

Finns det bostäder som är mer laddade, stämningsfyllda och trivsamma än andra?

Ja, de flesta av oss känner igen den känslan från ett eget eller någon annans hem. Men, förmodligen kan vi ännu lättare dra oss till minnes exempel på motsatsen – trista, intetsägande och ogästvänliga lägenheter. Hus som inte har något av denna lustfyllda dragningskraft. Varför byggs sådana hus?

I **Bostaden som arkitektur** analyseras detta och samtidigt påvisas den omedvetenhet vi tycks ha om de estetiska värdenas betydelse för bostaden. Den vackra bostaden – där det funktionella och praktiska, samverkar med det estetiska och sinnliga – beskrivs. Omätbara arkitektoniska egenskaper – hur de uppträder och vad de betyder för de boendes upplevelse av bostaden – beskrivs och analyseras. Genom att tillämpa de begrepp som framställs i boken finns nu en möjlighet att öka tydligheten i diskussionen om arkitektoniska egenskaper i bostaden. Bland annat diskuteras material och detaljer, axialitet, omslutenhet, rörelser, rumsfigurer, ljus och rumsorganisation. Slutsatsen i boken är att de omätbara egenskaperna är avgörande för bostadens kvalitet och särskilt betydelsefulla för en berikad upplevelse av bostaden.

Boken vänder sig till arkitekter och arkitektstuderande, projektörer, byggare, byggkonsulter, fastighetsbolag, hyresvärdar och alla andra intresserade av bostadsfrågor.

Författare är **Ola Nylander**, verksam vid Institutionen för form och teknik, Chalmers tekniska högskola, Göteborg. Boken är en populariserad bearbetning av hans doktorsavhandling (hösten 1998) i syfte att till en allmän krets sprida de viktiga och intressanta slutsatser som dras i boken och därmed medverka i arbetet för bättre bostäder.

BOSTADEN SOM ARKITEKTUR
ola nylander

BOSTADEN SOM ARKITEKTUR

ola nylander

Bostaden som arkitektur

Bostaden som arkitektur

Ola Nylander

CHALMERS

Department of Building Design
Chalmers University of Technology
S-41296 Göteborg, Sweden

1998

Akademisk avhandling för teknologie doktorsexamen,
framlagd vid sektionen för Arkitektur, Chalmers, Göteborg.

Grafisk formidé och omslag: Christina Redvall

Layout: Ola Nylander

Engelsk översättning: John Krause

Reproservice, Chalmers

ISBN 91-7197-679-5

ISSN: 0346 718X

Copyright © Ola Nylander, 1998

Distribution genom Form och teknik

tfn +46317721000, fax +46317722371

nylander@arch.chalmers.se

www.arch.chalmers.se/fot_on.html

Form och teknik

Chalmers

S-412 96 Göteborg

Omslagsbild: Interiörbild från Fallstudie Stumholmen.

Foto: Göran Peyronson

Innehållsförteckning

Abstract	6
Förord	7
Inledning	9
Problembeskrivning	13
Problemformulering	15
Bostadens utveckling - en bakgrundsteckning	17
Forskningsfältet	39
Forskningsmetoden	49
Egenskapsfält — identifiering	61
Material och detaljer	63
Axialitet	70
Omslutenhet	73
Rörelse	78
Rumsfigurer	83
Ljus	90
Rumsorganisation	97
Fallstudier	103
Fallstudie Lindholmen	109
Fallstudie Stumholmen	125
Fallstudie Hestra	143
Fallstudie Norrköping	163
Egenskapsfält — fördjupad karakterisering	183
Material och detaljer	185
Axialitet	187
Omslutenhet	190
Rörelse	193
Rumsfigurer	196
Ljus	199
Rumsorganisation	202
Resultat och slutsatser	209
Summary	215
Litteratur	237
Index	240
Källor, illustrationer	241
Bilaga, intervjufrågor	242

Abstract

Ola Nylander, Architect
Building Design Department
Chalmers University of Technology
Gothenburg, Sweden

The Architectural Properties of the Home

The architecture of the home can be regarded as the combined result of measurable practical and functional properties and non-measurable aesthetic properties. Since the unparalleled building boom of the 1960s, our image of residential architecture has been dominated by its functional and practical aspects, and the architectural design of the home has been widely neglected. Many architects today are therefore unaware of the importance of a holistic approach to residential architecture and of the significance that non-measurable aesthetic attributes have for the home and its residents.

The purpose of this thesis is to identify, describe, and analyze the non-measurable architectural properties of the home, to demonstrate the role these properties play in the home, and to describe their influence on residents' perceptions of their homes. By conceptualizing these issues, the study also intends to contribute a greater clarity to the discussion of the architectural qualities of the home. In so doing it deepens and expands the implications of several well-known, widely-used concepts.

This study is based on the following questions:

- What are the non-measurable properties of residential architecture?
- How do these non-measurable properties appear in the home?
- What spatial variables and relationships influence our perception of these properties?

- What is the underlying symbolic significance of non-measurable architectural properties for residents?

The analysis is based on case studies of four different apartments and on interviews with their architects and residents.

The study results in the identification of seven property fields that are important to the architecture of the home: Materials and Detailing, Axiality, Enclosure, Movement, Spatial Form, Light, and Spatial Organisation.

The study reveals the nature of the respective fields and shows how each appears in the home.

The study concludes that these non-measurable architectural properties are essential to the overall quality of the home and particularly important in the enrichment of residents' perception of the home environment. These properties are also intimately connected with the process by which residents appropriate their homes and assign meaning to them.

Keywords: architectural properties of the home, architectural research, case studies, concept development, fields of architectural properties, architectural quality, architectural design, housing design.

Förord

Doktorandstudierna påbörjades januari 1993 och har bedrivits på avdelningen Formlära, inom institutionen för Form och teknik på Chalmers tekniska högskola, Göteborg. Fram till våren 1995 var docent Finn Werne examinator och huvudhandledare och professor Armand Björkman biträdande handledare. I april 1995 övertog Armand Björkman rollen som examinator och biträdande professor Sten Gromark handledarskapet.

Doktorandtjänsten har finansierats av Bostads AB Poseidon, Göteborg, genom Chalmers tekniska högskola. Arkitekt Annelie Waktel, Bostads AB Poseidon, har under åren 1993-97 följt det pågående forskningsarbetet.

Många har hjälpt och stöttat mig under mitt arbete. Främst är det förstås min handledare Sten Gromark och min examinator Armand Björkman som lotsat mig fram till avhandlingen. Men utöver deras avgörande insatser är det många som läst, kritiserat, kommit med uppslag, svarat på frågor och ibland bara gett enkla, men viktiga, uppmuntrande kommentarer. Jag vill därför passa på att tacka Inger Bergström, Bobo Hjort, Kjell Forshed, Catharina Dyrssen, Eva Hurtig, Magnus Silfverhielm, Ulf Jansson, Björn Linn, Arne Branzell, Christina Thunwall, Bengt Lindroos, Olle Stahle, Erik Selander, Elisabeth Lilja, Wiktor Kowalski, Peter Hulting, Jan Larsson, Göran Peyronson, Abdellah Abarkan, Elias Cornell, Maria Nordström, Anders Lidholm, Maria Kowalska, Bente Plöen, Gert Abrahamsson, Leif Thomas, Björn Klarqvist, Fredrik Wulz, Lennart Holm, och sist men inte minst Marie Hedberg.

På min institution har Erik Anderssons datorsbeskydd och Connie Dickells administrativa stöd varit till stor hjälp.

Betydelsefullt för mitt arbete har också varit alla boende och arkitekter som vänligt ställt upp som intervjuoffer. Bostadsbolaget i Göteborg, AB Borås bostäder, HSB Karlskrona och Ståhls Byggnads AB i Norrköping, som äger de bostäder där fallstudierna gjorts, har också hjälpt mig med ritningsmaterial och annat praktiskt inför mina intervjuer.

Inledning

Som barn tillbringade jag många somrar i min morfars gamla hus i Dalsland. Det var ett omodernt hus där vi fick hämta vatten i en brunn ett stycke från huset. Maten lagades på vedspis eller ett litet spritkök. Om kvällarna, i skymningen, fick fotogenlampor tändas. Ett av få teknikinslag var en batteridrivna transistorradio som vi lyssnade på ibland. Det var på många sätt ett underbart hus. Det tycktes som utformat för alla de lekar jag och min bror sysselsatte oss med under några intensiva sommarmånader. Det stora köket, kammaren som bara fanns utan synbar anledning mellan kök och farstu, storstugan där vi sov hela familjen tillsammans, det tillbommade finrummet, trägolvet, de spröjsade fönstren, pärlspontpanelerna, den solvarma stenhällen framför köksingången, förstukvisten. Allt med sina speciella ljud och dofter, betydelsefulla för min upplevelse och uppfattning om detta hus.

I stan bodde vi i en stor och helt nybyggd fyrarumslägenhet. Det var också bra men på ett helt annat sätt. Lägenheten var välplanerad och modern, med två toaletter, telefon och TV. Vi syskon hade dessutom ett eget rum.

Skillnaderna mellan sommarhemmet och hemmet i staden var aldrig något som vi syskon diskuterade, men jag vill hävda att det var något vi intuitivt upplevde. När vi pratade om sommaren i Dalsland så hade huset en central plats i vår sommarbild, tillsammans med badandet, båten och fisket. Till staden längtade vi också ibland, men då var aldrig lägenheten en del i våra tankar. Det var istället lekkamraterna, leksakerna, lekställen, att börja skolan som framstod som viktiga.

När jag nu drygt 30 år senare reflekterar över olika bostäder och sätt att bo inser jag att skillnaderna mellan mina båda barndomsbostäder utgjort en viktig del i mitt forskningsprojekt. Till en början intuitivt, efterhand som en allt större medvetenhet och insikt om hur viktiga hemmets poetiska eller sinnliga värden är. Huset som intimt är sammankopplat med det existentiella. Vissa hus och platser upplevs som mer laddade än andra. Min minnesbild av mitt sommarhus är ett sådant exempel och jag antar att jag delar den erfarenheten med många andra.

Sommarhuset, bild ur fotoalbumet.

Under min utbildningstid på Chalmers dominerades utbildningen om bostadens arkitektur av ett tidstypiskt, teknokratiskt synsätt. De krav som ställdes på våra elevprojekt sammanflöt med de krav som också fanns uppställda i SBN och liknande normsamlingar. Genom föreläsningar och ett flitigt bläddrande i olika arkitekturtidskrifter sattes vi elever in i arkitektkårens estetiska bedömningskriterier. Den arkitektur som fanns i min morfars hus i Dalsland, diskuterades varken bland oss elever eller våra lärare.

Åren efter examen ritade jag en del bostäder i olika sammanhang. Det var samtidigt en vidareutbildning i bostadens arkitektur. Det vackra i detaljer och material, skönheten i ljusa och överblickbara lägenheter, var insikter som växte fram under arbetet, vid ritbordet, tillsammans med kollegor, dels på olika arkitektkontor i och runt Göteborg, White arkitekter och K-konsult för att nämna några, men också på mitt eget arkitektkontor, som jag startade 1986.

Vid ett tillfälle var jag med och ritade på ett större småhusområde i Göteborg. Vi arkitekter som deltog försökte gestalta hus med kvadratiska rum, genomsikt tvärs huskroppen, korta korridorer och hög rumshöjd. Det var kvaliteter vi var rätt så överens om. Under diskussionerna med arkitektkollegorna upplevde jag sällan något behov av att mer i detalj beskriva dessa egenskaper, de var självklara och värdefulla kvaliteter.

Skillnaden var markant när vi skulle förklara och försvara våra idéer på olika konsultmöten. Inför de andra byggkonsulterna, beställare och projektledare, dög inte vår samstämmighet i tyckande. De andra runt bordet krävde tydliga svar på frågor som: Varför är ett kvadratisk rum så bra? Vad vinner vi på genomsikt i lägenheterna? Kan andra och enklare material användas?

Vi arkitekter hade egentligen inga relevanta argument att komma med. Att det blev vackrare och bättre med just vår lösning hade vi svårt att övertyga om eller bevisa.

Som alltid i bostadsprojekt skulle besparingar göras även i detta projekt. Kostnaderna skulle minimeras och vi arkitekter tvingades förändra våra ursprungliga visioner. Intuitivt kände jag samtidigt att många medverkande i projektet gärna ville bygga vackra och bra hus, men resultatet blev att merparten av de estetiska värdena efterhand försvann av

ekonomiska skäl. Kvar fanns till slut ett funktionellt propert men arkitektoniskt mycket slätstruket bostadsområde.

Jag funderade mycket på detta och upplevde det som frustrerande att inte bättre kunna förklara de estetiska egenskapernas betydelse för bostadens arkitektur. Det jag kunde argumentera för som arkitekt på konsultmötena var egentligen bara byggnormens funktions- och måttkrav. Det borde finnas något mer att falla tillbaka på än min personliga smak och olika estetiska föreställningar och förhållningssätt inom arkitektkåren. I andra nybyggda bostadsprojekt kunde jag se att fler arkitekter än jag berördes av samma problem.

För min del kändes det därför riktigt och välbehövligt att komma tillbaka som doktorand till Chalmers och få möjlighet att fördjupa mig i sådana frågor jag grubblat på som praktiskt verksam arkitekt. Det var naturligt att som doktorand söka information om kvaliteter och egenskaper i bostadens arkitektur och att försöka se vad dessa har för betydelse för boendet.

Problembeskrivning

Problemformulering

Det finns idag en utbredd omedvetenhet om helheten i bostadens arkitektur och om de omätbara estetiska egenskapernas betydelse för bostaden och de boende. Alltför länge har diskussionen om bostadens arkitektur dominerats av det praktiska och det funktionella.

Följderna kan avläsas i våra bostäder. Det finns många lägenheter där de boende trots alla mätbara kvaliteter har svårt att känna sig tillfreds och skapa hem. Knappt 40% av Sveriges befolkning bor i flerbostadshus¹ (1991) och det är i denna boendegrupp man hittar flest antal missnöjda med sitt boende. Missnöjet bottnar i olika orsaker såsom dåligt underhåll, bristfällig ljudisolering, otillräcklig service och otrygghet. Men även missnöjet med det egna bostadsområdets eller husets estetik har en framskjuten plats i de utvärderingar som gjorts. Statistiskt så är det upp till fyra gånger så vanligt att vara missnöjd med boendets estetiska aspekter bland dem som bor i flerbostadshus i jämförelse med dem som bor i villa. För bostadsföretagen formlar sig detta missnöje som vakanser och därmed ett ekonomiskt problem.²

Det är min övertygelse att bostadens arkitektur består av en samverkan mellan *mätbara* och *omätbara* egenskaper. Bostadens mätbara praktiska, funktionella egenskaper omfattar allt det som vi fysiskt kan avgränsa, mäta och kvantifiera. De praktiska egenskaperna är omsorgsfullt beskrivna genom den bostadsforskning som bedrivits i Sverige alltsedan 1930-talet. Informationen finns bland annat samlad i normsamlingarna SBN 80, 85 och NR 91. Normerna ger information om bostadens praktiska funktioner, det vill säga bostadens möblerbarhet, tillgänglighet, utrustning, fysiska egenskaper såsom uppvärmning och luftomväxlingar samt utformningen av den yttre miljön.³

¹ Anderson, Åke, E, red: *Bostadsmarknaden på 2000-talet*, Kapitel 4: "Drömmen om villa" av Thorleif Pettersson, sidan 132.ff.

² Ibid, sidan 158ff.

³ *SBN 1980*, Statens planverks författningssamling, 1980:1, BFS 1988:18, Nybyggnadsregler, Boverket.

De omätbara egenskaperna i bostadens arkitektur är de kvalitativa estetiska och symboliska egenskaper som är betydelsefulla för upplevelsen av bostaden.

Nedanstående citat ur min intervju med arkitekten Bengt Lindroos ger en bra beskrivning av en problembild för bostadens arkitektur:

Reglerna skall vi ha, det är tråkigt att de börjar luckras upp och försvinner. De var en garanti för att ingenting kunde bli riktigt dåligt. Men många stannar ju i sitt lösande efter det att reglerna är uppfyllda, men då är man halvvägs egentligen. Då skulle ju det estetiska värdet komma till sen.⁴

De ”regler” Lindroos nämner är de praktiska och mätbara egenskaper som finns beskrivna i bostadsnormerna. Vad består då ”det estetiska värdet” egentligen av? Jag tror att många arkitekter, i likhet med de egna erfarenheter jag beskrivit i prologen, har en oklar bild av bostadens arkitektur utanför byggnormens funktions- och måttkrav.

De centrala frågeställningar som arbetet därför avser att belysa kan formuleras:

- Vilka är de omätbara arkitektoniska egenskaperna i bostaden?
- Hur uppträder omätbara arkitektoniska egenskaper i bostaden?
- Vilka rumsliga variabler och relationer påverkar upplevelsen av omätbara egenskaper i bostadens arkitektur?
- Vilken djupare symbolisk betydelse har de omätbara arkitektoniska egenskaperna för de boende?

Syfte

Syftet med avhandlingsarbetet är att identifiera, beskriva och analysera bostadens omätbara arkitektoniska egenskaper.

Identifikationen skall visa hur egenskaperna uppträder i bostaden och vilken betydelse de har för de boendes upplevelse av bostadens arkitektur.

⁴ Citat ur den intervju med Bengt Lindroos som ingår i fallstudie 4.

Beskrivningen avser att begreppsliggöra omätbara egenskaper i bostaden och därigenom skapa ökad förståelse och tydlighet om deras betydelse för bostadens arkitektur.

Syftet med analyserna av de omätbara arkitektoniska egenskaperna i bostaden är också att påvisa en del av arkitektprofessionens yrkesspecifika, *tysta kunskap*⁵ om bostadens arkitektur.

Avgränsningar

Begreppen *bostad* och *arkitektoniska egenskaper* är två centrala begrepp för mitt forskningsarbete. Jag har valt att avgränsa bostaden till att gälla hyreslägenheter i flerbostadshus. Det finns en omfattande tidigare forskning gjord kring hyreslägenheten och det ger min forskning en klar utgångspunkt. Det finns också möjligheter att jämföra olika värderingar i lägenheter som är lika stora och med lika utrustningsmängd. Vid gestaltandet av en hyreslägenhet ställs arkitektens skicklighet på sin spets. Med ofta små och begränsade medel skall ett generellt behov tolkas för en anonym brukare.

Bostadens utveckling – en bakgrundsteckning

För att få erforderlig förståelse måste avhandlingens frågeställningar och problembild sättas in i ett bostadshistoriskt sammanhang. Mitt perspektiv sträcker sig ungefär 150 år tillbaka. Många skeenden har varit betydelsefulla för den moderna bostad som utvecklats fram till dags dato.⁶ Jag har valt att koncentrera min beskrivning på hur bostadens gestaltning utvecklats. Ett antal lägenhetsexempel från olika historiska epoker utgör ram för beskrivningen; en borgerlig lägenhet från 1890-talet, en borgerlig lägenhet från 1920-

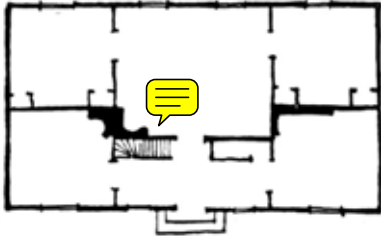
⁵ Molander, Bengt: *Kunskap i handling*, Göteborg, 1993, begreppet *tyst kunskap* (eng tacit knowledge) behandlas i Molanders arbete.

⁶ Beskrivningen bygger i huvudsak på följande arbeten: Paulsson, Gregor: *Svensk stad*, nytryck 1972, 1950 Stockholm; Lundberg, Erik: *Svensk Bostad*, Stockholm, 1942; Rabén, Hans: *Det moderna hemmet*, Falun, 1950; Gejval, Birgit: *1800-talets Stockholmsbostad*, Stockholm, 1954; Andersson, Birgitta: *Idealbostad eller nödbostad*, Chalmers Diss, 1976; Vidén, Sonja och Lundahl, Gunilla: *Miljöprogrammets bostäder*, Stockholm, BFR T12:1992; Cornell, Elias: *Arkitekturhistoria*, Göteborg, 1968; Svedberg, Olle: *Planerarnas århundrade*, Stockholm, 1988.

talet, en arbetarbostad från 1930-talet, en folkhemslägenhet från 1940-talet, en folkhemslägenhet från 1950-talet och en miljonprogramslägenhet från 1960-talet. Sammanställningen består av en kort historisk lägesbestämning och en analys av hur olika arkitektoniska egenskaper är gestaltade för respektive lägenhet.

1880-talet och den borgerliga bostaden

Den borgerliga representativa 1800-talsbostaden har haft stor betydelse för utvecklingen av den moderna bostaden, inte minst ur form- och upplevelseaspekter.

Exempel på svensk 1700-talsherrgård. Ur Rabén, Hans: *Det moderna hemmet*, Falun, 1950.

Det sena 1800-talets borgerliga bostadstyp har sitt ursprung i medelhavsområdet och fanns utvecklad redan hos egyptierna. Det är en bostad som är indelad i en representativ del och en del för det vardagliga livet. Ur denna bostadstyp utvecklades under 1600-talet en högreståndsbostad som fick spridning över hela Europa; den franska, klassicistiska, högreståndsbostaden. Slottsanläggningen Vaux-le-Vicomte, ritad av den franske arkitekten Louis Le Vau 1660, var en stilbildande anläggning. I Vaux-le-Vicomte är bostadsdelen och ekonomiutrymmena separerade från umgängesdelen. Paradrums i symmetriska rumsfiler omger en stor sal och en vestibul. Vaux-le-Vicomtes planlösning fick omgående stor betydelse för utformningen av slott och herrgårdar i hela Europa.

Under 1800-talet industrialiserades Sverige och de svenska städerna växte oerhört snabbt. Tidigare hade handelsgården varit en vanlig högreståndsbostad i de svenska städerna. I handelsgården var arbete och bostad förenade, men genom industrialiseringen skildes arbetet från boendet. Högreståndsbostaden i handelsgården ersattes av den hyrda våningen i hyreshuset. Inledningsvis var herrgården en förebild för den nya stadsbostaden i hyreshuset, men genom stigande tomtpriser och nya tekniska möjligheter ökade husens höjd och djup. Herrgårdens smala husform med två rader av rumsfiler kompletterades med en mörk, sekundärt belyst, mittdel. Där förlades tambur, serveringsgång och allehanda förråd. Omkring 1870-80 hade en ny sorts högreståndsbostad utvecklats i hyreshuset.

En av den borgerliga bostadens främsta uppgifter var representation. Salong, sal och förmak fungerade som en förlängning av stadens offentlighet in i den privata bostaden. Ett exempel på hur detta kunde fungera var ritualen *att göra visit*. Gäster och bekanta som kom på oanmälda besök lämnade sitt visitkort till någon av tjänstefolket. Beroende på om ”herrsskapet” hade lust eller tid att ta emot fick besökaren sedan slå sig ned och vänta i tamburen eller i något förrum. Detta samtidigt som de boende i lägenheten kunde uppehålla sig i en annan del av bostaden, kanske i rummet intill. En handling som känns främmande i en lägenhet idag.

Offentligheten inuti lägenheten hade ett samband med att bostaden var en arena för det sociala livet. Där försiggick en viktig del av det affärsmässiga umgänget och där skulle familjens välstånd och plats i samhället visas upp. En viktig del i detta var den rituellt ordnade middagsbjudningen med ett stort antal gäster. Middagsbjudningen var anordnad efter ett visst mönster och de representativa rummen var centrerade kring den stora händelsen; middagen i matsalen.

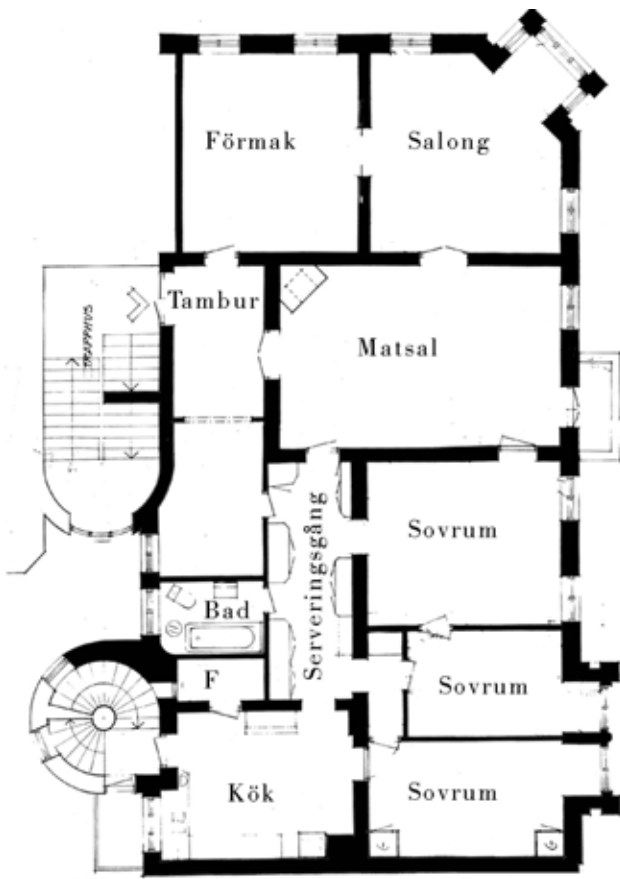
Omkring de representativa rummen; förmak, matsal, salong och herrum, grupperades lägenhetens övriga utrymmen. Gatu- och gårdssidan var genom den mörka mittdelen separerade från varandra. De finare rummen låg mot gatan, medan kök, jungfrukammare, förråd och barnrum var placerade mot de ofta trånga och mörka gårdarna. Lägenheten var därmed indelad i en betjänande del, gårdssidan och en betjänad del, gatusidan. De båda delarna bands samman av serveringsgången i husets mitt. Bostaden fick genom detta en tydlig längsgående riktning.

Denna indelning var också en förutsättning för en parallelitet i rörelser som oberoende av varandra kunde ske i gatu-, mitt- eller gårdssidan. Dessa rörelser kan beskrivas ur många olika perspektiv; som rörelser i sociala skikt, rörelser genom olika rumsstorlekar, rörelser genom rum med kontraster i ljus eller rörelser mellan privat och offentligt.

Gård

Högreståndsbostad, hyreshus, 1870-80.
Ur Rabén, Hans: *Det moderna bennet*,
Falun, 1950.

Ett exempel på en klassiskt inspirerad borgerlig lägenhet, Vasagatan, Göteborg, 1891. Ca 200 m². Skala 1:200.

Rum i fil gav axiella riktningar. Särskilt framträdande var detta i den representativa delen. Man rörde sig från rum till rum, i genomgångsrum.

Ett exempel på en borgerlig lägenhet, ligger i ett fyra-våningshus i Vasastaden i centrala Göteborg. Lägenheten, byggd 1891, har en area på knappt 200 m² och ligger i ett hörnläge. Lägenheten har därigenom speciella förutsättningar, samtidigt som de flesta av den borgerliga bostadens kännetecken finns representerade.

Lägenheten är uppbyggd kring paradrummen; salong, förmak och matsal. Avskild från lägenhetens representativa offentliga del ligger rum för vila och arbete. Det är bostadens privata del. På gränsen mellan den offentliga och privata delen ligger det större sovrummet, tillgängligt både från matsal och serveringsgång.

Av stor betydelse för bostadens karaktär är material- och detaljbearbetningen. Detaljerna har stor plasticitet, främst i takens stuckaturer. På golven i den representativa delen och sovrummen ligger mönsterlagd ekparkett och kring väggar och i tak finns kraftiga, profilerade listverk. Samtliga rum i den representativa delen har en tydlig form med enkla rumproportioner och symmetriskt placerade öppningar. Förmak och salong är kompletterande rum till den representativa händelsen; middagen i matsalen. Intill dessa tre rum finns som komplement hallen, det stora sovrummet och serveringsgången.

Blomstringstiden för den här bostadstypen varade några få decennier. Under slutet av 1800-talet började man söka efter andra värden i boendet. Det representativa och offentliga blev otidsenligt och ersattes av andra företeelser i staden. De stora middagarna hölls allt oftare på restauranger. Affärer gjordes upp i styrelserum eller på finare herrklubbar. Bostaden utvecklades alltmer till ett privat präglat hem. Nackdelarna med den klassiskt inspirerade borgerliga bostaden var också många. De var vanligtvis mycket stora och krävde därför tjänstefolk för den dagliga skötseln.

Lägenhetstypen upplevdes också som otidsenlig för de nya familjeideal som vid sekelskiftet växte sig allt starkare och som kom att symboliseras med Carl Larssons idylliska bilder från konstnärshemmet i Sundborn. I den klassiskt borgerliga lägenheten fanns egentligen ingen plats för barnen.

Barnrummen placerades ofta mörkt, in mot gården och ibland delade tjänstefolkets rum med barnen. Sängkammaren för mannen och hustrun fanns ofta på betryggande avstånd från barnkammaren.

1920-talet och den borgerliga bostaden

I mitten av 1800-talet utvecklades genom Arts & Crafts-rörelsen en ny typ av bostad. John Ruskins och William Morris' idéer frigjorde bostadens gestaltning från tidigare stilmässiga bindningar. Många av de nya bostadsidéerna hämtades från den engelska överklassens *country houses*, lantställen.⁷ Dessa hade inte nämnvärt påverkats av tidigare epokers klassiska influenser utan bibehållit sin prägel av privata hem. De engelska lantställen bidrog till att utveckla "... en livsstil som var mycket mer avslappnad än den franska motsvarigheten"⁸ Karakteristiskt för dessa traditionella engelska bostäder var att hallrummet fungerade som husets hjärta och det rum kring vilket övriga bostadsrum var grupperade.

Arkitekter såsom Charles Voysey, Edwin Lutyens och Richard N Shaw visualiserade idéerna i olika projekt och var de som verkställde uppbrottet från klassicismens grepp om bostadens form och innehåll. För boendet blev hemtrevnad, värnandet om familjen, bostadens separering från arbetet och sökandet efter en relation mellan hus och plats nya och viktiga egenskaper. Den nya, av Arts & Crafts-rörelsen, inspirerade bostadstypen tillfredsställde ett behov av intimitet i ett snabbt föränderligt samhälle och blev på många sätt omvälvande för stadsvåningens gestaltning.

"Hemmet blir en motbild, en motpol till mycket av det som sker ute i samhället /.../ en tillflyktsort, en viloplats undan slitet i produktionssfären och marknadslivet."⁹

Det privata hemmets ändamålsenlighet och bekvämlighet blev viktigare än bostaden som en imponerande arkitektonisk gest i sällskapslivet. Den offentliga *representativitet* som

Vy från salongen in mot matsalen. Bild från lägenheten på Vasagatan, Göteborg, 1891. Foto Bildbyrå Väst.

⁷ Rybczynski, Witold: *Hemmet*, sidan 128ff, sv övers 1988, Bonniers förlag, (1986).

⁸ Ibid, sidan 128.

⁹ Löfgren, Orvar & Frykman, Jonas: *Den kultiverade människan*, sidan 107, Lund 1979.

Borgerlig lägenhet. 1928. Rosengatan, Göteborg, Area 110 m², skala 1:200.

tidigare varit så viktig för bostaden ersattes av en privat *intimitet*.

En lägenhet som rymmer många av dessa nya idéer ligger i ett sexvåningshus på Rosengatan, intill Linnégatan, i Göteborg. Lägenheten är byggd i slutet av 1920-talet och har en area på drygt 100 m², arkitekt var Nils Olsson. Lägenheten har ett hallrum som samlande rum för hela planens organisation. Detta rum, tryggt förlagt till husets mitt och fredat från insyn, var platsen där familjen kunde samlas framför brasan i den öppna spisen.

Kring hallrummet ligger, i filförhållande, matsal och vardagsrum. De tre rummen är med stora öppningar sammanbundna med varandra. Lägenheten har två huvudriktningar. En längsgående riktning påbörjas i tamburen och fullföljs av hallrummet. En tvärgående riktning sträcker sig från fasad till fasad genom den fil av rum som vardagsrum, hallrum och matsal utgör. I hallrummet möts den tvär- och längsgående riktningen. Den tvärgående riktningen är en nyhet med bakgrund i den av Arts & Crafts-rörelsen influerade bostadens strävan att söka en relation till platsen – även utblickarna och ljuset från gården togs tillvara.

De ljusa rummen invid fasaderna är ställda mot det sekundärt belysta hallrummet och rummen i lägenhetens mittdel. Genom att fönstrens karmar, poster och bågar är profilerade blir det infallande ljuset händelserikt. Djupa och fasade fönstersmyggar reflekterar ljuset långt in i rummet. Rörelserna i lägenheten är annorlunda än i den klassiska föregångaren. Genomgångsrummen är kompletterade med passager, hallar och serveringsrum. Möjligheter till rundgångar genom

Vy från vardagsrummet in mot hallrummet.

lägenheten finns fortfarande kvar, dels via serveringsgången och dels via sovrummet.

Lägenhetens kontakt med staden genomgick också en stor förändring. De offentliga rummen inuti lägenheten är ersatta av en rumslig differentiering utanför huset. Ett stycke förmark och en avgränsad fastighetsgård, i en storgård, utgör zoner mellan stadens offentliga rum och bostadens privatthet.

Redan vid sekelskiftet fanns huvudingredienserna i den moderna 1900-tals lägenheten; en inledning till funktions-differentiering av rummen, neutral kommunikation genom hallen och strävan mot en fördjupad relation mellan bostad och plats.

1930-talet – arbetarbostaden

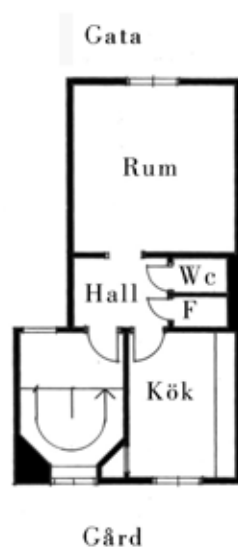
Under 1800-talets slut genomgick arbetarbostaden dramatiska förändringar. Arbetarklassen växte och tillkämpade sig ökat inflytande i samhället. Dess boende var vid 1800-talets inledning till stor del förbundet med arbetet, i handelsgården eller i enkla bostäder i städernas utkanter. Genom industrialiseringen blev hyreslägenheten i arbetarstadsdelar istället den vanliga boendeformen. Ur inledningsvis eländiga och slumaktiga bostadsförhållanden utvecklades successivt en allt bättre arbetarbostad i hyreshuset. Under 1900-talets första decennier blev lägenheten med ett rum och kök en vanlig storlek och form. Det var emellertid inte i första hand de barnrika arbetarfamiljernas egentliga behov som styrde denna utveckling. Ett rum och kök var ofta det enda arbetarfamiljen hade råd att hyra.¹⁰

I Göteborg var landshövdingehuset den vanliga arbetarbostaden. En våning i sten och två våningar i trä. Genom arkitekttävlingar, utredningsarbete och bidrag med finansiering försökte myndigheterna under 1910- och 20-talet få till stånd ett ökat byggande och en utveckling av arbetarbostäderna. Många detaljer såsom wc inne i lägenheten, förråd,

¹⁰ Larsson, Ursula. *Landsbövdingehusens Göteborg*, sidan 109, Göteborg, 1979.

Landshövdingehuset, Kungsladugård, Göteborg. Gårdsfasad.

Arbetarbostad, Kungsladugård, Göteborg. 40 m², skala 1:200.

storleken på vardagsrummet och slopandet av köksentré var resultat av detta utvecklingsarbete.¹¹

Den lilla arbetarlägenheten i landshövdingehuset har trots sin ringa storlek många likheter med den klassiska borgerliga bostadens uppbyggnad. Några av likheterna består i de generella rummen, uppdelningen av lägenhetsytan i en gatu- och en gårdsida, i en arbets- och en samvarosida, samt den mörka mittdelen med förråd och kommunikation. Vardagsrummet användes ofta som finrum, medan köket var den plats där man vistades till vardags. Finrummet är en klassisk influens som förts vidare från landsbygdens herrgårdar via den traditionella parstugans indelning i vardagsstuga – kök – och helgdagsstuga.

En tidstypisk lägenhet ligger på tredje våningen i ett av de Göteborgska landshövdingehusen i stadsdelen Kungsladugård. Stadsdelen bebyggdes från 1910-talet fram till 1930-talet, främst med små lägenheter. Den aktuella lägenheten byggdes 1930 och arkitekt var Gustaf Ekelöf.

Arean är drygt 40 m² och lägenheten är längsgående indelad i tre delar; gårdsdel, gatudel och mittdel. I mittdelen finns en hall med förråd och ett wc. Rum och kök ligger symmetriskt placerade på ömse sidor mittdelen. Under 1930-talet var detta en vanlig bostad för stora barnfamiljer, vilket är svårt att föreställa sig idag, drygt ett halvt sekel senare.

Lägenheten har väl tillgodosedda funktioner. Rummet är genom generösa mått och bra planform generellt användbart. Köket är också stort och medger olika möbleringar för matplatsen.

I all enkelhet har lägenheterna många arkitektoniska kvaliteter. Bland material och detaljer märks trägolv, platsbyggda skåpsinredningar i gediget trä, profilerade lister, trädörrar och hålkålslistor. Fönstrens profilerade karmar och bågar ger ett livfullt ljus. I det stora rummets tak finns en takrosett. Helhetsintrycket domineras av enkelhet och äkthet i materialverkan.

Kvartersbebyggelsen omgärdar en stor och helt kringbyggd gård. Det stora gårdsrummet är indelat i mindre fastighets-

¹¹ Ibid, sidan 100-102.

gårdar vilka nås från gatan via portar i respektive fastighet. Varje fastighet omfattar två till tre trappuppgångar. Trapphusen nås från gården och i vissa fall från porten.

Arkitekt Armand Björkman beskriver gårdens indelning i den karakteristiska göteborgska arbetarstadsdelen Lindholmen:

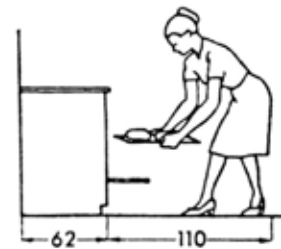
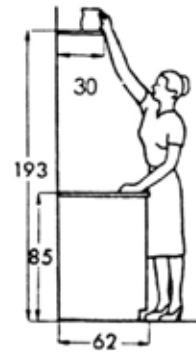
På Lindholmen fanns en tydlig uppdelning mellan gatu- och gårdssida. Mellan dem en port och innanför den var det mer privat. Den egna gården bestämdes av dasslängor och andra uthus. De andra ungarna fick inte komma in på våran gård, det var sådana gränser som fanns, gårdsgemenskap.¹²

Den lilla gruppen av lägenheter kring några få trapphus, det lilla grannskapet, är av stor betydelse för arbetarstadsdelarna.¹³ Det finns en rumssekvens som omfattas av gatan, porten, den lilla gården, det stora gårdsrummet, trapphuset och den egna lägenheten. Gränserna mellan delarna är tydliga och de boende kan etappvis skapa revir och egna platser i sin närmiljö.

Arbetsbostadens utveckling påverkades av forskning och utredningsarbeten. Vid mitten av 1800-talet växte det fram ett intresse för att göra bostadsundersökningar. ”Puperismkommitténs” undersökning i Göteborg 1865, Lorénska stiftelsens bostadsundersökningar, i Göteborg 1891, i Stockholm 1893 och i Norrköping 1894 kan alla karakteriseras som tidiga enskilda händelser utan överordnad samordning.¹⁴

Även enskilda arkitekter föreslog olika bostäder och åtgärder för ”mindre bemedlade”, bl a Johan F Åbom, Adolf W Edelsvärd, Axel Kumlien. 1906 redovisade Ragnar Östberg ett förslag till goda arbetsbostäder i boken *Ett hem*.¹⁵

Under 1910-talet övertogs initiativet för bostadsundersökningarna allt mer av stat och kommun. En omfattande studie genomfördes av Oswald Almqvist för civildeparte-

Måttstudier i kök, ur *Bostadsboken*, BFR 1985.

¹² Citat ur den intervju med Armand Björkman som ingår i fallstudie 1.

¹³ Olsson, Sören: *Stadsliv och grannskap*, SIB, 1991. Olsson beskriver ett förslag till modifierat grannskap i det lilla grannskapet, ”en avgränsad miljö – ett trapphus – en gård e d”, sidan 74.

¹⁴ Liedgren, Rut: *Så bodde vi*, sidan 14ff, Stockholm, 1961.

¹⁵ Östberg, Ragnar: *Ett hem*, Stockholm 1906, Verdandis småskrifter.

mentet och presenterades 1921 i *Praktiska och hygieniska bostäder*¹⁶. Med funktionalismen började helt andra krav ställas på bostadsforskningen och under 1930-talet blir ordet forskning blir mer relevant än undersökning.¹⁷ Bostadsforskningen byggdes upp steg för steg. 1933 började Bostadssociala utredningen sitt arbete. SAR och Svenska slöjdföreningens bostadsutredning inleddes 1939. Forskningsmetoderna inspirerades av ett naturvetenskapligt synsätt och bostadens olika funktioner undersöktes genom att dela in den komplexa helheten i mindre och mer greppbara delar.

Funktionalismen medförde en ny arkitektroll. Klassicismens konstnärsideal och Arts & Crafts-rörelsens hantverksideal övergavs. Istället inspirerades funktionalismens arkitekter av ingenjörernas och vetenskapsmannens arbetsmetoder. Den funktionalistiske arkitekten sågs som en samordnare av vetenskapligt belagda deluppgifter.¹⁸ Genom rönen från den statliga bostadsforskningen kunde bostaden gestaltas med mer vetenskapligt underbyggda fakta.

1940-talet – folkhemsbostaden

Folkhemmet växte fram som en svensk lösning på den svåra ekonomiska kris som inleddes med börskraschen 1929. Riktlinjerna för folkhemmet angavs av Per Albin Hansson i ett tal redan 1928:

”I det goda hemmet råder likhet, omtanke, hjälpsamhet /.../
Där ser icke den ene ner på den andre, där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker inte ned och plundrar den svage”.¹⁹

Solidaritet, gemenskap och kollektivet blev honnörsord. Med det socialdemokratiska maktövertagandet 1932 inleddes Folkhemsbygget. Bostadsbyggandet blev den motor som drev samhället genom depressionens förlamande

¹⁶ Almqvist, Oswald: *Praktiska och hygieniska bostäder*, Stockholm 1921.

¹⁷ Sandström, Ulf: *Arkitektur och social ingenjörskonst*, Diss, Linköping 1989. Sandström beskriver ingående denna utveckling i sin forskningsöversikt.

¹⁸ Thiberg, Sven, red: *Bostadsboken*, kapitel 4, sidan 78ff. BFR, 1985.

¹⁹ Citat hämtat från *Folkhemmens bostäder 1940-1960*, sidan 20-21, red Christina Engfors, Arkitekturmuseet, 1987.

grepp. Att skapa förutsättningar för ett ökat byggande av fler och bättre bostäder var något som låg socialdemokratins varmt om hjärtat. Bostadsstandarden i Sverige var i slutet av 1930-talet en av de sämsta i Europa, med trångboddhet, dålig standard och låg utrustningsnivå. I Folkhemmets Sverige skulle klasslös komfort gälla också för boendet. Detta mål skulle nås med statligt engagemang och med hjälp av ett tekniskt och rationellt byggande.

Viktiga inspirationskällor var den internationella arkitekturutvecklingen. Le Corbusiers bostadshus på Parisutställningen 1925 och utställningen Weissenhofsiedlung i Stuttgart 1927 utgjorde viktiga förebilder för den nya "tidlösa" arkitekturen. För den svenska bostadsutvecklingen blev Stockholmsutställningen 1930 och de funktionalistiska bostadsidéerna mycket betydelsefulla.

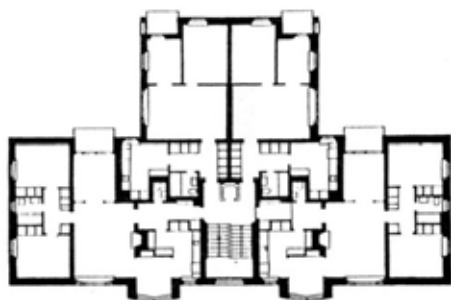
Avantgardet inom den svenska arkitektkåren stod under den här tiden nära den politiska maktens centrum. Det arkitektoniska manifestet *acceptera*²⁰ blev därför en rumslig tolkning av de politiska visionerna i Folkhemsbygget. Funktionalismen fick ett brett genomslag i svenskt bostadsbyggande.

Under andra världskriget avstannade bostadsproduktionen. Men efter krigslutet, under andra hälften av 1940-talet och 1950-talet blev många av folkhemsidéerna förverkligade. Allt fler, större och bättre utrustade lägenheter byggdes. Varmvatten, wc, badrum, tvättstugor och välutrustade kök var några av förbättringarna.

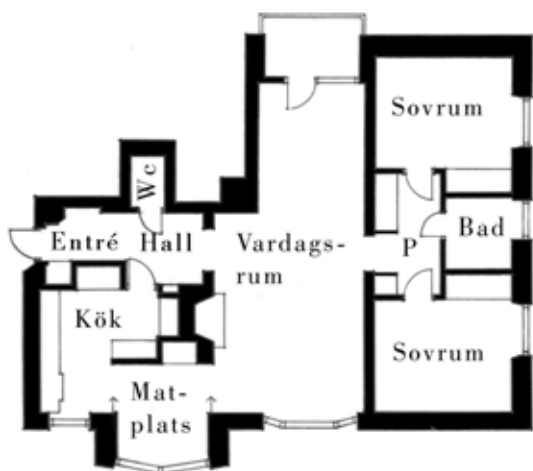
Det traditionella stadsmönstret att bygga kring slutna gårdar och gaturum ersattes av det i naturrummet fritt placerade huset. Folkhemsbygget blev en unik epok i det svenska bostadsbyggandet, som också rönt internationell uppmärksamhet.

Ett välkänt bostadsområde från den här tiden är Norra Guldheden i Göteborg. Stadsdelen byggdes inför den stora bostadsutställningen *Bo Bättre* 1945 och var en av de första grannskapsenheterna i Sverige. Stadsplanen och lägenheter-

²⁰ Asplund, Gunnar, m fl: *acceptera*, Stockholm 1931. *Acceptera* kom att betecknas som funktionalismens manifest.

Punkthus vid Raketgatan, Norra Guldheden.
Från Bo Bättre-utställningen 1945.

3-4 rum och kök, 92 m², lägenhet på Raketgatan,
Norra Guldheden, Göteborg, 1945. Skala 1:200.

na i utställningen ritades av arkitekterna Gunnar Wejke och Kjell Ödeen.

En av utställningslägenheterna på Norra Guldheden är de lägenheter om 4 rum och kök, som ligger i ett av de åtta våningar höga punkthusen längs Raketgatan. Lägenheten är rymlig och praktiskt mycket genomtänkt. Punkthusformen medför ljus från tre väderstreck vilket kombinerat med läget på en höjd ger en ljus bostad.

Lägenheten har många arkitektoniska kvaliteter, från planlösning ner till detaljer och material. Planen är tydligt indelad i tre delar. En del för arbete som består av köksdelen, en del för umgänge som utgörs av vardagsrum och matplats och en del för vila som bildas av sovrumsenheten, vid gaveln. De minst privata delarna finns vid lägenhetens entré och de mest privata delarna, sovrummen, vid gaveln. Lägenheten följer den funktionalistiska bostadsindelningen i vila, samvaro, arbete men bär också på spår av de borgerliga paradvåningarnas representativa indelning med avseende på representativitet. Precis som i de gamla borgerliga 1800-talsvåningarna finns i lägenheten på Raketgatan en representativ rörelse. Den inleds i entrén och hallen där gästerna tas emot. Vardagsrummet nås utan att en besökare behöver upptäcka eller besväras av arbetsplatsen i köket. Vardagsrummet är för umgänge och består av två delar vilka kan motsvara den borgerliga bostadens sal/förmak samt herrns rum/bibliotek. Intill vardagsrummet ligger matplatsen som nås även från lägenhetens kök. Efter middagen står vardagsrummet åter till förfogande för umgänge. Sovrummens avskilda läge gör att de, som sig bör, inte berörs av lägenhetens representativa eller arbetsmässiga funktioner.

De tre delarna i lägenheten knyts samman av stråk och riktningar. En riktning sträcker sig från entrén och hallen vidare över gränsen mellan vardagsrummets två rumsdelar och avslutas i passagen mellan de båda sovrummen. En annan riktning sträcker sig tvärs den första, genom vardagsrummet, från västfasad till östfasad. Stående i vardagsrummet finns nyfikenheten kvar – allt i lägenheten är inte omgående överblickbart. Längs norrfasaden bildar vardagsrum, matplats och kök en rumsfil, intill fasaden. En tredje axel sträcker sig via passagen mellan de båda sovrummen.

Öppningen från vardagsrummet in till passagen sker genom ett rektangulärt valv i den tjocka tegelmuren. Passagen ligger i ett dunkel som kontrasterar mot vardagsrummets ljus. Det tjocka murlivet förstärker skillnaden mellan de båda rummen och förtydligar gränsen mellan offentligt och privat.

Stråken och ljuset i lägenheten är sammanvävda med olika arkitektoniska rörelser. En sådan rörelse är den som sker från mörka rum mot det ljusa. Det finns också en rundgångsmöjlighet via kökets båda öppningar, hall, vardagsrum och matplats, vilket ger en ökad rymlighetskänsla.

Det finns många detaljer som vittnar om omsorg och omtanke om dem som bor i lägenheten. Den mönsterlagda ekparketten på alla golv – förutom köket – fönsterbänkarna av sten, inbyggda garderober, liksom nischer för radiatorerna är några exempel. Lister, foder, skåpluckor, dörrar och andra snickeridetaljer är av trä, omsorgsfullt monterade och målade på plats.

Sovrummen får genom parkettgolvet hög dignitet och därmed naturligt flera användningsmöjligheter än som sovrumsrum. Rummen kan vara bibliotek eller arbetsrum och höra samman med vardagsrummet.

Radiatorerna är placerade i nischer i de tjocka murade ytterväggarna. Det är en detalj med estetiska kvaliteter som samtidigt underlättar möbleringen.

En viktig del i Norra Guldhedens karaktär är att husens placering omsorgsfullt är anpassad till naturen. Berghällar, slingrande gator, några äldre trähus och sparade naturpartier vittnar om det som fanns förut.

De tydliga gränser mellan privat och offentligt som finns i exempelvis landshövdingehuskvarteren med små intima gårdar och trånga gaturum finns inte på Norra Guldheden. Marken utanför huset på Raketgatan tillhör inte ett specifikt hus utan hör till det offentliga, till grannskapsenheten. På Norra Guldheden finns ett betydligt mer vidsträckt rum i vilket individen skall skapa sig ett revir.

1950-talet – folkhemsbostaden

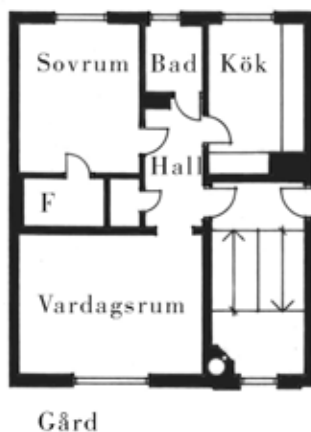
Resultatet av de höga ambitionerna i *Bo Bättre*-utställningen blev överlag inte så stora lägenheter som den på Raketgatan.

Vy från vardagsrummet, rum i fil längs fasaden.

Del av Södra Guldheden, med den beskrivna gården.

Lägenhet om 2 rum och kök,
55 m² Södra Guldheden, 1953.
Skala 1:200.

Ett bra exempel på enklare ”vardagsproduktion” av lägenheter kan beskådas i 1950-talsområdet Södra Guldheden i Göteborg. Det är en grannskapsenhet med knappt 10 000 invånare. I stadsdelen finns ett par torgbildningar med affärer, skolor, daghem och samlingslokaler.

En för stadsdelen karakteristisk lägenhet är belägen invid en stor gård på Dr Sydows gata. Lägenheten ligger i ett trevåningshus och är ritad av HSB:s arkitektkontor 1953. Arean är 55 m², fördelad på kök, sovrums, hall, badrum, förråd och vardagsrum. I den funktionalistiska nomenklaturen kallas bostadstypen för lamellhus och den aktuella lösningen med två lägenheter per trappplan benämns tvåspännare. Lägenheten kan ses som ett inledande skede i utvecklingen av en funktionalistisk lägenhetstyp vilken under miljöprogrammet finner sin form.

Lägenheten rymmer många av de arkitektoniska kvaliteter som finns beskrivna för Bo Bättre-lägenheten. Det finns omsorgsfullt gestaltade material- och detaljlösningar. Rumsorganisationen rymmer i all enkelhet både tvärgående och längsgående riktningar samt arkitektoniska rörelser med olika karaktärer. Den smala huskroppen ger grunda och ljusa rum. Framträdande drag för den här lägenheten är den genomarbetade och ytsnåla planen med bra möblerings- och förvaringsmöjligheter. Standarden var för tiden hög med rymligt badrum, välutrustat kök med matplats och tvättstuga i källaren. Den centrala hallen är ett kommunikativt nav i lägenheten. Rummen är samtliga återvändsrum och åtskilda från varandra.

Lägenheten är orienterad ut mot en stor gård som delvis är öppen mot nordväst. Den tidiga funktionalistiska stadsplanevisionen med mycket öppna stadsrum har utvecklats och det finns en skala av stegvisa förtätningar från det offentliga till det privata. Samtidigt är platsens ursprungliga karaktär väl bevarad. Husen är med relativt få ingrepp varsamplacerade i den bergiga terrängen. Det finns en ömsesidighet i relationen mellan plats och bostad. Relationen till platsen har utvecklats genom kvartersgården.²¹ Den ger

²¹ Differentieringen av den yttre miljön i stegvist ökad privathet genomfördes mycket konsekvent i Baronbackarna i Örebro, under tidigt 1950-tal. Arkaden, den lilla gården, det stora gårdsrummet är tydliga delar som de boende successivt kan göra sig hemmastadda i.

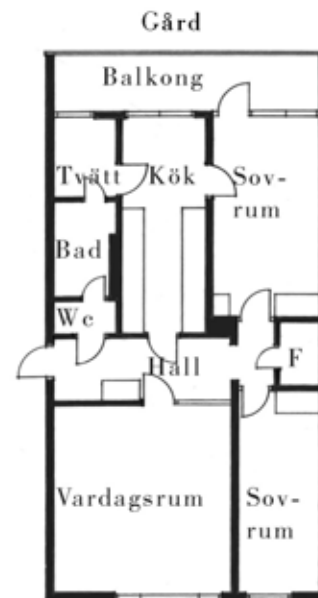
tydligare gränser för de boendes revirskapande. En viktig egenskap för den här 50-talsbostaden, liksom för exemplet från 1940-talet, är samspelet och balansen mellan det mätbara, praktiska och det omätbara, estetiska.

1960-talet – miljonprogrammet

I slutet av 1950-talet stod det klart att 1945 års målsättning, att bygga bort bostadsbristen fram till 1960, inte skulle kunna uppfyllas. Nya krafttag fordrades. I mitten av 1960-talet stegrades därför takten i folkhemmets bostadsbyggnad och det som numera kallas för miljonprogrammet började byggas 1965. Målsättningen var att bygga en miljon lägenheter under 10 år och därmed undanröja bostadsbristen. Följden blev att allt större bostadsområden byggdes. Produktionsapparaten fick större makt i byggprocessen och tidsfaktorn, det vill säga möjligheten att bygga fort, blev en viktig förutsättning för bostadens utformning.²² Exempel på tidsbesparande lösningar blev elementbyggande och en långt driven upprepning.

En tidstypisk miljonprogramslägenhet ligger i stadsdelen Hjällbo i östra Göteborg. Stadsdelen byggdes under sent 1960-tal och består av tre stadsdelsområden, för knappt 20 000 invånare.²³ Lägenheten ligger i ett sex våningar högt hus och har 3 rum och kök och en area på 88 m², arkitekt var John Snis. I slutet av 1960-talet kulminerade de genomsnittliga storlekarna på lägenhetsytan och utrustningsnivån. Den analyserade lägenheten är ett illustrativt exempel på detta. Arealen är väl tilltagen och det finns i lägenheten två toalettutrymmen samt en tvättstuga.

Det finns många likheter med föregångaren från 1950-talet. Rummen nås från ett neutralt utrymme och varje rum är låst till en specifik funktion. Rummen och ytorna är normenligt gestaltade. Lägenheten har få spår av offentlighet eller representativitet. Sovrummen ligger skilda från varandra och kan nås oberoende av händelser i vardagsrummet eller köket. Lägenheten har den funktionalistiska bostadstypens tredelade indelning. Det finns en arbetsdel som om-

Miljonprogramslägenhet, 3 rum och kök, 88 m², 1968. Skala 1:200.

²² Nordström, Anna: *Resolvera*, ett examensarbete om förorten Rannebergen, Chalmers, 1996.

²³ *Göteborg bygger*, Göteborgs stad, 1969.

Miljonprogramslägenhet, 3 rum och kök, 88 m², 1968. Vy från vardagsrummet med utblick in mot kök och matplats.

fattar våtrummen och köket. En mer privat del omfattar de båda sovrummen och en tredje del, vardagsrummet, är avsett för umgänge.

Vardagsrummet nås direkt från entrén och har visuell kontakt med köket. Arean är större än normens minimikrav. Ett nytt inslag i miljonprogramslägenheterna var TV-n, vilken under 1960-talet blev vanlig i många svenska hem. Vardagsrummet fick en ny roll i bostaden, som det rum där familjen samlades för att titta på TV. Kanske TV-n gjorde verklighet av den funktionalistiska visionen om vardagsrummets familjesamlade funktion.²⁴

Sovrummen är stora men enbart 2 respektive 2,8 m breda. Den smala rumsformen ger mycket begränsade möb勒lingsmöjligheter.

Hjällbolägenhetens material och detaljer visar en fortsättning på den stegvisa och fortlöpande förenkling som kan följas i de tidigare beskrivna lägenheterna. Under miljonprogrammet övergår förenklingen i vissa delar till förflackning. En del av förflackningen består i att fler detaljer är förtillverkade och enbart monterade på plats, såsom snickerierna i köket och förvaringsenheterna samt att lister och omfattningar får klenare dimensioner. Samtidigt användes en större del konstmaterial än tidigare, såsom plastmatta på badrumsgolvet istället för klinker, och plastmattor på golven istället för linoleum eller trä. Detaljerna har mer rationella former. Utvecklingen innebar att spåren efter hantverk blir få och att det blir svårare att uppleva omsorg och äkthet i material och detaljer.

Rummen binds samman av enkla axiella riktningar. Det finns en rundgång genom ett par av rummen och en rörelse från mörka delar mot ljusa. Vardagsrummet är nästintill kvadratisk och ljust genom ett stort fönster med låg bröstning. Mycket fönster gör lägenheten ljus.

Det finns också viktiga skillnader i jämförelse med de tidigare beskrivna folkhemslägenheterna. Husdjupet är större och rumsformerna har därigenom blivit annorlunda.

²⁴ Thörn, Kerstin: "Från kök till rum", Artikel i *Hem*, utställningskatalog, 1995, Stockholm.

Lägenhetens riktning är definitivt tvärgående. Om denna process skriver arkitekt Helge Zimdal följande:

”Men det goda med smalhustypen kom att förvanskas genom att något ljushuvud kom på att en fördjupning av huset var relativt billig. Därmed klumpades byggnaderna till, trappor och badrum blev mörka, rumsproportionerna smala, djupa och fula”²⁵

Lägenheten ligger mycket dramatiskt vid randen av en höjdplata ovanför Göta älvs dalgång. Från vardagsrummet och det lilla sovrummet finns en vacker utsikt över älvlandskapet. Köket och balkongsidan vetter ut mot en rumsligt öppen och vidsträckt gård. Gårdssidans bergiga och kupeerade landskap är utjämnat, och delvis finns en parkeringsanläggning under gården. Kontrasten mellan den hårt bearbetade gården och den mindre bearbetade älvsidan är stor.

Gården omgärdas av ett stort antal hus och sträcker sig österut fram till stadsdelens centrumanläggning. Behandlingen av platsen och gestaltningen av gränser i det offentliga rummet skiljer sig markant från de tidigare beskrivna tidsepokerna. Den nya stadsdelen har tagit ett stort markområde i anspråk och av platsens tidigare historia finns få rester kvar.

Storleken på stadsdelen och bebyggelsen har också ökat från de tidigare analyserade exemplen. Gården i Hjällbo är ett par gånger större än den på Södra Guldheden och antalet lägenheter kring gården är betydligt fler. Det sex våningar höga huset rymmer ett tjugotal lägenheter och vem som bor var blir svårt att överblicka. Samtliga trapphus mynnar ut på den stora gården och där finns inget som utgör tydliga gränser för mindre platsbildningar eller olika gruppers revir. Gårdens offentliga karaktär förstärks genom de diffusa gränserna mot intilliggande bebyggelse. Det gör att gården mer tillhör hela stadsdelsområdets beräknade 7500 invånare än dem som bor i de kringliggande husen.

Byggandet av miljonprogrammet innebar att delar av en 50-årig progressiv utveckling av den svenska bostaden avstannade. Den samverkan av olika egenskaper som karakterise-

Stadsdelen Hjällbo, huset med den beskrivna lägenheten är markerad.

²⁵ Zimdal, Helge: *En arkitekt minns*, sidan 56, Chalmers, 1981.

rade folkhemsbostaden försköts mot en dominans för mer tekniska, funktionella och ekonomiska egenskaper.

Arkitekternas arbete förändrades med de allt större projekten. Lennart Holm beskriver arkitektrollen under miljonprogrammsbyggandet på följande vis:

”Många arkitekter kom att fatta sin uppgift inte som en gestaltning av enstaka hus eller begränsade miljöer utan som formgivning av ett kontinuerligt produktionssystem och dess produkter. Det man sökte var tekniska och estetiska principer för att behärska additionen av likformiga lägenheter, rumsheter, fasadelement och att finna avslutningar eller inramningar av dessa mängder i tak, gavlar och markanslutningar.”²⁶

1970-90 – efter miljonprogrammet

Några år in på 1970-talet stoppades miljonprogrammet i förtid av lågkonjunktur och oljekris. Bostadsproduktionen minskade kraftigt, från drygt 100 000 lägenheter 1970, till knappt 60 000, 1979.²⁷ Från att i slutet av 1930-talet vara bland de länder i Europa med lägst bostadsstandard hade Sverige i början av 1970-talet, näst Danmark, den högsta bostadsstandarden i Europa.²⁸ Samtidigt minskade antalet boende i lägenheter till förmån för ett ökat småhusboende.²⁹ Många nybyggda och moderna lägenheter började plötsligt stå tomma. Vad var det som var fel?

Trots att alla specificerade krav var uppfyllda i de nyproducerade lägenheterna så var det ändå något som saknades. De boende hade trots allt svårt att acceptera dessa bostäder.³⁰

²⁶ Holm, Lennart: ”Miljonprogrammet nu och då”, artikel i *Arkitektur* 1987:7.

²⁷ SCB; *Levnadsförhållanden*, sidan 34, rapport nr 84, SCB 1993.

²⁸ 1974 lanserade boendeutredningen att mer än en person per rum, exkl kök och ett rum, var att anse som trångboddhet. 1975 var mindre än en procent av befolkningen trångbodda enligt 1945 års trångboddhetsnorm. SCB; Källa: *Levnadsförhållanden*, sidan 48, rapport nr 84, SCB 1993.

²⁹ SCB; *Levnadsförhållanden*, sidan 33, rapport nr 84, SCB 1993.

³⁰ Daun, Åke: *Förortsliv*, Stockholm, 1974.
Arnstberg, K-O: ”Snigeln och hans hus”, artikel i utställningskatalogen *Hem*, Stockholm, 1994.

Villrådigheten över den goda bostadens gestaltning bredde ut sig, inte minst bland arkitekterna. Storskaligheten bearbetades genom större variationer i hushöjder och fasadutformning. I Grimstaby utanför Stockholm realiserades många av 1970-talets idéer om småskalighet, låg bebyggelse, små gårdar och blandning av verksamheter.³¹

Försök gjordes också att få de boende delaktiga i planeringsprocessen genom så kallad brukarplanering. Ett exempel är kvarteret Klostergården på Hisingen i Göteborg där arkitekten Johannes Olivegren tillsammans med de boende gestaltade en liten bostadsgrupp. Brukarplaneringen tog emellertid stor kraft och tid av de inblandade och kom aldrig att omsättas i större omfattning.³²

Bostadens planlösning förändrades inte nämnvärt under tiden efter miljonprogrammet. Mycket av diskussionen handlade istället om förbättringar av bostadsområdenas yttre miljö. Bättre förutsättningar för gemenskap mellan de boende genom integration av arbetsplatser, mötesplatser och bättre service var förslag som ofta återkom i diskussionen. I utställningen Boplats 80 i Stockholm, 1980, sammanfattades många av dessa idéer.³³

Försök gjordes även med mer flexibla lägenheter. I en tävling om framtida boendeformer 1982, *Den goda bostaden i 80-talets ekonomi*³⁴ visade många av de premierade förslagen enkla och ytsnåla lägenheter med flexibla rumsindelningar. Små lägenhetsytor kompenserades av stora gemensamhetslokaler. I bostadsproduktionen slog emellertid de nya idéerna aldrig igenom på allvar.

Olsson, Sören ”Grannskapet som socialt ideal och som planeringsidé”, artikel i *Stadsliv och grannskap*, SIB, 1991.

De tre texterna är exempel som behandlar detta ämne.

³¹ Andersson, Kjell och Lidmar, Karin: *Låg och tät bebyggelse*, del 2. BFR T2:1978. Förf gör en miljöbeskrivning av Grimstaby.

³² Olivegren, Johannes: *Brukarplanering, ett litet samhälle föds*. Diss KTH-A 1975.

³³ *Boplats 80*, Utställningskatalog, Stockholm, 1980. Gemenskaps-tanken var också något som genomsyrade många av de kollektivhusprojekt som diskuterades omkring 1980.

³⁴ Caldenby, Claes: ”Brist på nytänkande - eller beprövad erfarenhet”, presentation av tävlingen i *Arkitektur* 1983:7.

Under 1980-talet blev bostadsprojekten mindre, ett eller par nya hus inordnades i den befintliga stadsmiljön. För att få ekonomi även i de mindre projekten gjordes försök att minska lägenhetsytorna. Ett sätt att göra detta var att låta kök och vardagsrum samverka till ett rum, i en öppen lösning. Förändringen har varit omdiskuterad. Kritiker hävdade att den öppna lösningen enbart var ett sätt spara lägenhetsyta. Förespråkarna hävdade att den öppna förbindelsen underlättade samvaron i familjen och att det stora rummet erbjöd estetiska kvaliteter.³⁵

1981 skrev Björn Linn en artikel om den, i hans tycke, bortglömda konsten att rita bra fasader³⁶. Artikeln förebådade ett nytt intresse för stadens rum och för gestaltningen av stadsrummets fasader. Postmodernismen blev ett redskap för många arkitekter att bryta med modernismens formspråk och synsätt. Bostadsmässan 1985 i Upplands Väsby blev ett tydligt uttryck för en förändring men också en allt mer utbredd vilshenhet i formuttrycket. Många av utställningshusens fasader var postmoderna, nyklassiskt inspirerade men omslöt traditionella miljonprogramslägenheter. Detta fenomen diskuterades flitigt i fackpressen.³⁷

Fallstudieexemplet från Norrköping, som stod klart 1987 visar tydligt att funktionella och praktiska egenskaper inte behöver stå i motsats till estetiska egenskaper. Den funktionellt genomtänkta lägenheten kan också vara vacker. En lägenhet kan ha många anspelningar och likheter med äldre tiders boende och skönhetsideal men samtidigt vara tidstypisk.

Under slutet av 1980-talet höjdes takten i bostadsbyggandet. Förändringarna av bostadsplanerna var marginella och den funktionalistiska bostadstypen återfanns i de flesta av projekten. Den höjda byggtakten medförde nya problem. I många av de färdigställda projekten uppdagades kvalitets-

³⁵ Mustajärvi, Samuli: *Rumsförbindelser till vardagsrum och allrum*. Licentiatuppsats, LTH-A 1991.

³⁶ Linn, Björn: "Fasadarkitektur – en bortglömd konst" *AT* nr 1981:8.

³⁷ Birger, Åström i *AT* 1987:12, Sven Thiberg i *AT* nr 10, 1986, Ola Torrång i *AT* 1986:13, Jerker Söderlind i *AT* 1985:14 och Ronny Reinholdsson i *AT* 1986:3 är exempel på skribenter som i artiklar diskuterar bostadsutformningen efter funktionalismen.

brister i material- och detaljbearbetningen. Användningen av undermåliga byggnadsmaterial myntade begreppet ”sjuka hus”. Även oförmågan att hantera samordning och gestaltning av detaljer i bostaden diskuterades. I kritiska artiklar sammanfattade arkitekten Kjell Forshed problemet under begreppet ”strubbel”.³⁸

Den historiska utvecklingen visar på en förändring i bostadens egenskapsbalans. Förändringen har skett från den borgerliga 1800-talsbostaden som dominerades av skönhetsvärden, symboliska värden och statusvärden, via folkhemsbostadens balans mellan funktion och form, fram till miljonprogramsbostadens övervikt av funktionella och praktiska egenskaper. Under byggandet av miljonprogrammet, trängdes de omätbara arkitektoniska egenskaperna successivt undan och blev kunskaper som ”sedan länge ligger på plats, övervuxna av glömskan”.³⁹

Arkitekten Lars Ågrens beskrivning av förorten Västra Frölundas tillkomst ger en inblick i de omätbara arkitektoniska egenskapernas ställning under byggandet av miljonprogrammet, i 1960-talets mitt:

”På den tiden ansåg byggherrarna det vara en väsentlig uppgift att hålla sig till ett rationalistiskt byggande. Det innebar att man skalade av kvaliteter som innebar variationer i uttryck till förmån för ett förenklat byggande.”⁴⁰

Sedan miljonprogrammets dagar har den svenska bostadens arkitektur präglats av en fokusering kring det mätbara och det praktiska. Det funktionella och det praktiska i bostaden som bostadsnormer och regler var tänkta att utgöra en garant för, kom i praktiken istället att utgöra de enda betydelsefulla egenskaperna i bostadens arkitektur.

I min orientering om forskningsfältet har jag sökt information kring dels de omätbara egenskaper jag anser saknas i

³⁸ Forshed, Kjell: ”Snedsteg och strubbel”, artikel i *Arkitektur* 1988:8. ”Slut på strubbblet, eller?” artikel i *Arkitektur* 1994:1. Forshed menar att vi tycks ha en oförmåga att greppa över helheten när vi bygger bostäder. Denna oförmåga resulterar i en mängd fel inom tekniska, funktionella och estetiska aspekter.

³⁹ Svedberg, Olle: *Planerarnas århundrade*, Stockholm, 1988.

⁴⁰ Ågren, Lars: ”Stjärnhusen”, artikel i *Miljonprogrammet*, sidan 18, red Mats Theselius, Stockholm, 1993.

många nybyggda bostäder och dels forskningslitteratur som visar möjligheter till utforskning av bostadens omätbara arkitektoniska egenskaper.

Forskningsfältet

Inledning

Mitt forskningsfält består av beskrivning, analys och tolkning av arkitektoniska egenskaper i bostaden. Det finns ett antal arbeten som jag tagit stöd av och andra som jag ifrågasätter. I det följande kapitlet redovisas mina ställningstaganden.

Bostadens värden

En del forskare har studerat objekten, såsom husen eller staden och hur olika arkitektoniska egenskaper uppträder i en bostad. Ett arbete som varit en viktig inspirationskälla för mig är Fredrik Wulz *Fasaden & stadsrummet*. Wulz beskriver och analyserar olika arkitektoniska företeelser och egenskaper i stadsrummet. Texten samverkar med illustrationer och det gör att upplevelsen av stadsrummets arkitektur tydligt kan beskrivas och förklaras. Wulz arbete kan bara till vissa delar användas för bostadens interiöra rum men visar ett inspirerande sätt att som forskare och arkitekt beskriva och bringa ordning i upplevelsen av arkitekturen.⁴¹

En annan inspirationskälla har varit Sven Hesselgrens avhandling *Arkitekturens uttrycksmedel*. Hesselgren försökte genom olika undersökningar mäta och kvantifiera upplevelsen av arkitekturen vilket emellertid inte gav några säkerställda resultat. Styrkan i Hesselgrens arbete är de noggranna beskrivningarna av olika arkitektoniska egenskaper och uttryck som han presenterar vid sidan av alla mät- och måttövningar.

Arkitekten Arne Branzell är en av få arkitektforskare som försöker utveckla en metod, ett språk och en begreppsapparat som är specifik för arkitekturen. Branzell har bland annat utvecklat en grafisk metod för att beskriva rumslighet. Metoden kallas för ryddbubblan och visar hur objektet kan uppfattas av subjektet. Branzell presenterar en rad intressanta frågor och påstående kring förväntans

rum, minnets rum, rum kring föremål och rum kring människan.⁴²

Arkitekturforskarna Eva Björklund och Karin Lidmar har i ett flertal arbeten beskrivit bostäders karaktär med avseende på allmängiltighet, tillgänglighet, ytekonomi, användbarhet och karaktär. De anser att de fyra första kriterierna är mätbara egenskaper som kan säkerställas och med hjälp av byggnormerna ges ett specifikt värde. Det femte kriteriet, lägenhetens karaktär, berör upplevelsen av bostaden. Lidmar och Björklund anser att bostadens karaktär utgörs av hemkänsla, identifikation, luftighet, genomsiktighet, rumsgestaltning, dagsljusbelysning och utblickar. Tyvärr redovisar de inte bakgrunden till sitt val och de utvecklar därför inte en bredare förståelse för begreppen.⁴³

Ett annat sätt att beskriva arkitektoniska egenskaper är att arbeta med begreppspar. I ett examensarbete 1995 presenterade arkitekten Ingrid Lundberg begreppet *balansens arkitektur*. Lundberg beskriver folkhemmets bostadsarkitektur genom att ställa olika begreppspar mot varandra; Folk och hem, stad och land, individ och grupp, form och funktion, tradition och modernitet är några av de begrepp Lundberg använder. Genom att använda begreppspar visar Lundberg på möjligheter och spännvidden i den företeelse hon beskriver.⁴⁴

Idén att dela in arkitekturen i olika delar är på inget sätt ny eller revolutionerande. I de klassiska arkitekturtraktaten finns ofta uppdelningar av arkitekturbegreppet. Vitruvius' tre fordringar; *ändamålsenlighet, hållbarhet* och *skönhet* är ett tidigt och

⁴¹ Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, Stockholm, 1991.

⁴² Branzell, Arne: *Något om O...*, Chalmers, 1989.

⁴³ Björklund, Eva och Lidmar, Karin: *Bostads- och miljökvalitet i nybyggda flerbostadsområden*. BFR R3:1991.

Lidmar Reinus, Karin: *Lägenhetskvaliteter i nybyggda flerbostadshus*, BFR 1987:1

⁴⁴ Lundberg, Ingrid: *Balansens arkitektur*, examensarbete, Chalmers, 1995.

välkänt exempel.⁴⁵ Andrea Palladio beskriver bostadens uppgift som att vara *vacker* och *hållbar*.⁴⁶

En betydelsefull förändring i synen på bostadens arkitektur, presenterades i *acceptera*.⁴⁷ Där beskrivs bostadens uppgifter som *samling*, *arbete* och *vila*. Bostaden skall också vara *god*, *rymlig* och *bekväm*. I bostadskapitlet, i *acceptera*, finns en dialog där författaren samtalar med "skeptikern". Den sistnämnde är inte tillfreds med att enbart ställa praktiska och funktionella krav på bostaden. Författaren förklarar funktionen och ekonomins roll för skeptikern: " ... men ni behöver få den billigt, annars har ni inte råd." Detta är emellertid inte tillräckligt för skeptikern som utbrister: "Jag vill kunna känna hemtrevnad!". I ett efterföljande kapitel diskuteras hemtrevnadens innehåll. Enligt *acceptera* kommer trevnaden till hemmet genom de boende. Skönhet och tradition är något som framförallt är äkta och ett uttryck för sin tid.⁴⁸

Den kanadensiske arkitekturprofessorn Witold Rybczynski beskriver i *Hemmet* hur begreppet trivsel utvecklats historiskt. Vid sekelskiftet 1900 fanns enligt Rybczynski ett vedertaget trivselbegrepp som ifrågasattes av modernismens pionjärer. Bland andra Le Corbusier och Adolf Loos ville, likt industrins tidsstudiemän, effektivisera hemmet och rensa undan all onödig utsmyckning.

"Alla spår av det förflutna undanskaffades. Lyx var ett större brott än utsmyckning./.../. Det dröjde inte länge förrän det borgerliga välbefinnandet blev utsatt för kritik. Tapeter, paneler och brädfodring ersattes

med omålad puts, tegel och cement. Ju mer asketiskt ju bättre var det."⁴⁹

Att vilja bo enkelt är, enligt Rybczynski, en fråga om livsstil där det enkla ges ett eget värde.

Birgitta Andersson beskriver två typer av värden i avhandlingen *Idealbostad eller nödbostad*.⁵⁰ Andersson hävdar att de bostadspolitiska målen som tog form under åren efter krigsslutet premierade kvantiteten på bekostnad av kvaliteten i bostaden. Andersson visar hur den goda arkitekturen, under efterkrigstiden, alltmer eftersattes till förmån för produktionstekniska och ekonomiska aspekter. Gentemot de politiska och ekonomiska kraven på kvantitet misslyckades arkitekterna att påvisa värdet av arkitektonisk kvalitet. Andersson identifierar kvaliteter som bland annat ljusa trapphus, smala hus som ger lägenheter med ljus från två långfasader, ljusa rum, samt få lägenheter per trapphus.

Forskningsmetoder

Betydelsefullt för avhandlingsarbetet har varit texter om forskningsmetoder. Det finns en generell skillnad mellan de bostadsundersökningar som utfördes fram till och med Miljonprogrammet och de undersökningar som utfördes efter Miljonprogrammet. Skillnaden kan relateras till den tudelning av bostadens arkitektur jag tidigare beskrivit, i en mätbar och en omätbar del. Litteraturen från tiden fram till och med miljonprogrammet är generellt mer inriktad på frågor som berör bostadens mätbara egenskaper. Exempel på sådan forskning är bland annat Lennart Holms avhandling, *Familj och bostad*.⁵¹ Holms arbete är en bostadsvaneundersökning med syfte att erhålla operationella verktyg. Bostadens mätbaserade funktioner eftersöktes och statistiken var ett av medlen att bringa ordning i

⁴⁵ Vitruvius, Pollio: **2P DUNLWHNWXU...EJFNHU** övers 1989, Byggförlaget, Stockholm. Vitruvius bok är från 10-talet f.Kr. och "återupptäcktes" under 1400-talet.

⁴⁶ Palladio, Andrea: *4 böcker om arkitektur*, sidan 71, sv övers 1928, Wahlström och Widstrands förlag, nytryck 1980, Vinga Press, Göteborg. Ursprunget från 1570, Venedig.

⁴⁷ Asplund, Gunnar, m fl: *acceptera*, Stockholm, 1931. *acceptera* kom att fungera som funktionalismens manifest.

⁴⁸ Ibid, sidan 47ff.

⁴⁹ Rybczynski, Witold: *Hemmet*, sidan 230, sv övers, Stockholm, 1988 (1986).

⁵⁰ Anderson, Birgitta: *Idealbostad eller nödbostad*, Diss Chalmers, 1976.

⁵¹ Holm, Lennart: *Familj och bostad*, KTH Diss, 1955.

intrycken. Denna omfattande och gedigna forskning ligger till grund för den normsamling med avseende på funktioner som finns redovisade bland annat i SBN och NR. Det är en värdefull kunskap om bostadens mätbara egenskaper.

Arkitekturforskaren Jan Eriksson har utvecklat en metod för att kunna beskriva olika värden i en bostad.⁵² Bostadens värden kan delas in i två huvudgrupper, menar Eriksson; bruksvärden och bytesvärden. Eriksson tar stöd i de begrepp som Gregor Paulsson lanserade 1956 i boken *Tingens bruk och prägel*. Det är begrepp som, enligt Eriksson, visar att varje föremål kan brukas på tre olika sätt och ha tre olika slags funktioner, nämligen de praktiska, de estetiska och de sociala. Genom att dela in det som skall undersökas i mindre delar kan, enligt Eriksson, en noggrann och systematisk undersökning genomföras. Den utförliga beskrivningen av olika slags värden ger ökad förståelse för mångfalden av egenskaper i bostadens arkitektur.

I några av de forskningsarbeten jag tagit del av finns det ett intresse för både boende och bostad samt relationen dem emellan. De gemensamma frågorna för dessa arbeten kan formuleras som: Vad i den byggda miljön är det som påverkar de boende och hur upplever de boende det byggda?

Ett sådant arbete är Örjan Wikforss' och Sven-Georg Zeitlers utvärdering av normfritt byggande i ett bostadsområde i Uppsala, med avseende på funktion, yta och ekonomi. I studien finns både subjekt och objekt samt boende och bostad representerade. De boende intervjuas om inställningen till olika egenskaper i sin bostad. Ett avskiljbart kök, stor area, beständiga och vackra material, samt god förvaring är egenskaper som de boende uppskattar.⁵³

⁵² Eriksson, Jan: *Bostadens värden*, SIB Gävle, 1993.

⁵³ Wikforss, Örjan och Zeitler, Sven-Georg: *Normfritt byggande, boendepreferenser före inflyttning i Sävja, Uppsala*, BFR-rapport R32:1986.

Arkitekturforskaren Suzanne de Laval diskuterar olika beskrivningsmetoder. Gåtur är den metod som fungerar bäst, enligt de Laval. Arkitekter, byggare och förvaltare vandrar igenom ett bostadsområde tillsammans med de boende. Efter vandringen diskuteras upplevelsen av olika egenskaper i bostadsområdet. Metoden har också använts av forskarna Eva Hurtig, Jan Paulsson och Sylvia Sundberg på Chalmers.⁵⁴ Gåturmetoden visar hur viktig relationen mellan boende, arkitekter och den byggda miljön är vid en undersökning. Det är samtalet om upplevelsen av bostadsområdets arkitektur och erfarenhetsåterföringen som ger undersökningen intressanta resultat.⁵⁵

Relationen mellan boende och bostad kan också undersökas med hjälp av frågor i enkätform. En av de enkätundersökningar jag tagit del av berör ett nybyggt kvarter i stadsdelen Haga i Göteborg där arkitekter och sociologer tillsammans gjort en bostadsundersökning. De boende har fått svara på enkätfrågor under ett besök av forskargruppen. Resultaten redovisas i form av statistik.⁵⁶ En liknande enkätundersökning har Annika von Schéele utfört i ett bostadsområde i Örebro. von Schéele har frågat de boende om önskemål och visioner om det framtida boendet. Ur materialet lyfter von Schéele fram egenskaper som är uppskattade av de boende, exempelvis rymliga entréer, stora och ljusa kök, samt bra ljudisolering.⁵⁷

Jag uppfattar enkätundersökningar som en mindre bra metod för att söka omätbara egenskaper i bostaden. Frågor och svar i enkätform minskar

⁵⁴ Hurtig, Eva, m fl: *1 Gåtur*, Chalmers Bostadsplanering, 1992.

⁵⁵ de Laval, Suzanne: *Planerare och boende i dialog. Metoder för utvärdering*, Diss KTH, 1997.

⁵⁶ Losberg, Boel och Mattsson, Ingemar: *Hagas första nybyggda kvarter*, BFR T11:1986.

⁵⁷ von Schéele, Annika: *Så vill vi bo – om gemensamt och individuellt i våra bostadsdrömmar*. Seminarietext inför bostads symposium, Boverket, Karlskrona, 1993.

möjligheten att upptäcka det oväntade och det minskar lyhördsheten för nyanser i både de boendes och den egna upplevelsen. Däremot ger de båda nämnda enkätundersökningarna stöd för uppfattningen att omätbara arkitektoniska egenskaper har stor betydelse för de boende.

Enkätens motsats är på många sätt den kvalitativa intervjun. Istället för att statistiskt säkerställa ett vetenskapligt faktaunderlag genom ett stort antal informanter, görs ett fåtal kvalitativa intervjuer som sedan tolkas av forskaren. Det är en forskningsmetod som utvecklats inom den etnologiska och sociologiska forskningen.⁵⁸

Forskaren Sven Rånlund har med hjälp av kvalitativa intervjuer med de boende, tillsammans med egna reflektioner, beskrivit det nybyggda bostadsområdet Öbacka i centrala Umeå. Rånlund har ställt sig frågan; Varför trivs man i Öbacka?.

Genom tolkningar av intervjuerna, visar Rånlund att olika arkitektoniska egenskaper är betydelsefulla för trivseln.⁵⁹ Därtill kommer andra aspekter som en väl fungerande fastighetsskötsel, naturskönt och centralt läge. Rånlund har kompletterat de kvalitativa intervjuerna med en enkät och en intervju med den ansvarige arkitekten.

Den kvalitativa intervjun har också haft en central roll för en studie över kvarteret Berglärkan i Göteborg. En sociolog har tillsammans med de gestaltande arkitekterna utvärderat ett bostadsområde och gjort kvalitativa intervjuer med 19 av områdets 95 hushåll. Under långa intervjuer, ibland upp till tre timmar, har de boende utfrågats om hur de upplever sina bostäder. Syftet med Berglärkanstudien har varit att utarbeta en metod för kunskapsåterföring för bostadsritande arkitekter. Kunskapen och förståelsen om bostadens arkitektur vidgas genom att arkitekterna metodiskt och sys-

tematiskt återvänder till de bostadsområden de en gång gestaltat.⁶⁰

Berglärkanrapporten försöker utveckla diskussionen om arkitektur:

”För att uppnå vårt syfte har vi varit tvungna att försöka finna begrepp som kunde vara oss till hjälp vid intervjuerna. Begrepp som kunde hjälpa oss att förstå hur arkitekturens icke-kvantifierbara egenskaper kan tolkas och analyseras, dess helhetskaraktär beskrivas.”

Undersökningens uppläggning bygger på de boendes förhållande till olika arkitektoniska egenskaper i bostaden. Denna relation jämförs med de intentioner arkitekten arbetat med under gestaltningen av området. Intresset för både objekt och de två berörda subjekten är ur mitt perspektiv den stora behållningen av Berglärkanstudien. Forskarnas deklarerade syfte att främst utarbeta en metod gör att deras intresse för att mer i detalj analysera arkitektoniska egenskaper i objektet inte fullt utvecklas. Fokuseringen på metodarbetet gör också att arkitekternas intentioner beskrivs mycket kortfattat.

Bostadens betydelse

Sökandet efter andra värden och egenskaper än de statistiska och mätbara, placerade subjektet, de boende, i centrum för forskningen. En av stilbildarna⁶¹ inom denna forskningsansats var etnologen Åke Daun som under tidigt 1970-tal beskrev människornas tillvaro i nybyggda miljonprogramsområden. Daun strävade efter att förstå livet i dessa områden. Genom att själv bo en tid i ett av de undersökta områdena och göra en mängd intervjuer och iakttagelser lyckades han tolka och be-

⁵⁸ Sandström, Ulf: *Arkitektur och social ingenjörskonst*, Diss Linköpings universitet, 1989.

⁵⁹ Rånlund, Sven: *Varför trivs man?* BFR R9:1992.

⁶⁰ Olsson, Bibbi, m fl: *Berglärkan*, Chalmers 1986:4.

⁶¹ Thiberg, Sven, red: *Bostadsboken*, Stockholm, 1985. En av författarna; Birgit Krantz, beskriver Å Daun som stilbildande.

skriva en del av den komplexitet som kännetecknar boendet.⁶²

Liknande bostadsundersökningar utförde etnologen Karla Werner i småhusområden.⁶³ Werners undersökning kännetecknas också av försöken att förstå och tolka det komplexa i vardagens händelser och att boendet präglas av många och olika behov. Werner beskriver social kontakt, självkänsla, kontroll, omväxling och fattbara sammanhang som betydelsefulla aspekter för upplevelsen av bostaden.

Det etnologiska sättet att forska inspirerade arkitekturforskningen under 1970-talet.⁶⁴ Enar Olsson och Torbjörn Andersson undersökte de boendes relationer till bostaden genom att beskriva hur upplevelser under barndom och uppväxt är sammanvävda med den vuxne individens val av bostad.⁶⁵

Ett annat exempel där de boendes relation till bostaden och boendet studeras har gjorts av arkitekturforskaren Christina Redvall.⁶⁶ Genom kvalitativa intervjuer med boende visar hon att relationen till bostaden har existentiell innebörd för de boende. Redvall beskriver bland annat betydelsen av reviret och materialen med hjälp av de boendes kommentarer.

Bostadsforskningen om de boendes upplevelser av bostaden tar ofta stöd i *fenomenologin*.⁶⁷ Människan, betraktaren, är inte längre ett ting bland andra ting utan ett subjekt som medvetet är riktat mot tingen i rummet och som förhåller sig till omvärlden. Människan är, med eller mot sin vilja, kastad ut i något. Rummet är ett främmande och tvingande medium.

Filosofen Gaston Bachelard menar att detta *något* som människan blir utkastad i alltid föregås av vistelsen i "husets vagg".⁶⁸ Huset är något som alltid finns som ett värde i människans tillvaro.

Bachelard beskriver också typer av värden och egenskaper i bostaden som ligger bortom det objektiva, mätbara rummets gränser. Dessa är svåra att fånga i beskrivningar, hävdar Bachelard. De finns lagrade som minnen inuti oss och vi kan med hjälp av konstnärliga yttringar, såsom poesi, beröra djupet av dessa värden.⁶⁹ Bachelard beskriver bostadens poetiska värden som något som finns vid sidan av geometrins objektiva betraktelse. Han använder begrepp som *gömd storhet*, *närhet* och *djup*.

"Att ge ett objekt poetiskt rum är att ge det mer än vad det objektivt har."⁷⁰

⁶² Daun, Åke: *Förortsliv*, Stockholm, 1974. Daun kritiserades för sitt "antifunktionalistiska" beskrivande sätt forska och sin vilja att nå utanför vetenskapssamhällets krets. I "Förortsliv, ett genmäle på Börje Hanssens recension", ställs den sociologiska positivismen mot medvetandegörandet av händelseförlopp. *RIG* 1975:1, (sidan 9).

⁶³ Werner, Karla: *Egen härd*, Stockholm, 1981.

⁶⁴ Forskningsmetodikerna är beskrivna av bl a Sten Andersson i *Positivism kontra hermeneutik*. Göteborg, 1979 och Bo Eneroth i *Hur mäter man 'vackert'?* Göteborg, 1992. (1984).

⁶⁵ Andersson, Torbjörn & Olsson, Enar: *Hitta hem*, KTH, 1986.

⁶⁶ Redvall, Christina: *Bostadens estetik*, licentiatuppsats, Chalmers, 1987.

⁶⁷ Det fenomenologiska rummet omfattar människans livsrum, ett rum som avser förhållandet till själva den mänskliga existensen. Det fenomenologiska rummet är det upplevda meningsbärande rummet. Fenomenologin är ett betraktelsesätt, som strävar efter att gå till sakerna själva, så fördomsfritt som möjligt. Jag har inspirerats av fenomenologen Otto F Bollnow som menar att: "Sammanfattningsvis bor människan eller jag i kroppen, i huset, i världen, i rum och tid." Bollnow, Otto: "Vara-i-rum och ha-rum". Del ur *Mensch und Raum*, från 1963. Svensk övers 1994, *Nordisk Arkitekturforskning*, 1994-1.

⁶⁸ Bachelard, Gaston: *The Poetics of Space*, sidan 6, 1964, (1958), uppgift tagen från 1994 edition, Beacon Press, Boston. Citatet är översatt av mig.

⁶⁹ Ibid, sidan 6.

⁷⁰ Ibid, sidan 186, citat från sidan 202. Översatt från engelska av mig.

Vår rumsliga erfarenhet gör att vi alltid tolkar in mer, än det vi egentligen ser. I ett rum kan vi genom vår erfarenhet uppleva att de omslutande väggarna har en viss tjocklek trots att vi enbart ser dom som en omslutande yta.

Bachelards beskrivning av förhållandet mellan ett hus och ett vintrigt landskap kan ge förståelse för hur upplevelsen av de omätbara arkitektoniska egenskaperna kan fungera. Bachelard frågar läsaren:

” ... är det inte så att ett trevligt hus gör vintern mer poetisk och ger inte vintern huset poesi?”

Det är kontrasterna i relationen som är det väsentliga. Bachelard fortsätter sin beskrivning;

” ... och vi känner värme (inne i huset, min anm) på grund av att det är kallt utomhus”.⁷¹

Arkitekturforskaren Bobo Hjort har beskrivit sambandet mellan form och upplevelse. Hjort menar att vår hjärna verkar med ett gammalt och ett nytt system. Det gamla, biologiska, systemet omfattar det undermedvetna och styr känslor som njutning, lust, hunger, rädsla och liknande. Det är känslor som vi inte logiskt kan bemästra eller styra. Det nya, logiska och inlärda, systemet omfattas av förnuftet och vår förmåga att analysera och utveckla ny kunskap. Språket utgör en central del i det nya systemet, liksom vår förmåga till reflektion. De båda systemen samverkar.⁷²

Filosofen och psykologen Maurice Merleau-Ponty hävdar att människan förstår rummet genom kroppen. Det är kroppen som är basen för all rumserfarenhet och alla registreringar av fysiska lägen och riktningar. Kroppen bebor rummet och tiden. Vi kan aldrig vara objektiva i vetenskaplig bemärkelse. Vi kan inte tillräckligt bebo de ting som vi vetenskapligt vill undersöka. Själen bebor

kroppen och kan aldrig lämna den. Det liknar människans sätt att förhålla sig till sitt hus. Ögat bebor varat såsom människan bebor sitt hus. Merleau-Ponty menar att språket är avgörande för vår förståelse då orden bebos av mening. Vi kan inte frikoppla oss och plötsligt se världen objektivt. Objekt och subjekt flyter samman. Människan närmar sig världen genom sin kropp. Alla tolkningar av varseblivningar sker i skenet av vår historia genom samspelet mellan nya och gamla erfarenheter. Det finns ingen samstämmighet mellan olika individer, tolkningen är subjektiv efter vars och ens tidigare erfarenheter.⁷³

Poeten Magnus William-Olsson beskriver kroppens aktiva deltagande i konstupplevelsen. William-Olsson diskuterar poesins förmåga att beröra och menar att det finns en koppling mellan det aktiva läsandet och upplevelsen. Först när en dikt läses högt, då även kroppen genom talet berörs, äger den totala upplevelsen rum. Det aktiva agerandet är en viktig del i det som William-Olsson beskriver som den konstnärliga upplevelsens förmåga att beröra intuitionen och det omedvetna. Den höglästa poesin har en förmåga att förmedla en *verklighetsförnimmelse* och skapa en kontakt med nuet.⁷⁴

En insiktsfull beskrivning om betydelsen av bostadens arkitektur erhålls i Christian Norberg-Schulz arbeten om boendet. Norberg-Schulz menar att arkitektens uppgift är tudelad. Arkitekten skall lösa alla tekniska och funktionella aspekter av boendet, men husets gestalt skall också hjälpa de boende att se och tolka platsens kvalitéer.⁷⁵ Norberg-Schulz menar att arkitekturen hjälper människorna att bo i

⁷¹ Ibid, sidan 38 o 39. Översatt från engelska av mig.

⁷² Hjort, Bobo: *Var bör människan bemästra?* sidan 70ff, Diss, KTH 1983.

⁷³ Merleau-Ponty, Maurice: *Phénoménologie de la perception*, cit e *Sammanflätningar* av Bengtsson, Jan, sidan 74, Göteborg, 1993. Bokförlaget Daidalos.

⁷⁴ William-Olsson, Magnus: *Obegränsningens ljus*, sidan 20ff, Gedins förlag, 1997.

⁷⁵ Norberg-Schulz, Christian: *Mellom jord og himmel*, sidan 101, Oslo, 1978.

ordets fulla mening. Det är arkitekturen som gör boendet till något mer än tillfredsställelsen av ett praktiskt behov:

Genom att aktivt ställa Norberg-Schulz analys i relation till bostaden kan två typer av egenskaper urskiljas: mätbara, funktionella och omätbara, estetiska.

”Mens tilfredsstillelsen av praktiske behov er basert på målbare forhold og kan behandles rasjonelt, er iverksettelsen av meninger et kunstnerisk problem som omfatter ikke-målbare størrelser.”⁷⁶

Norberg-Schulz menar att bostaden bör omfattas av ett ”poetiskt forhold till virkeligheten.”⁷⁷ Bostadens poetiska värden omfattar bostadens existentiella betydelse för de boende och bostaden som bärare av mening. De arkitektoniska egenskaper som Norberg-Schulz beskriver är inte motsatspar utan en helhet som består av två samverkande delar. Elias Cornell gör en liknande iakttagelse och skiljer mellan arkitekturens estetiska och praktiska sidor. Tillsammans ger de båda helheten och arkitekturens fulla mening.

”Arkitektur är estetisk organisation av praktisk virkelighet.”⁷⁸

Arkitekturforskaren Finn Werne kallar det för den *osynliga arkitekturen*:

”Arkitekturen har en dubbel representation, dels den yttre formen, gestalten, sådan vi omedelbart upplever den, dels en osynlig, inre, i våra hjärnor. /.../ Vi

bygger en osynlig arkitektur, laddad med upplevelser och stämningar.”⁷⁹

Det är genom de omätbara arkitektoniska egenskaperna som bostaden blir en viktig del i de boendes tillskapande av mening och livsinnehåll. Ellen Key har gjort en bra beskrivning över en bostad som omfattas av detta:

”Det finns magiska rum med lust och glädje i luften /.../ Där finns en atmosfär som går rakt in i hjärtat, en hemlighetsfullhet mitt i det vardagliga, en laddning av de enkla tingens som besjälar dem och ger en ny dimension åt verkligheten.”⁸⁰

På grundval av denna orientering inom forskningsfältet har min forskningsmetod utvecklats.

⁷⁶ Ibid, sidan 105. Norberg-Schulz beskrivning är närliggande Martin Heideggers arbeten kring begreppet *att bo*. Heidegger frågar i ”Bauen Wohnen Denken”, *Nordisk Arkitekturforskning*, 1994:1. – Vad är boendet?

Svaret placerar boendet i ett existentiellt förhållande mellan himmel, jord, det gudomliga och det dödliga.

⁷⁷ Ibid, sidan 101, Oslo, 1978.

⁷⁸ Cornell, Elias: *Arkitekturhistoria*, sidan 11, Göteborg, 1966.

⁷⁹ Werne, Finn: *Den osynliga arkitekturen*, sidan 203, Göteborg, 1987.

⁸⁰ Key, Ellen: *Hemmets århundrade*, uppgift tagen från Elisabeth Lilja: *Modernitet, urbanitet och vardagsliv*, sidan 11, NORDPLAN 1994:5.

Forskningsmetoden

Fallstudier ur tre perspektiv

Mitt arbete är ett tentativt försök att utveckla en forskningsmetod som särskilt beaktar det arkitekturspecifika i kunskapsprojektet. Informationen baseras på både social empiri genom boendeintervjuer och arkitektoniska relevanta empiriska förhållanden och relationer.

Arbetet är inspirerat av de kvalitativa metoder som utarbetats inom samhällsvetenskap och humaniora där begreppsloggörandet och beskrivningar av kvalitativa värden och egenskaper är viktiga. Den av Barney Glaser och Anselm Strauss utvecklade *Grounded-theory-metoden*⁸¹ har varit betydelsefull för mitt arbetssätt. De dimensioner som Glaser & Strauss arbetar med har jag försökt omtolka till *egenskapsfält*. Med egenskapsfält avser jag det urskiljbara komplex av detaljer, egenskaper och karaktärsdrag jag försöker beskriva vid varje fallstudieanalys.⁸²

Insamlandet av empiri har varit en betydelsefull del i avhandlingsarbetet. Genom att systematiskt studera ett antal olika bostäder har jag erhållit en mångfald av intryck. Genom att strukturera och analysera dessa intryck har jag kunnat sammanställa information om olika arkitektoniska egenskaper i sju egenskapsfält.

Det empiriska materialet från de fyra fallstudierna är bearbetat i tre delar. Den första delen utgörs av *insamlandet* av empiriskt material. Den andra delen består av *analyser och sammanställningar* av materialet i egenskapsfält. Det är kring dessa två delar som min licentiatuppsats, *Bostadens gestaltning*, är uppbyggd. Den tredje delen utgörs av en *sammanställning* där jag gjort jämförande iakttagelser och

analyser av materialet samt dragit en del *generella slutsatser*.

Mina bostadsundersökningar består av tre delar; *intervjuer med hyresgäster* som bor i respektive studieobjekt, *intervjuer med de arkitekter* som ansvarat för gestaltningen av de studerade objekten samt en avslutande del där jag, forskaren, *ordnar, tolkar och sammanställer* materialet.

Det traditionella sättet bland arkitekter att förmedla kunskap om arkitektur är att skapa repertoarer av goda förebilder.⁸³ Detta sätt att använda förebilder har jag försökt att utnyttja i min forskning, dels genom att studera egenskaperna i några av föbilderna och dels genom att bearbeta mitt material så att det kan utgöra en del av eller en fördjupad komplettering av en sådan repertoar.

En viktig del av forskningsarbetet handlar om att försöka förklara och beskriva förutsättningarna för de egenskaper jag har identifierat och att kritiskt granska värdet och innehållet i det föregivet goda exemplet. Samtidigt är det ett ställningstagande för en forskning med en positiv infallsvinkel, och ett avståndstagande från ett konflikteoretiskt problematiserande. Det är ett arbetssätt som rymmer med arkitekturvetenskapens traditioner.

Empiriskt material

Fyra lägenheter har valts ut som undersökningsobjekt, fallstudier.

⁸¹ Glaser, B & Strauss, A: *The Discovery of Grounded Theory*, New York, 1967.

⁸² Eneroth, Bo: *Hur mäter man vackert?* 1992, Göteborg (1984). Eneroth beskriver olika kvalitativa forskningsmetoder och gör en jämförelse mellan dessa och kvantitativa forskningsmetoder.

⁸³ Hentilä, Helka-Liisa: *Vid eget ritbord*, Diss KTH, 1993, Hentilä beskriver hur arkitektelever socialiseras in i en yrkesidentitet. Hentilä refererar på sida 36 till Jerker Lundequist som beskriver föbildernas betydelse i denna process.

- Fallstudie Lindholmen är en lägenhet om 2 rum och kök på Lindholmen i Göteborg, byggd 1992. Arealen är 69 m² och arkitekt har varit White arkitekter genom Armand Björkman.

- Fallstudie Stumholmen är en lägenhet om 3 rum och kök, Västra Kungshall på Stumholmen, Karlskrona, byggd 1993. Arealen är 82 m² och arkitekt har varit Brunnberg & Forshed Arkitektkontor genom Kjell Forshed.

- Fallstudie Hestra omfattar lägenheter i kvarteret Nielsen, Hestra, Borås, byggda 1992-93. Arkitekt har varit Vandkunstens Tegnestue genom Jens Thomas Amfred. Planfiguren visar entréplanet i en etagelägenhet.

- Fallstudie Norrköping är en lägenhet om 3-4 rum och kök i kvarteret Vattenkonsten, Norrköping, byggd 1987. Arealen är 98 m² och arkitekt har varit Bengt Lindroos.

Skala 1:400, alla planer.

Valet av fallstudieobjekt har skett i samråd med min handledare och min examinator. Våra diskussioner om bostadens utveckling, om mina fallstudier, om bostadstävlingar och om olika bostadsprojekt har format bakgrund för valet av de fyra fallstudielägenheterna. De fyra lägenheterna ingår i repertoaren av goda förebilder som består av ett

antal bostäder, där skickliga arkitekter förstått och lyckats förmedla betydelsen av bostadens samlade egenskaper. Det är bostäder som givit de boende möjligheter att skapa fördjupade relationer, meningar och livsvärden. Repertoaren av goda förebilder utgörs av bostäder som uppmärksammats i tidskrifter, som nämns i diskussionerna om goda bostadsmiljöer och där det finns möjlighet att i arkitekturen uppleva något extra, en meningsfullhet och en känsla av välbefinnande. Jag har antagit att det i dessa bostäder bör finnas förutsättningar för att kunna upptäcka och identifiera omätbara arkitektoniska egenskaper.

Jag har valt att arbeta med få men innehållsrika bostäder, då det inte är antalet observationer utan deras karaktär och kvalitet som varit avgörande för det resultat och de slutsatser mitt arbete har lett fram till. Vid urvalet av fallstudielägenheter har jag lagt stor vikt vid min personliga upplevelse av respektive bostad. I urvalet har också min erfarenhet som arkitekt haft betydelse, då jag intuitivt har bedömt sannolikheten att finna relevanta kvalitativa arkitektoniska egenskaper från fall till fall.⁸⁴ Jag har inte haft för avsikt att försöka beskriva eventuella kvantifierbara aspekter av de omätbara egenskaperna. Jag har valt att arbeta med en kvalitativ metod då mitt syfte varit att identifiera kvaliteter i de företeelser jag upptäckt och identifierat. Den kvalitativa tolkande metoden har också varit lämplig då en viktig del i forskningsarbetet utgjorts av att analysera de boendes upplevelser av bostadens arkitektur.⁸⁵

⁸⁴ Eneroth, Bo: *Att bandla på känn*, Göteborg, 1993. Eneroth beskriver fördelar och innebörder med det intuitiva handlandet. Eneroth gör också en jämförelse med det logiska valet.

⁸⁵ Wallén, Göran: *Vetenskapsteori och forskningsmetodik*, Göteborg 1993. Wallén beskriver den kvalitativa metodens fördelar när "upplevelser, känslor, förändringar och symboler", skall beskrivas, egenskaper som fullständigt kan graderas eller mätas. Sidan 69.

De fyra utvalda lägenheterna utgör en del i den normala bostadsproduktionen. De håller en rimlig standard med avseende på yta, utrustning och kostnader. De vänder sig inte till särskilt utvalda boendegrupper och de är byggda på platser med bra, men inte exklusiva, förutsättningar.

Lindholmslägenheten besökte jag första gången under en doktorandkurs då jag tillsammans med en kollega intervjuade ett par av hyresgästerna. Ett positivt intryck växte fram under dessa inledande besök, färgat av de boendes uppskattning av sina bostäder. Matrummet och rumsorganisationen var detaljer som jag särskilt kom att uppskatta. Därför valde jag att återvända till Lindholmen för den första fallstudien. Det fanns ytterligare ett par liknande bostadsexempel vilka jag inte tyckte innehöll kvaliteter som manade till fortsatta undersökningar.

Stumholms- och Hestralägenheterna besökte jag under bostadsmässorna BO 93 och Nordisk bostadsmässa 94. I Stumholmslägenheten gjorde de vackra materialen, ljuset och loggians öppenhet ett starkt intryck. Den ovanliga rumsorganisationen var också något jag upplevde positivt. I Hestralägenheten gjorde öppenheten mellan våningsplanen och öppenheten ut mot naturen, den rumsliga dynamiken och ljuset ett starkt intryck. Den var samma behandlingen av naturen var också något jag uppskattade.

För Norrköpingslägenheten fanns inga möjligheter till rekognoscering. Lägenheten valdes ut mot bakgrund av den vackra planen och beskrivningar i tidskrifter och böcker. Den gestaltande arkitektens renommé som bostadsritare ingick också som en av urvalskriterierna. Det förväntade och det upplevda intrycket stämde bra överens med varandra. Vardagsrummets burspråk, axialiteten och rumsorganisationen var detaljer jag uppskattade vid mitt besök. De vackra fasaderna var också något som påverkade mitt val.

Objektorienterade analyser

Ett tecken på att valet av fallstudier varit ett bra val är de boendes positiva syn på sina bostäder. Trots att det är vanligt att försvara kvaliteter i den egna bostaden och att därmed rättfärdiga det egna bostadsvalet, så är nöjda boende ett av få betydelsefulla tecken på god arkitektur, särskilt i skenet av det postfunktionalistiska stil- och formkaos vi nu befinner oss i.

Genom besök på bostadsmässor och visningslägenheter, deltagande i arkitektävlingar om bostäder har jag aktivt försökt utveckla och medvetandegörande min kunskap om bostadskvaliteter. Viktigt för min förmåga att bedöma bostadskvaliteter har också varit mitt arbete som lärare i bostadsplanering på Chalmers. Förutom diskussionerna vid elevernas ritbord har studiebesök, egna föreläsningar och seminarier samt kritikgenomgångar av elevförslag fördjupat både mitt intresse och min förmåga att läsa bostadsplaner och analysera bostäder.

Beskrivningen har varit ett försök till vetenskaplig tolkning av den arkitektoniska upplevelsen. Stöd för detta arbete har varit de arkitekturteoretiska texter som tidigare nämnts. Fyra arbeten som varit särskilt betydelsefulla för min tolkning av fallstudierna är Christian Norberg-Schulz *Mellom jord og himmel*, 1978, Gaston Bachelards *The Poetics of Space*, 1964 (1958), Dom Hans van der Laans *Architectonic Space*, 1983 och Magnus William-Olssons *Obeogränsningens ljus*, 1997.

Intervjuer

Genom intervjuer och besök i olika hem har jag studerat hur bostaden används av de boende. Jag har kunnat se vilken innebörd de rumsliga formerna och egenskapsfälten haft för boendet. Jag har inte haft någon ambition att låta de boendes ut-sagor styrka av mig i förväg beskrivna påståenden. Det är möjligt att de boende som har valt att delta i mina undersökningar är mer nöjda med sitt boende än de som valt att avstå. Det skulle också

kunna vara motsatsen; att det är de missnöjda som har valt att delta för att kunna ge utlopp för sitt missnöje. Intervjuerna har varit utformade som strukturerade samtal om boendet och om lägenheten, (exempel på frågor finns i bilaga 1).⁸⁶

Intervjuerna med de boende har givit viktig information i sökande efter betydelsefulla arkitektoniska egenskaper. De boendes kunskap och förmåga att förmedla information om arkitektoniska egenskaper i bostaden är något som överraskat mig, särskilt mot bakgrund till de svårigheter med kommunikation kring arkitektur jag beskrivit i inledningen. När jag sammanställt texterna för avhandlingen är det särskilt några av de boendes kommentarer som fångat mig. En sådan kommentar finns i intervjun med Karin, som bor Hestra:

Intervjuare (Ola): Det låter som om det var en form av förälskelse vid första ögonkastet?

Karin: Ja, det var det, jag tyckte lägenheten var ... jag vet inte, det var nog allt. Dels att det inte var det där traditionella, fyrkantiga bygget, dels att det var mycket ljus, sen att det var naturmaterial överallt. Där vi bodde innan var det plastlister och plastmattor. Sen var det arkitekturen helt enkelt. Ljuset och läget, det är rakt ut i naturen.

Ur intervju med Karin, boende i 5 rum och kök, Hestra.

I efterhand har jag insett att Karin berört sex av mina egenskapsfält, material, ljus, rumsfigurer, omslutenhet samt rumsorganisationen.

Arkitekternas intentioner med de beskrivna objekten har utgjort en viktig del av beskrivningen av fallstudierna. Arkitekterna har intervjuats efter de boende. Intervjuerna har givit skiftande information. Några av arkitekterna har varit mycket precisa

och detaljerade medan andra på ett mycket intuitivt sätt gestaltat bostäder och därmed haft svårare att beskriva för mig vad de gjort.

Med hjälp av boendeintervjuerna har jag kunnat studera hur arkitekternas intentioner har berört de boende i deras vardagliga bruk av lägenheten men också det meningsskapande och de verklighetsförnimmelser arkitekturen frammanat.

Insikten om svårigheterna med intervjuer har varit betydelsefull för arbetet. Medvetenheten om att ett komplicerat fackspråk kan verka dämpande på de intervjuades öppenhet eller att det är lätt att vara ledande i frågor och antydningar har fogats till arbetsmetoden. Detsamma gäller mina och de boendes värderingar vilka också påverkat vad som sagts under intervjuerna. Även själva intervjusituationen påverkar innehållet i intervjun. I Stumholmslägenheterna och delvis i Hestralägenheterna var de boende medvetna om att de bodde i ovanliga hus, byggda inför två utställningar. Förmodligen är deras intryck av sina hem påverkade eller förstärkta av intryck de fått via media. De boende i Lindholms- och Norrköpingslägenheterna var inte berörda av liknande intryck.

Svårigheten att prata om arkitektur har, kanske något paradoxalt, också varit till hjälp i arbetet. Jag insåg redan under ett par förstudier⁸⁷ att jag inte fick relevanta eller konkreta svar om jag frågade de boende om specifika egenskaper såsom rummens omslutenhet eller om hur de upplever olika arkitektoniska rörelser. Svaren kom istället som kommentarer på helt andra frågor under intervjuerna. Frågor och språk fick förberedas med hänsyn till dessa svårigheter.

Medvetenheten om detta har också bidragit till en varsamhet vid användandet av de boendes kommentarer. Jag har försökt undvika att övertolka intervjuerna och fokuserat mina analyser med de boende på hur de upplever arkitekturen i sina

⁸⁶ Jacobsen, Jan, Krag: *Intervju*, Lund 1993. Jag har försökt förbereda mina intervjuer på det sätt Jacobsen beskriver i avsnittet *Forskningsintervjun*. Mina frågor har jag med Jacobsens begrepp försökt att hålla så "öppna" som möjligt, dvs att de boende själva, utifrån mina frågor, har berättat om sina upplevelser.

⁸⁷ Se mer utförlig beskrivning på sidan 56ff.

bostäder. Jag är medveten om att olika levnadssätt, uppväxtmiljöer, social bakgrund och mycket annat påverkar de boendes upplevelse. Fokuseringen på de boendes relation till arkitekturen har varit en nödvändig avgränsning, dels för studiens omfattning men främst i försöket att få svar på de frågor om vad i bostadens arkitektur som frammanar en reaktion eller inbjuder till tolkning.

De arkitektoniska egenskaper jag behandlar är de jag har information och kunskap om. Min beskrivning är så utförlig som mitt fältarbete och mina teoretiska studier ger underlag för. Jag gör inga anspråk på att presentera en heltäckande beskrivning av de berörda egenskaperna eller att min redovisning täcker in samtliga egenskaper. Jag vill med arbetet pröva hållbarheten i mitt förhållnings-sätt.

Arbetsmetodens utveckling

Under min elevtid på Chalmers såg många av oss elever med skepsis på de arkitekturforskare vi hade som assistenter och lärare. Vi elever upplevde dem som starkt politiskt engagerade och att de tyckte vi var ytliga och omedvetna som bara ville lära oss rita vackra hus.⁸⁸ De var, till skillnad från oss, medvetna. Ibland ordnade de seminarier för oss om olika politiska tänkares texter; Mao, Lenin och Marx. Ett fåtal av dem arbetade eller hade arbetat

som arkitekter på arkitektkontor. Istället hade flertalet av dem valt att vara kvar på skolan. Vi elever ville så fort som möjligt ta vår examen och komma ut från skolan för att bli ”riktiga” arkitekter. Det var två skilda världar som krockade, lite olyckligt. Men något hos dessa forskare tyckte jag samtidigt var tilltalande; bland annat deras engagemang och kunskapsdjup i vissa frågor. De ville något och övertygade mig och många andra att ifrågasätta och försöka se hel-heten i de problem vi bearbetade i våra elev-projekt.

Senare, i min verksamhet som praktiserande arkitekt, upplevde jag hos många arkitektkollegor en negativ inställning till arkitekturforskning. En vanlig åsikt var att arkitekturforskarna inget visste om arkitektur eller om ”de riktiga” arkitekturproblem som dyker upp på ett arkitektkontor. Jag hade svårt att ta ställning i dessa diskussioner. Samma dilemma upplevde jag vid läsningen av *Tidskrift för Arkitekturforskning*. När tidskriftens existens blev känd för mig ordnade jag genast en prenumeration. Men dessvärre orkade jag sällan läsa igenom de tunga och, som jag då ansåg, ofta tråkiga artiklarna. Jag tyckte inte de handlade om arkitektur, utan mer om vetenskapliga metoder, sociologi, filosofi och etnologi. Få av mina kollegor visste om att tidskriften existerade.

Åter på Chalmers, men nu som doktorand, upptäckte jag att många av mina nya arbetskamrater var välkända ansikten från min studietid. De som då var doktorander och handledare var nu lektorer och forskarassistenter. Intresset för politik verkade hos många ha ersatts med ett intresse för filosofi. Då jag presenterade en ambition att försöka forska med utgångspunkt från min yrkeserfarenhet och samtidigt ville beröra praktikerna med min forskning, bemöttes jag av en viss skepsis. Detta formade sig till ett problem för min verksamhet som doktorand. Jag delade inte intresset för filosofi och politik med föregående generation arkitekturforskare och jag var en av de få doktorander som hade flerårig praktisk verksamhet som arkitekt bakom

⁸⁸ Björn Linn beskriver arkitekturkunskapens utveckling under och efter Miljonprogrammet som en successiv utarmning av arkitekternas kunskap. Linn beskriver indirekt karaktären på kunskapsbilden på Chalmers A-sektion i mitten av 1970-talet:

”... inför alla angelägna problemsignaler (bl a under genomförandet av Miljonprogrammet, min anm) kom det faktum i skymundan att kunskap om byggnader och bebyggelse bär upp hela arkitektrollen. Istället började kunskapsbilden allt mer präglas av en vag (min understrykning) samhällsorientering.”

Citat ur artikeln ”En professionell arkitektur”, *Arkitektur*, 1982:2. I en senare artikel ”Arkitekturpolitik under 150 år” *Arkitektur*, 1998:3, återvänder Linn till ämnet.

mig. Att forma en egen plattform, någonstans mitt emellan, blev därför nödvändigt. Björner Torssons text från 1987 kändes aktuell för den forskningsinriktning jag sökte:

”Ambitionen att utveckla en särskild arkitekturforskning förutsätter att vi på något sätt kan avgränsa arkitekturen som kunskapsobjekt.”⁸⁹

Under arbetet med några förstudier prövade jag olika metodologiska angreppssätt. Förutom påverkan från den tidigare nämnda samhällsvetenskapliga forskningsmetodiken lade jag stor vikt vid att på lämpligt sätt försöka illustrera iakttagelserna från mina bostadsundersökningar och analyser, inspirerad av de tidigare nämnda arbetena av Wulz och Branzell.

Min första bostadsundersökning gjorde jag tillsammans med bostadsforskarna Eva Hurtig och Christina Redvall, Chalmers. På uppdrag av ett bostadsbolag undersökte vi varför vissa lägenheter hade så stor omflyttning.⁹⁰ Vi i forskargruppen besiktigade de berörda bostadsområdena och intervjuade boende per telefon. Att undersöka varför en lägenhet ansågs dålig försatte oss forskare i en besvärlig situation. Vi kunde inte göra platsbesök i de aktuella lägenheterna. Tänk om de boende trots allt trivdes i sina ”dåliga” lägenheter, hur skulle de då uppfatta våra frågor? Arbetet sammanställdes i rapporten *Rotationslägenheter* våren 1994 och diskuterades under ett seminarium på avdelningen för Bostadsplanering, Chalmers. Bostadsundersökningen var en viktig del i mitt beslut att fortsättningsvis studera goda, förebildliga lägenhetsexempel. Avsaknaden av, eller svårigheterna med att upptäcka, omätbara arkitektoniska egenskaper skulle inte bidra till den identifiering jag beskrivit i problemformuleringen.

⁸⁹ Torsson, Björner: ”Arkitekturens all daglighet”, artikel i *Tidskrift för arkitekturforskning*, 1-1987.

⁹⁰ Hurtig, Nylander, Redvall: *Rotationslägenheter*, rapport Chalmers, 1994, ej publicerad.

Därefter har jag arbetat ensam. De två följande förstudierna, kvarteret Mjölaren och Orustgatan 16, båda i Göteborg, inriktades på att undersöka relationen mellan arkitektens intentioner med gestaltungsarbetet och de boendes tolkning av detta. I samtal mellan arkitekt, de boende och forskare (undertecknad) jämfördes arkitektens intentioner med de boendes upplevelser. Det gav stimulerande samtal om boendet men innebar också att arkitekten mer fungerade som intervjuare och alltför lite som informatör. De båda förstudierna i kvarteret Mjölaren och Orustgatan 16, var inspirerade av de tidigare beskrivna Öbacka⁹¹ och Berglärkanrapporterna⁹². De två undersökningarna sammanställdes i två rapporter⁹³ vilka diskuterades vid två seminarier på institutionen för Form och teknik, under hösten 1994 och våren 1995.

En tredje förstudie företogs på Raketgatan, Norra Guldheden, Göteborg, våren 1995. Tyngdpunkten lades på en beskrivning och en arkitektonisk analys av lägenhetens form. Inspirerad av Fredrik Wulz bok om *Fasaden & stadsrummet* undersöktes de geometriska förhållandena i lägenheten. Analysarbetet var upphovet till egenskapsfältet *rumsfigurer*. Litteraturstudier gjordes av Vitruvius', Palladios, Rowes och Wittkowers texter.⁹⁴ Den geometriska studien sammanställdes i en artikel.⁹⁵ I samma lägenhet undersöktes också axiella riktningar och stråk. Förstudien sammanställdes i en seminarie-

⁹¹ Rånlund, Sven: *Varför trivs man i Öbacka?* BFR 1992:9.

⁹² Olsson, Bibbi, m fl: *Berglärkan*, Chalmers 1986:4.

⁹³ Nylander, Ola: *Kvarteret Mjölaren*, 940622 och *Orustgatan 16*, 950310. Två delrapporter.

⁹⁴ Vitruvius: *Om arkitektur tio böcker*, Palladio, sv övers, Stockholm, 1989, Andrea: *Fyra böcker om arkitektur*, sv övers 1928. Nytryck 1983. Rowe, Colin, *Den fulländade villans matematik*, Wittkower, Rudolf: *Idea and Image*, kap 4, New York, 1978.

⁹⁵ Nylander, Ola: ”Någonting speciellt”, artikel i *Arkitektur* 1995:5.

text vilken diskuterades på ett av Form och tekniks institutionsseminarier under våren 1995.

Tillsammans med några doktorandkollegor ordnade jag våren 1995 ett doktorandsymposium. Symposiumet blev av stor betydelse för min forskning. Professor Björn Linn höll ett föredrag under symposiumet som styrkte mig i min uppfattning om lämpligt vetenskapligt förhållningssätt. Linn såg inte den svenska arkitekturforskningen som särskilt avancerad, sedd i ett brett vetenskapligt sammanhang.

”... arkitekturen har en egenart som tyvärr inte syns tillräckligt i dess forskning och forskningstraditioner.”⁹⁶

Linn uppmanade därför oss ”unga” doktorander att forska om ämnets kärna och om arkitekturens egenart. Detta stämde väl överrens med min egen övertygelse. Under en efterföljande debatt om arkitekturforskningen i AT (Arkitekt-Tidningen) fick jag anledning att reflektera över min vetenskapliga positionering.⁹⁷

Linn skriver i ett diskussionsunderlag för arkitektutbildningen, på Chalmers 1996, om den bristfälliga integrationen mellan teori och praktik.

”På teorisidan har man sökt en väg till vetenskaplig status genom att söka hämta in begrepp, metoder och kriterier från andra discipliner. Det har gett en teori som varit svag i det för arkitekturen specifika. /.../ Teori och praktik måste vara integrerade). Den klyfta som nu finns mellan de båda kan bli fatal för

hela den kunskapstradition som är arkitekturens och därmed för arkitekturens profession.”⁹⁸

Fallstudie Lindbolmen genomfördes under våren 1995. I studien medverkade de ansvariga arkitekterna under boendeintervjuerna. Efter boendeintervjuerna intervjuade jag arkitekten, Armand Björkman, om intentionerna i gestaltungsarbetet. I Lindholmsstudien formulerades egenskapsfältet *rumsorganisation*. Markeringar och gränser för yttre rum och revir var mycket medvetet och klart gestaltade. Revir och gränser i rumsorganisationen var också egenskaper som de boende och arkitekterna berättade om under intervjuerna. Egenskapsfältet fick fastare form genom litteraturstudier av bland andra Johan Asplund⁹⁹ och Karl-Olov Arnstberg¹⁰⁰ och deras arbeten om begreppen *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*.

Senare i arbetet kom Lindholmslägenheten också att omfattas av egenskapsfältet *rörelser* i bostaden. Genom institutionens seminarieverksamhet kunde jag tidigt ta del av min doktorandkollega Inger Bergströms arbete om *Rummet och människans rörelser*.¹⁰¹ Upplevelsen av rörelsen genom Lindholms lägenheten kunde utvecklas och beskrivas. Förutsättningarna för olika former av rörelser var egenskaper som framgick tydligt i Lindholmslägenheternas rumsorganisation. Arbetet sammanställdes under hösten 1995 och var underlag för en diskussion mellan mig, min handledare och min examinator.

I de tre efterföljande fallstudierna gjorde jag ensam boendeintervjuer. Jag intervjuade också i dessa tre fallstudier de arkitekter som gestaltat bostäderna.

⁹⁶ Abarkan, Abdellah, m fl: Rapport från Doktorandsymposium. Föredrag av Björn Linn; ”*Idé, metodik och kunskap i forskarutbildningen*”, Chalmers, 1996.

⁹⁷ Nylander, Ola: ”För forskningens framtid”, inledning till diskussion i AT (Arkitekttidningen) juni-, augusti- och oktobernumren 1995. I en artikel i *Nordisk Arkitektur* forskning sammanfattade jag min vetenskapliga inriktning; NA nr 3 1996.

⁹⁸ Linn, Björn: Diskussionsunderlag för arkitektutbildningen, Chalmers 1996.

⁹⁹ Asplund, Johan: *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, Göteborg, 1991.

¹⁰⁰ Arnstberg, Karl-Olov: ”Snigeln och hans väg”, artikel i Utställningskatalogen *Hem*, Stockholm, 1995.

¹⁰¹ Bergström, Inger: *Rummet och människans rörelser*, Diss Chalmers, 1997.

Fallstudie Stumholmen, genomfördes under vår och sommar 1995. Lägenheten var mycket arkitektoniskt tydlig och åskådlig. *Axialiteten* registrerades som en initial och viktig del. Rummens form, *ljusförhållanden*, material och detaljer var andra egenskaper som efter hand trädde fram under analysarbetet. I beskrivningen av intrycken var skönlitterära texter något som utvecklade arbetet, särskilt då *materialen och detaljernas* betydelse för upplevelsen. Senare kunde jag i artikelform utveckla egenskaper såsom närhet och autenticitet för några av materialen.¹⁰²

I Stumholmslägenheten fanns rum med kontrasterande former och uttryck, vilket underlättade identifieringen och beskrivningen av de olika egenskaperna. Under försöken att beskriva vad som gav rummen deras arkitektoniska karaktär var Dom Hans van der Laans teorier om rummet en inspirationskälla och ett stort stöd.¹⁰³ Den viktiga relationen mellan väggfält och öppning, yta och massa, inre och yttre rum kunde beskrivas med hjälp van der Laans teorier. Egenskapsfältet *omslutenhet* tog form. För egenskapsfältets beskrivning och tolkning utgjorde även den grafiska redovisningsmetod som utvecklats av arkitekten Arne Branzell en viktig del.¹⁰⁴

Stumholmslägenheten omfattades också av tydliga kontraster i ljushet mellan olika rum. Många boendekommentarer kretsade kring det vackra ljuset och skönheten i fönsterutformningen. Även i intervjun med den ansvarige arkitekten Kjell Forshed utgjorde ljuset och fönsterdetaljeringen en viktig del. Beskrivningen av ljuset i Stumholmslägenheten gav upphov till egenskapsfältet *Ljus*. Jag hade också förmånen att som ritsassistent

tränga djupare in i detaljerna som karakteriserar ljusets möte med fönstrets och bostadens rum. I några kurser byggde eleverna fönster i skala 1:1 av frigolit. I efterföljande kritiksamtal diskuterades upplevelsen av skuggkaraktärer, färg, dimensioner och form i fönstrets möte med ljuset.

Intrycken av ljusstudierna utvecklades och sammanställdes i ett par artiklar om betydelsen av fönstrets utformning.¹⁰⁵ I en annan artikel diskuterade jag *Bostadens individualitet*, och försökte med Stumholmslägenheten som exempel beskriva hur de analyserade egenskapsfälten samverkade till att ge de boende valfrihet och tolkningsdjup.¹⁰⁶ Arbetet med Stumholmslägenheten sammanställdes i en seminarietext vilken under våren 1996 diskuterades vid ett institutionsseminarium på Form och teknik, samt vid ett seminarium på arkitektkontoret Brunnberg & Forshed.

Fallstudie Hestra, genomfördes under våren 1996. Lägenheten kunde analyseras och beskrivas med hjälp av de identifierade egenskapsfälten. I fallstudie tre växte en insikt fram om platstolkningens värde för de boende. Många av dem beskrev hur betydelsefull husens samhörighet med platsen var. Även den ansvarige arkitekten Jens Thomas Arnfred lade stor vikt vid att beskriva arbetet med placeringen och utformningen av husen efter naturens förutsättningar. Relationen mellan bostad och plats, revir och tillägnelse var begrepp som kunde utvecklas med stöd av Christian Norberg-Schulz texter.¹⁰⁷

Förståelsen för platsrelationen försökte jag också utveckla genom artiklar om hur bostaden genom

¹⁰² Nylander, Ola: "Ingen vill ha lägenheten lagom", artikel i *Sydöstran*, 960305.

¹⁰³ van der Laan, Dom Hans: *Architectonic Space*, Leiden, 1983. Jag gjorde under våren 1997 ett studiebesök i det av van der Laan ritade klostret Mariavall i Skåne.

¹⁰⁴ Branzell, Arne: *Något om O...* Chalmers, 1989.

¹⁰⁵ Nylander, Ola: "Det vackre ved vinduet", artikel i *Samtiden* (N) 1997:1 och "Nya fönster föder nya skuggspel", artikel i *Göteborgs-Posten*, 961031.

¹⁰⁶ Nylander, Ola: "The individuality of the home, artikel i *arg.* (architectural research quarterly), summer 1997.

¹⁰⁷ Norberg-Schulz, Christian: *Mellom jord og himmel*, Oslo, 1978.

ett gränsrum, ett förmedlande rum mellan bostad och naturrum, kan förankras i och tolka en plats.¹⁰⁸ I fallstudie tre var också egenskapsfälten omslutenhet och ljus betydelsefulla för upplevelsen av bostaden.

Med denna bakgrund sammanställdes under sommaren 1996 licentiatuppsatsen *Bostadens gestaltning*.¹⁰⁹ De tre fallstudierna kompletterades med förstudien på Norra Guldheden i Göteborg. Tre av egenskapsfälten redovisades i uppsatsen; *Material och detaljer*, *Axialitet och Omslutenhet*. Informationen om varje egenskapsfält kompletterades med historisk bakgrundsbeskrivning och en begreppsutredning. Uppsatsen var ett försök att dels beskriva en snävt avgränsad del av arkitekturen och dels ett försök utveckla en metod för kunskapsfördjupning där ”det för arkitekturen specifika”¹¹⁰, beaktades.

Avhandlingsarbetet efter licentiatuppsatsen har utgjorts av fortsatt bearbetning av begrepp och innehåll i egenskapsfälten. Under vintern 1997 genomfördes en fjärde fallstudie i Norrköping, i ett flerfamiljshus ritat av arkitekten Bengt Lindroos. Den fjärde fallstudien ersatte den förstudie på Norra Guldheden som fanns med i licentiatuppsatsen. Anledningen till bytet var att jag ville ha fyra mer likartade fallstudier och på Norra Guldheden fanns inga möjligheter till arkitektintervjuer då arkitekterna som ritat lägenheterna var avlidna sedan lång tid tillbaka.

Även detta arbete sammanställdes och var våren 1997 underlag för en diskussion mellan mig, min handledare och min examinator.

Sammanställningarna av egenskapsfälten *Revir* och *Rörelser* presenterades på ett av Form och tekniks institutionsseminarium under hösten 1996. Under våren 1997 höll jag ett institutionsseminarium om *Bostadens historiska utveckling*. Seminarietexten bildade sedan fördjupad bakgrund till min problemformulering och frågeställning. En text om egenskapsfältet *Rumsfigurer* presenterades och diskuterades under ett seminarium hösten 1997. Värdefull kritik av det pågående avhandlingsarbetet har också erhållits vid presentationer och seminarier på White och FFNS arkitektkontor, samt vid ett seminarium på institutionen för Kulturgeografi vid Stockholms universitet.

I december 1997 höll jag mitt slutseminarium, med tekn dr Eva Hurtig som opponent. Under våren 1998 har jag bearbetat materialet efter de synpunkter som inkom under slutseminariet.

¹⁰⁸ Nylander, Ola: ”Det svenske hus” artikel i *Samtiden* (N), nr 4:1997, ”Ett rum för mötet med ljuset”, artikel i *GT*, 970112, ”Boligens nye rum” artikel i *Arkitekten magasin* (DK), nr 18:1997.

¹⁰⁹ Nylander, Ola: *Bostadens gestaltning*, licentiatuppsats, Chalmers, 1996.

¹¹⁰ *Rapport från Doktorandsymposium*. Föredrag av Björn Linn; ”Idé, metodik och kunskap i forskarutbildningen”, Chalmers, 1996.

Egenskapsfält

— identifiering

I kapitlet *Egenskapsfält – identifiering* behandlas den första frågeställningen:

- Vilka är de omätbara arkitektoniska egenskaperna i bostaden?

Under forskningsprocessen har sju särskiljbara fält med omätbara egenskaper identifierats. Varje egenskapsfält presenteras med en bakgrundsteckning och med utgångspunkt i relevant teoribildning.

De identifierade egenskapsfälten är:

- Material och detaljer.
- Axialitet.
- Omslutenhet.
- Rörelser.
- Rumsfigurer.
- Ljus.
- Rumsorganisation.

Material och detaljer

Den i inledningskapitlet beskrivna bostadsutvecklingen visar på viktiga förändringar i bostadens material och detaljer.

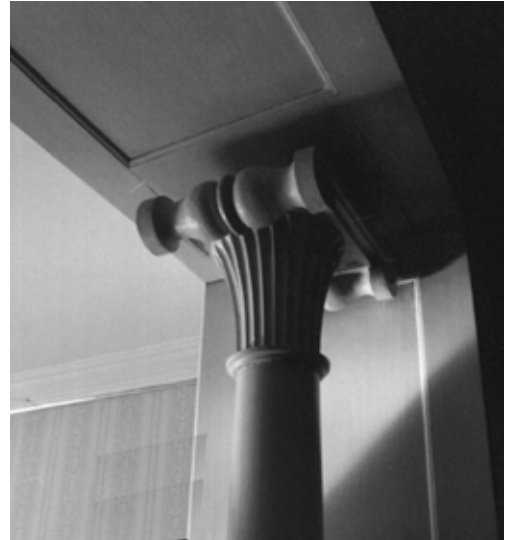
Den borgerliga bostaden var rikt bearbetad. Profilerade lister, takrosetter, mönsterlagda trägolv och spegeldörrar var några representativa detaljer. Med den funktionalistiska arkitekturen inleddes en förenkling av detaljerna i bostaden. Ambitionen var att skapa en mer rationell hemmiljö. Under 1940- och 50-talen ersattes profilerade detaljer med släta och dimensionerna på listverk vid dörrar och fönster minskades.

Bostadsbyggandet var fram till 1950-talet präglad av traditionella och hantverksmässiga metoder. Den ökade byggtakten under 1960-talet innebar ett alltmer prefabricerat och industriellt byggande. Detaljerna genomgick under hela den beskrivna tidsperioden en förenkling som under 1960-talet i många delar övergick till förflackning. Denna utveckling har fortsatt under 1970- och 80-talen. Förenklingen åtföljdes inte, som tidigare, av ökad precision och pregnans. En stor mängd av förtillverkade enheter monterades in i bostaden med en allt mindre arbetsinsats. Spåren efter hantverk blev allt färre i nybyggda bostäder.

De material som traditionellt använts inom byggandet; sten, trä, järn, tegel, puts med mera får under 1900-talet sällskap av många nya material. Olika sorters plaster, skivor och isolermaterial ersatte och kompletterade de traditionella materialen. En del av dessa produkter imiterade de äkta, traditionella materialen. Exempel på detta är att plastlaminatgolv ofta ersatte trägolv eller att plastlister ersatte trälistor.

Relevanta begrepp

Material och detaljer utgör en viktig del i de boendes *tilläggnelseprocess*. Begreppet *tilläggnelse*¹¹¹ har i detta sammanhang samma mening som ordets etymologiska betydelse; *göra till*

Pelare, detalj från den tidigare beskrivna lägenheten, Rosengatan, Göteborg.

¹¹¹ Begreppet tilläggnelse, från franska *appropriation*, har utvecklats i många bostadssociologiska arbeten, exempelvis i Henri Lefebvres; *The Production of Space*, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1991 (1974). Även Sten Gromark beskriver tilläggnelseprocessens betydelse för arkitekturens form och innehåll i *Befriande arkitektur*, Chalmers, 1993.

sin egen.¹¹² I tillägnelseprocessen inordnar den boende sin bostad i sitt liv och förtrogenheten med bostadens material påverkar relationen till hemmet.¹¹³

Sten Gromark beskriver rummets tillkomst som en uppbyggnad av mening. I relationen mellan boende – plats – bostad är tillägnelsen eller approprieringen den process, det mänskliga handlande, under vilken den sociala innebörden i arkitekturverket alstras. I tillägnelseprocessen införlivar de boende rum och arkitektur i sina livsmönster och livsprojekt.

”... god arkitektur är en ur brukarens synvinkel äkta och autentisk arkitektur. /.../ som en fundamental beståndsdel i denna autenticitet, denna äkthet i arkitekturens form och innehåll kan man se tillägnelseprocessen, det skeende under vilket människor skapar sin egen och för många gemensamma mening och innebörd i en byggnads eller en stadsmiljös gestalt och essens.”¹¹⁴

Genom att utgöra tecken på *omsorg* får material och detaljer en inledande roll i tillägnelseprocessen. Upplevelsen av omsorg har ett intimt samband med hur de boende *identificerar* sig genom sin bostad. Tecken på omsorg kan höja självkänslan och tolkas som att de boende betyder något för någon. Arkitekturen kan fylla ett behov av dignitet om den kan tolkas som en bekräftelse på social värdighet.¹¹⁵

Vi formar och formas av omgivningen. Detaljer som vittnar om omsorg och omtanke upplevs som något positivt. Materialens föränderbarhet är betydelsefull:

¹¹² Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980.

¹¹³ Hurtig, Eva: *Hembörighet och stadsförnyelse*, sidan 87ff. Diss, Chalmers, 1995. Hurtig använder ordet appropriera för den process under vilken de boende skapar hem. Trygghet, identitet, förtrogenhet är några av de viktiga begrepp Hurtig använder för att belysa hemmets betydelse.

¹¹⁴ Gromark, Sten: *Befriande arkitektur*, citat sidan 70, från Michel Conans text. Chalmers, 1993.

¹¹⁵ Ibid, sidan 64, i ett franskt bostadsområde, som Conan/Gromark beskriver, utgör ovanliga och fantasifulla detaljer en viktig inledande fas i de boendes tillägnelseprocess.

”Materialen är laddade med associationer och känslor.”¹¹⁶

Material som kan bearbetas och bära spår från tidigare händelser är viktiga för vår upplevelse.

Bostaden tillägnas av de boende, de tar rummen i besittning och skapar inre och yttre revir. Processen leder fram till en identifiering, en relation mellan den boende och bostaden. Arkitekturforskaren Bobo Hjort beskriver detta som ”en känsla för var hon hör hemma”¹¹⁷. Materialen kan genom att vara autentiska visa ett förståeligt sammanhang, en igenkännbar upplevelse eller en historisk samhörighet.¹¹⁸

I bostadens material finns historiska och symboliska tecken som vi lättare eller svårare kan relatera oss till och tolka. Ett exempel på detta är relationen mellan omsorg, spåren av hantverk och detaljrikedom:

”... här har människor jobbat, här har funnits hantverkare, de har lagt ned kärlek och en massa omtanke, och det tror jag människor gillar. Att det inte är så avskalat, så generellt, därför att det uttrycker någonting.”¹¹⁹

Vi tycks uppskatta material som inte är alltför utslätade och som:

”/.../ vi ser är levande /.../ En slät yta är död, det säger de flesta människor spontant.”¹²⁰

Omsorgen om de boende kan förmedlas dels genom väl-studerade och välgjorda detaljer och dels genom det symbolvärde som olika detaljer och material representerar. En miljö med torftiga, slarviga detaljer, eller avskalad från detaljer fungerar tvärtom och blir ett negativt budskap:

”Personen bakom detta har inte varit speciellt engagerad i sin uppgift.”¹²¹

¹¹⁶ Redvall, Christina: *Bostadens estetik*, sidan 45. Licentiatuppsats, Chalmers 1987. Redvall tar stöd i sociologen Dag Østerberg som hävdar att: ”*Materiellen är bra om den inte främmandegör*”.

¹¹⁷ Hjort, Bobo: *Var bör människan hemma?* sidan 137, Diss KTH 1983.

¹¹⁸ Werne, Finn: *Den osynliga arkitekturen*, jmf med diskussion sidan 187, 197 och 203. Vinga press, Göteborg. 1987.

¹¹⁹ Andersson, Torbjörn: ”Människan och miljön”, sidan 53, artikel i *Miljöprogrammet*, red Mats Theselius, Stockholm, 1993.

¹²⁰ Ibid, sidan 53.

Viktigt i upplevelsen av omsorg i material och detaljer är deras *autenticitet*. Ordets etymologiska ursprung är grekisk med betydelsen *tillförlitlig*¹²². Vi kan komma materialet nära beroende på att vi känner till det. Kring sekelskiftet 1900 sökte arkitekter uttalat efter mer äkta materialverkan. Äkta ansågs det som inte dolde eller sökte efterlikna andra material.¹²³

Sven Hesselgren hävdar att vissa material är mer svårarbetade än andra och exempelvis har plastmaterialet svårt att:

”... skapa typiska materialuttryck /.../ de berätta märkvärdigt litet om tillblivelseprocessen och materialegenskaperna.”¹²⁴

Hesselgren menar att vi kulturellt känner igen vissa material lättare än andra. Av en visuell upplevelse kan vi genom vår erfarenhet förnimma även ett materialets stofflighet eller kroppslighet.

En del av symbolvärdet i material och detaljer utgörs av ett kollektivt minne. Vår historia och kultur påverkar uppfattningen av symbolvärdet. Hur detta kan påverka upplevelsen av bostaden framgår i Wilhelm Mobergs romantrilogi om Knut Toring.¹²⁵ Knut flyttar från den lilla blekingska byn Lidalycke till Stockholm, utbildar sig, får ett välbetalt arbete och bildar familj. Trots sin framgång känner sig Knut inte tillfreds med sitt nya liv.

”Han vet ingenting som fattas dem i bekvämlighet. Och ännu räcker bostaden till åt familjen: vardagsrum, matrum, sovrum, bankammare och jungfrukammare.”

Citatet beskriver den moderna lägenheten på Frejagatan i Stockholm, där Knut med familj bor. Men det konstlade, ytliga livet i storstaden passar inte Knut och Moberg låter

¹²¹ Ibid sidan 63.

¹²² Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980.

¹²³ Eriksson, Eva: ”Internationell hemlängtan”, artikel i *Arkitektur* 1988:9. Eriksson beskriver bland annat arkitekten Carl Westmans uttalande om gips som ett oäkta material. Ett material som dolde och imiterade andra material.

¹²⁴ Hesselgren Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, sidan 194, Diss KTH, 1954.

¹²⁵ Moberg, Wilhelm: *Sänket sedebetyg*, Stockholm, 1951 och *Sömmlös*, Stockholm, 1937.

skillnaderna i boendet understryka detta. Knut lämnar till slut sin familj och flyttar tillbaka till Lidalycke. Bostaden i Stockholm är funktionellt och rationellt planerad och den är tänkt att befria de boende från slitet med ved för värme och det tunga arbetet med tvätt. Den funktionella och moderna bostaden skall ge de boende frihet. Men detta är ingen frihet för Knut, det är istället dess motsats; ett icke ärligt och ett icke meningsfullt liv.

Beskrivningen av Knuts bostad i Lidalycke görs med kärleksfull inlevelse. Där finns *solblekta* tapeter och snickerier med *avfallen* färg. Knut Toring sitter i *torpstugans lilla trånga kök* och ser ut genom köksfönstret, på andungarna som simmar i sjön. Marken doftar och hæggen, utanför Knuts fönster, lyser i sommarnatten.

Det är i denna miljö Knut Toring känner sig hemma och tillfreds. Minnet av arbetet med jorden, hårt arbete med kroppen, är invävt i hembygdens hus. Moberg beskriver en stark kroppslig relation till bostaden, en relation till något som är äkta, fyllt av känslor och minnen. Materialen och detaljernas symbolvärde värderas högre än dess funktion.

I de äkta materialen förnims en relation till naturen. Vi kan ta ett golv av furuplank som exempel för den fortsatta diskussionen. Varje individuell plank tycks berätta något om sin tillkomsthistoria, från nedhuggandet av trädet i skogen, till klyvningen i sågen. Det är en relation till något som är äkta och förstäligt.

I inpassningen av de bearbetade träplankorna i husets rum syns också spåren av tidigare generationers arbete. Med hjälp av enkla handverktyg har träplankorna fogats samman till ett golv. Planka ligger intill plank, med bredderna givna av trädstammarnas tjocklek. Tidigare generationers brukande är markerat i plankorna. Den mjuka vårveden mellan årsringarna har slitits ned och skurats lena med vatten och såpa. Det hårda årsringevirket är likt en relief kvarlämnat.

Allt detta kan vi läsa och tyda. Naturen, bearbetningen och brukandet är tecken som ingår i vårt gemensamma medvetande och minne. Trädet och skogen är exempel på en del av en kollektiv kunskap. Vi svenskar har ett speciellt förhållande till skogen. Till synes mörk och hotfull är skogen samtidigt en symbol för oändlighet och frihet. Den ändlösa skogen, var en gång en plats utanför statens kontroll, en

plats dit upprorsmän som Nils Dacke och Snapphanar kunde dra sig tillbaka och få skydd.¹²⁶ Skogens rum är fyllt av lugnande rörelser och ljud. Skogens ljud försätter oss i ett inre själsligt, tillstånd av ro. Ett rum som är motsatsen till stadens rum, ett rum vars historia är tidlös och till vilket vi relateras genom berättelser och händelser, överförda från släktled till släktled; ”... skogen råder över dåtiden”.¹²⁷

Det finns ett samband mellan vår relativt sett unga tradition av att bo i städer, vår unika allemansrätt och vårt förhållande till naturen, till skogen. Detta förhållande avspeglar sig också i vårt sätt att bygga och bo. Skogen ger inte enbart ett byggnadsmaterial utan har också påverkat mått och utseende på rummen i våra hus.

Detta intima förhållande mellan natur och hus är markerat även i vårt språk. Ordet *golv* är ett etymologiskt intressant ord vars rötter sträcker sig tillbaka till fornnordiskan. Ursprunget, den exakta betydelsen, är oklar men troligen hör ordet samman med ett uttryck för något som är byggt, höjt över eller anordnat på marken.¹²⁸ Det är en intressant skillnad i jämförelse med andra språk. Franskans *plancher* härstammar från latinets ord för *jämn yta*. Tyskans *Fussboden* är en sammanläggning av orden *foot* och *jämn mark*. Det svenska ordet *golv* är något som är byggt och förmodligen då av det för oss vanligaste byggnadsmaterialet – trä – något som hör boendet till. Genom golvet av trä ges naturen ett stycke husrum inom hemmets sfär.

Även om skillnaden mellan ett nytt trägolv och ett gammalt plankgolv är stor så finns det väsentliga likheter i upplevelsen av treenigheten *tillkomst*, *bearbetning* och *bruk*. Symbolvärdet i det gamla plankgolvet förs över till det nya trägolvet. Förståelsen av treenigheten utgör också en viktig del av skillnaden mellan trä och exempelvis plast i deras respektive förmåga att vara nära. Få av oss har kunskap om

¹²⁶ Wiklund, Tage: *Det tilljordade landskapet*, Diss 1995. Nordplan.

¹²⁷ Bachelard, Gaston: *The Poetics of Space*, citat från sidan 188, 1964, (1958). Uppgift tagen från 1994 edition, Beacon Press, Boston.

¹²⁸ Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980. Uppgifter sammanställda efter en diskussion med Kerstin Norén på Inst för Svenska språket, Göteborgs universitet, om ursprunget för ordet *golv*.

hur ett plastgolv tillverkas eller bearbetas. Till skillnad från trägolvet är plastgolvet irreparabelt, brukandet av plastgolvet gör att det till slut går sönder. Tillverkarna av plastgolv verkar ha upptäckt de associationer vi har till trä. De låter därför plastgolvet likna ett golv av trä. I ett laminatgolv finns till och med ett foto av ett trägolv inbakat i plasten.

Sammanfattningsvis är begreppen *Tillägnelse*, *Omsorg* och *Autenticitet* viktiga hållpunkter för upplevelsen av material och detaljer i bostaden. Om material och detaljer kan tolkas som tecken på omsorg kan de fungera som en inledande fas i tillägnelseprocessen. För upplevelsen av *autenticitet* är kännedomen om ett materials *tillkomst*, förståelsen av dess *bearbetning* och upplevelsen av tid och historia i dess *brukande* viktiga egenskaper.

Axialitet

Enligt Nationalencyklopedin avses med axial något som:

”Inom arkitektur och stadsplanering betecknar axial symmetrisk gruppering av byggnader, gator, planteringar etc. kring en rätlinjig axel.”¹²⁹

I Ahlstrands Arkitekturtermer beskrivs axialitet som:

”... en tänkt vågrät eller lodrät linje kring vilken byggnader eller byggnadsdelar är ordnade efter symmetriska principer.”¹³⁰

Axialitet har sedan lång tid tillbaka varit en del i arkitekturens rumsliga organisation. Symmetriaxlar var viktiga inslag i egyptiernas ceremoniella anläggningar. Även i det romerska imperiets stadsbyggande var axialitet och symmetri

Kryssvalv, rekonstruktion av Basilika Maxentius: Bild ur *Western Architecture*, av R. Furneaux Jordan, 1969, Thames and Hudson Ltd.

framträdande egenskaper. En riktning mot något, en kultbild eller liknande, var ofta ett centralt tema. Det interiöra romerska axiala systemet med längd- och tvärxlar var en följd av upptäckten av kryssvalvet. Det möjliggjorde större rum än tidigare och förekomsten av två likvärdiga riktningar i samma rum. Med hjälp av tvärxlarna kunde rumsuttrycket i längdaxelns riktning rytmiseras.

”/.../ ett plansystem kunde bildas kring ett enkelt eller upprepat axelkors.”¹³¹

¹²⁹ Nationalencyklopedin.

¹³⁰ Ahlstrand. Jan T: *Arkitekturtermer*, 1976.

Under renässansen blev axialitet åter ett ofta använt tema. Arkitekten Bramante var den som under tidigt 1500-tal återinförde axial anläggning. Byggnader organiserades med hjälp av axiella riktningar och den arkitektoniska upplevelsen regisserades som en rörelse genom axiellt anlagda filer av rum. Med hjälp av en axiell ordning kunde byggnaden också integreras i befintliga riktningar i omgivningen. Senare, under rokokon, flyttades rumsfilen från rummets mitt fram mot fönsterväggen för att samverka med dagsljuset.¹³²

Till Sverige kom renässansens ideal under stormaktstiden. Arkitekterna Nicodemus Tessin d. ä. och Jean de la Vallée hade ett stort inflytande för införandet av axiella rumsfiler i de svenska stormännens herrgårdar. Ett stilbildande exempel var, det av Tessin ritade, Drottningholms slott.

I bostaden var axialitet i form av rumsfiler ett allmänt inslag i större svenska bostäder fram till 1800-talets slut då Arts & Crafts-rörelsens idéer förändrade bostadens utformning. Rumssviterna av genomgångsrum ersattes av rum som var avskilda från varandra och som nåddes från en central hall. I den funktionalistiska bostaden förekom axialitet bara undantagsvis. I de ytsnåla och funktionsdifferentierade folkhemslägenheterna var hallens funktion som passage in till samtliga rum en viktig förutsättning.

Det axiella uttrycket

Den historiska beskrivningen visar att det axiella uttrycket i en bostad kan beskrivas dels ur fysiska och dels ur symboliska aspekter. De fysiska aspekterna omfattar hur den axiella riktningen är gestaltad. Den symboliska betydelsen visar axialitetens innebörd för de boendes upplevelse av bostaden.

”Bostadens huvudaxlar: Parallellt med och vinkelrätt mot fasad är fasta utgångspunkter för planens ordning.”¹³³

Så beskriver arkitekten Jan Wallinder bostadens axialitet. Axialiteten är ett resultat av ljusinfall och stråk av genom-

Ny Carlsberg Glyptotek.
Arkitekt: Hack Kampmann 1901-06. Köpenhamn.
Axialitet genom en fil av symmetriskt penetrerade, likformade rum.

¹³¹ Paulsson, Gregor: *Konstens världshistoria, del 3 Renässansen*, sidan 275ff, Stockholm 1963.

¹³² Brochmann, Odd: *Inne*, sidan 22ff, Oslo, 1960.

¹³³ Wallinder, Jan: ”Bild och bostad”, artikel i *Arkitektur*, 1988:10.

blickar. Wallinder beskriver axialiteten som ett av bostadsarkitektens möjliga medel i skapandet av en upplevelserik bostad.

Fredrik Wulz beskriver en arkitektonisk axel som en linje vilken binder ihop två intressanta punkter. Till axeln förhåller sig rummen. Axeln måste ha ett meningsfullt ursprung i något och därifrån ange en riktning. Där arkitektoniska axlar möts intensifieras den arkitektoniska händelsen.¹³⁴

Christian Norberg-Schulz beskriver den axiella rumsanläggningen som en del i en aktiv relation mellan naturen och det byggda. I många av senrenässansens byggnader finns ett växelspel, mellan inre och yttre rum, samt genom rörelser i axiella riktningar. Upplevelsen av arkitekturen visar ett förhållande mellan naturen och det byggda. Arkitekturen blir därmed en aktiv del av en dialog mellan individen och den värld individen tillhör. Genom aktiviteten, rörelsen längs den axiella riktningen, upplevs och ”erövrar” rummet, – ett symboliskt besittningstagande.¹³⁵

¹³⁴ Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, sidan 170, Stockholm, 1991.

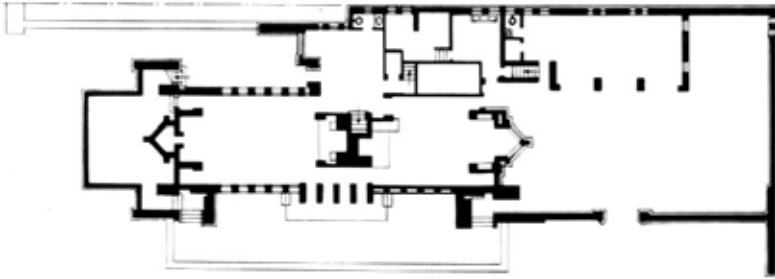
¹³⁵ Norberg-Schulz, Christian: *Meaning in Western architecture*, sidan 131ff, revised edition, London 1980, Cassel Ltd.

Omslutenhet

Med omslutenhet avses upplevelsen av rummets grad av öppenhet eller slutenhet.

”Om man till exempel är i en fas där man är trött på att vara instängd på ett jobb, i livet, med föräldrar eller vad som helst, så vill man ut, man vill expandera och då tror jag att man avläser hav eller öppenhet som en universell symbol för möjligheter. /.../. Det kommer in även när man betraktar ett bostadsområde: är det slutet, och hur refererar jag till det. Det kan vara positivt med slutna rum, därför att slutna rum i regel appellerar till trygghet och ombonad hos de flesta och tvärtom himmel och utsikt appellerar till öppenhet.”¹³⁶

Begreppsparet slutet – öppet utgör två skilda karaktärer som har stor betydelse för upplevelsen av bostadens arki-

Frank Lloyd Wright, Robie House, 1908.

tektur. Torbjörn Anderssons beskrivning, i citatet ovan, visar hur olika öppet och slutet kan värderas av individer och över tid. Gränsen mellan öppet och slutet i det arkitektoniska rummet kan inte matematiskt bestämmas, det är relationen dem emellan som är viktig.

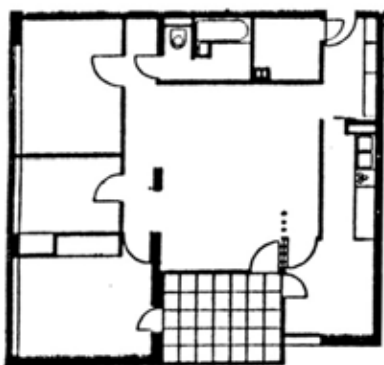
Historisk utveckling

Det finns en tydlig och viktig skiljelinje mellan klassisk och modernistisk arkitektur när det gäller rumslig slutenhet kontra öppenhet. Det modernistiska rummet eftersträvar öppenhet, en symbios, mellan det inre och det yttre rummet, medan det klassiska rummet har ett fast förhållande,

¹³⁶ Andersson, Torbjörn: ”Människan och miljön”, artikel ur *Miljöprogrammet*, redaktör Mats Theselius, Stockholm, 1993.

en tydlig markering mellan det som är innanför och det som är utanför.¹³⁷

Det fria och det fritt flytande öppna bostadsrummet utvecklades under seklets första decennier. I många av Frank Lloyd Wrights bostadsplaner fanns en rumslig samverkan mellan de inre rummen. I Mies van der Rohes Barcelonapaviljong från 1929 förenades den inre öppenheten även med en öppenhet mellan inne och ute. Gunnar Asplund, hävdade 1931 att det upplösta rummet ”är vår tids signum” och att brukbarheten är en väsentlig egenskap för detta nya rum. Det gäller att öppna bostadens hitintills slutna rum mot solen och grönskan, men framförallt mot omvärlden. Det traditionella västerländska rummet, vilket karakteriseras av gotikens och renässansens rumstyper, kommer att ersättas av det öppna rummet, hävdade Asplund.¹³⁸

Interbau, Berlin, 1957.
Aaltos utställningslägenhet.

Under efterkrigstidens svenska bostadsbyggande tycks det slutna rummet i praktiken aldrig ha varit ifrågasatt. Slutna rum med typiserade storlekar, grupperade kring neutrala förbindelser blev istället karakteristiskt för folkhemsbostaden. Den av modernismen eftersträvarade rumsliga öppenheten förändrade istället stadens rum. Det öppna stadsrummet dominerade stadsbyggandet från 1930-talet fram till 1970-talet.

På bostadsutställningen Interbau, i Berlin 1957, presenterades bostäder som omfattades av modernismens rumsupplösande ambitioner. Utställningen har beskrivits av den norske arkitekturteoretikern Odd Brochman, som konstaterade att utställningsarkitekterna arbetat med det stora upplösta rummet och med diffusa och tolkningsbara gränser. I de utställda lägenheterna är det glasskikt och glasdörrar som skiljer och förenar olika rumsdelar. Brochman hävdar att

¹³⁷ Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, Stockholm, sidan 45ff, 1991.

¹³⁸ Asplund, Gunnar; *Installationsföreläsning*, KTH, 1931. Asplund refererar i föreläsningen till den tyske filosofen Oswald Spenglers rumsuppfattning. Det västerländska rumsbegrepp som Asplund refererar till finns även utförligt beskrivet av Bruno Zevi i *Architettura as Space*, Rom 1957. Olle Svedberg jämför i utställningskatalogen *Rummet på rymmen*, Arkitekturmuseet, 1998, Asplunds oändliga och upplösta rum med Nils Ahrboms kritik av detsamma i en föreläsning 1945. Ahrbom menade bland annat att Spengler alltför godtyckligt karakteriserat de olika kulturernas rumsuppfattning.

denna öppenhet hänger samman med ett behov av att få ett individuellt erkännande. I det öppna rummet kan vi beses och därmed bedömas av samhället utanför, vilket vi inte kan i det slutna rummet.¹³⁹

I det öppna rummet leds uppmärksamheten ut ur rummet. Ett fönster kan förutom att ge tillräckligt med dagsljus också öppna rummet genom att ”länka uppmärksamheten från rummet mot utsikten.”¹⁴⁰ Samma förhållande gäller för rummets dörröppningar. I den modernistiska öppna planlösningen samverkar rummen, med varandra.¹⁴¹ I det slutna rummet riktas uppmärksamheten istället på rummets väggar och på föremål i rummet.

Gösta Edberg analyserar hur rummets tydlighet förändras genom ”lagarna” om *kontinuitet*, *slutenhet* och *liktet*. Vi har en förmåga att läsa in helheter utifrån delar som kan vara lösryckta. Enligt Edberg underlättas vår läsning av en figur om den är omsluten av en kontur.¹⁴²

Det arkitektoniska rummet

Det byggda, arkitektoniska, rummet bör ses i relation till de två grundläggande existentiella rummen: *naturrummet*, det stora rummet mellan jordens yta och himlavalvet och *erfarenhetsrummet*, den sfär av integritet som omger varje människa. Vi bygger det arkitektoniska rummet genom att addera vertikala väggar till det horisontella naturrummet.¹⁴³

De väggar som fordras för detta bygger vi av massa, hämtad från jordens gränslösa massa. Mellan väggarna skapas det arkitektoniska rummet. En liten del av naturrummet erövrar. Det avgränsade rummet förvandlas till erfarenhetsrum genom att fyllas av vår erfarenhet, likt en bubbla av luft i vatten.

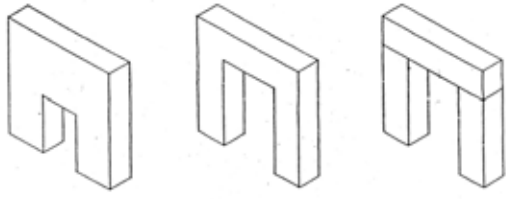
¹³⁹ Brochmann, Odd: *I ett tomt rum*. Oslo 1961.

¹⁴⁰ Hesselgren, Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, sidan 293, Diss, KTH, 1954.

¹⁴¹ Bodén, Christer: *Modern arkitektur* sidan 59, Diss, KTH, 1989.

¹⁴² Edberg, Gösta: *Metoder för rumsanalyser*, KTH, 1976.

¹⁴³ van der Laan, Dom Hans: *Architectonic Space*, Leiden 1983, engelsk övers från det holländska originalet. Diskussionen om olika rumsbegrepp följer van der Laans teorier om rummet.

Utvecklingen från öppning i väggfält, bildfiguren till vänster, mot ram kring öppning, bildfiguren till höger. Bild ur: *Architectonic Space*, van der Laan, Dom Hans, Leiden 1983.

Det arkitektoniska rummet omsluts av massa. Rummet synliggörs genom de omgivande väggarnas form, det vill säga den omslutande massans form. Genom väggarnas närhet, storlek och massa får rummet sin intensitet.

Genom öppningar i de omslutande väggarna får vi vetskap om och tillträde till rummet. När öppningen passeras registrerar vi de omslutande väggarnas tjocklek, och därmed deras massa. Öppningarnas utseende bestämmer rummets karaktär med avseende på öppet och slutet. Med en stor öppning blir väggen av mindre betydelse och fungerar mer som en ram kring öppningen. En liten öppning låter väggens form synliggöras och väggens roll som omslutande massa klargörs. Öppningarnas storlek i relation till väggen avgör upplevelsen av slutet och öppet. Karaktären på upplevelsen ryms inom en skala från instängt till ett läge där väggens omslutande egenskaper till slut upphör.

Det imaginära rummet kan vi uppfatta med kroppen genom närhet till de omslutande väggarna. Rummets väggar har en arkitektonisk täthet som är avhängig färgsättning, detaljrikedom och graden av samhörighet mellan olika komponenter.

Det arkitektoniska rummet skiljer sig från det synliga konkreta rummet. Fredrik Wulz har beskrivit det som ett osynligt imaginärt rum.

”Det är luftens osynliga volym som är rummet. /.../. Det synliga bildar ett verks form. Det osynliga utgör dess värde. /.../. Rummet är en definitiv plats i tillvaron och som idé visar den sig i en imaginär form. /.../. Det är uppfattbart som kvalitet, som en föreställning, en illusion.”¹⁴⁴

Det enda helt konkreta rummet är det som är fullständigt omslutet. Alla andra rum är mer eller mindre bärande på ”illusionens tecken”¹⁴⁵. De öppningar eller hål som görs i ett omslutet rum förbinder vi med omgivande väggar och sluter, med imaginära linjer och ytor. Med hjälp av vår fantasi formar vi ”... ett imaginärt omslutet rum.”¹⁴⁶

¹⁴⁴ Wulz, Fredrik F: *Fasaden & stadsrummet*, sidan 85 ff, konkreta och imaginära rum, Stockholm, 1991.

¹⁴⁵ Ibid, sidan 89.

¹⁴⁶ Ibid, sidan 89.

Bachelard beskriver uppbyggnaden av det arkitektoniska rummet på följande sätt:

”... varje hörn i ett hus, varje vinkel i ett rum, varje tum av enskilt rum i vilket vi brukar gömma oss eller dra oss tillbaka i oss själva, är en symbol /.../ det är upphovet till rummet eller till huset.”¹⁴⁷

Hörnen är viktiga rumsskapande delar. Medvetenheten om att vara i fred i sitt hörn frammanar en känsla av trygghet. Det skapas ett imaginärt rum kring den egna personen. Vi bär minnet av händelsen med oss och huset är människans hörn i världen.¹⁴⁸

Christian Norberg-Schulz beskriver samverkan mellan det inre och det yttre rummet som en viktig del av förmedlingen av värde och uppsamlandet av mening.

”Byrommene forteller oss om muligheterna på dette stedet, men interiøret viser hva menneskene har fått ut av dem. /.../ Huset är en ‘gave’ fordi det gjør tilvaerelsen meningsfylt. Identifikasjonen med interiøret åpner verden for oss. /.../ Å sette bo i landskapet betyr å avgrense et område, et sted. /.../ Så skaper vi ett ‘inne’ i det omgivende ‘ute’ /.../ Slik oppnår vi fotfeste, slik blir identitet mulig.”¹⁴⁹

Husets inre rum, hemmet, uppfattas som den lilla världen och en tillflyktsort från det yttre naturrummet

Gestaltningen av övergången mellan ute och inne är viktig för tydliggörandet av relationen mellan inre och yttre rum. Sublima rumsliga förtätningar upprättar samverkan mellan hus och plats.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Bachelard, Gaston: *The Poetics of Space*, citat från sidan 4 och 137, 1964, (1958). Uppgift tagen från 1994 edition, Beacon Press, Boston. Citatet översatt av mig.

¹⁴⁸ Ibid, sidan 6, Bachelard menar att allt bebott rum bär spåren av det väsentliga i begreppet hem. Huset är en av de allra starkaste krafterna för sammansmältningen av människans tankar, minnen och drömmar.

¹⁴⁹ Norberg-Schulz, Christian: *Mellom jord og himmel*, sidan 87-88, Oslo, 1978.

¹⁵⁰ Linn, Björn: *En professionell arkitektur*, artikel i Arkitektur, nr 1982:2. Linn beskriver rumslig interpenetration, zoner mellan det inre och det yttre rummet skapas.

Rörelse

Enligt Nationalencyklopedin avses med *rörelse* en ändring av ett föremåls läge i rummet. Rörelsen definieras som ett fysiskt begrepp. Den arkitektoniska rörelsen lyder inte under de fysiska lagarna utan påverkas istället av symboliska och erfarenhetsmässiga aspekter.

Vår uppfattning om rummet och dess relation till rörelsen har förändrats under historien. Grunden för vår västerländska rumsuppfattning är antikens rum. Under det romerska imperiet utvecklades det antika rummet till ett statiskt rum och en symbol för statens makt. Det cirkulärt formade rummet i Pantheon är ett exempel på detta rumsuttryck. Under medeltiden utvecklades det romerskt inspirerade rummet mot mer dynamik. I de stora romanska katedralerna var rytm och rörelse viktiga delar i pilgrimernas ceremoniella processioner förbi relikuppsättningar och helgonbilder.¹⁵¹

Under renässansen ställdes den enskilde individen i centrum för rumsupplevelsen och den profana byggnadsverksam-

Pantheon, bild av G B Piranesi, hämtad ur *Meaning in Western Architecture*. Christian Norberg-Schulz, 1974, Milano.

heten övertog allt mer av arkitekturutvecklingen. Renässansens rumsideal kontrasterade mot de medeltida platsernas slutenhet. De medeltida gatorna var ofta krökta vilket mot-

¹⁵¹ Zevi, Bruno. *Architecture as Space*, New York, 1957. Bakgrundsteckningen om rummet är relaterad till Zevis beskrivning.

verkade siktlinjer och utblickar. Renässansens rum var överskådliga och fattbara och renässansplatsen var beräknat och balanserat ”... till en vilande, gyllene ro.”¹⁵² Under barocken utvecklades renässansrummet mot större dynamik. De rumsomslutande väggfälten och taken gavs en kraftfull plasticitet. Barockens patos var rörelse, en rytmisk rörelse, ”... laddad med spänning”¹⁵³ och därför samsattes barockplatserna med avsiktligt obalanserade element.¹⁵⁴

Under 1900-talets inledande decennier gjordes försök att utveckla rumsbegreppet med en fjärde dimension, tiden, i begreppet *Space time*.¹⁵⁵ Le Corbusiers Villa Savoye är ett exempel på visionen om *Space time*, där arkitekturupplevelsen är upplagd som en regisserad rörelse genom husets fria plan.¹⁵⁶ Medvetenheten om relationen mellan tid och arkitektur är en viktig del av rumsbegreppet. Wulz sammanfattar på följande vis:

”/.../ det arkitektoniska rummet alltid också uttrycker tid. Vi kan säga att arkitektur materialiserar tid. /.../ genom rummets axiala och plastiska utformning.”¹⁵⁷

Enligt Elias Cornell är rörelsen en förutsättning för att uppleva arkitekturen som helhet.

”För att uppleva en byggnad måste vi vistas inför den och i den. /.../ byggnaden inbjuder till handling, till att träda fram och taga i besittning. /.../ Vårt sinne stäms till förväntan. Vi ser fram mot en fortsättning.”¹⁵⁸

¹⁵² Strengell, Gustav: *Stadens som konstverk*, sidan 53, Helsingfors, 1923.

¹⁵³ Ibid, sidan 54.

¹⁵⁴ Ibid, sidan 54.

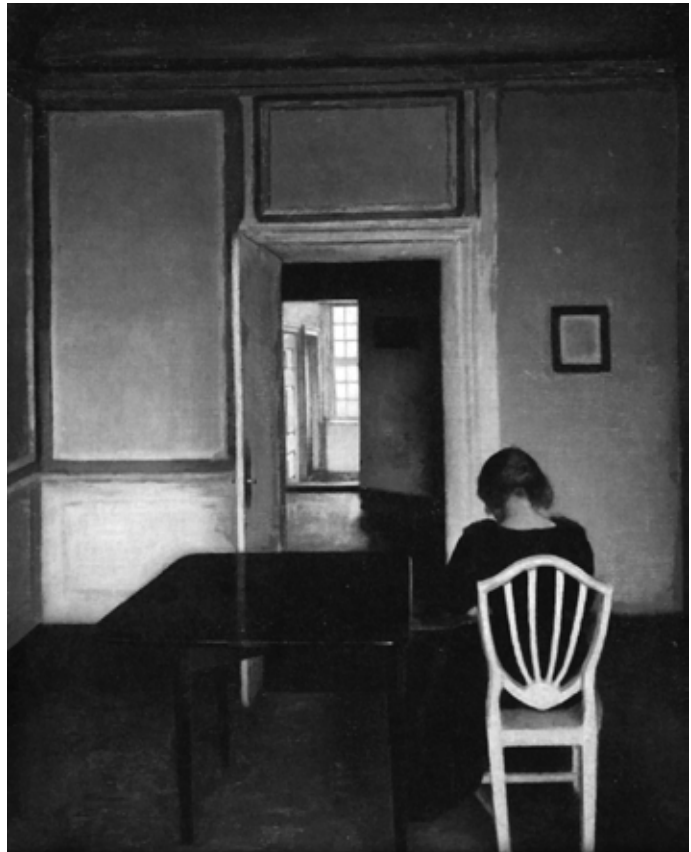
¹⁵⁵ Råberg, Johan: ”Den stora teorin”, artikel i utställningskatalogen *Rummet på rymmen*, Arkitekturmuseet. 1998. Råberg är tveksam till Giedions bevis för den fyrdimensionella rumsuppfattningen – *Space time* – och beskriver det hela som en vetenskaplig missuppfattning.

¹⁵⁶ Collins, Peter: *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950*, Montreal, 1967. Se också Giedion, Sigfried: *Space, time and architecture - the growth of a new tradition*. 3. ed. 1954.

¹⁵⁷ Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, sidan 96, Stockholm, 1991.

¹⁵⁸ Cornell, Elias: *Arkitekturhistoria*, sidan 12 och 13, Stockholm, 1968.

Interiör,
Vilhelm Hammershøi, 1908.

Inger Bergström beskriver hur arkitekturen *koreografiskt* kan påverka människans rörelse i rummet. Former kan verka appellerande eller repellerande och det aktiva, kroppsliga, förhållandet vi får till arkitekturen, genom rörelsen, är betydelsefullt för upplevelsen. Bergström hävdar att det har funnits en större medvetenhet om hur olika former påverkar våra rörelser i rummet, men att denna kunskap av olika anledningar fallit i glömska.¹⁵⁹

Sven Hesselgren beskriver två typer av rum; det *dynamiska* respektive det *statiska* rummet. Det dynamiska rummet kan locka en åskådare att röra sig genom rummet. Åskådaren vill verifiera något, genom att gå närmre objektet. Undersökning sker genom rörelse. Hesselgren menar att ett rum

¹⁵⁹ Bergström, Inger: *Rummet och människans rörelse*, sidan 81ff, Diss Chalmers, 1996.

vi inte helt kan överblicka, ett rum vi inte tydligt kan läsa, manar till sådana undersökningar. Ett rum kan locka en åskådare, som varseblir dess djup, att röra sig i en axial riktning.¹⁶⁰

I Vilhelm Hammershøis måleri är rörelsen genom rum, fram mot nya rum ett ofta bearbetat motiv. I många av bilderna finns två ljusa rum som skiljs åt av en mörk mitt-del. En mot betraktaren frånvänd kvinnogestalt tycks vara på väg in i rummet bakom en öppen vit dörr. Kvinnan är riktad, ibland på väg mot, det ljus som hägrar på andra sidan mörkret. Viljan att upptäcka eller att komma fram till ljuset är det som frammanar rörelsen. De vita dörrarna framstår som ett slags symboliska gränser som skall öppnas innan det mörka rummet kan beträdas och passeras. Dessa gränser i Hammershøis bilder är betydelsefulla för upplevelsen av rörelsens rytm då de tydligt både skiljer och visar på kontrasterande rumskaraktärer.

Rummets funktion och rörelsen

Även den erfarenhet vi har av olika rumsfunktioner påverkar upplevelsen och frammanandet av rörelser. Genom vår erfarenhet, våra historiska förebilder, förknippar vi gaturummet med rörelse. Gatan är ett rum som leder trafik, platsen är ett rum dit trafiken blir ledd. Det är stadens två viktiga rumsliga teman, det riktade och det vilande, gata respektive torg. Gatans ledande effekt kan förstärkas eller försvagas med hjälp av fasadernas plastiska utformning. Släta, eller kraftigt horisontellt betonade väggar ger en ökad grad av *snabbhet* och lätthet i rörelsen, genom gaturummet. Om gaturummets väggar har stark plasticitet fångar de istället blickens uppmärksamhet och verkar retarderande på rörelsen. Plasticiteten konkurrerar om uppmärksamheten med riktningen, gatans mål.¹⁶¹

Gatans riktningsverkan kan genom gaturummets form antingen förstärkas eller försvagas. Ett fondmotiv i gatans slut riktar uppmärksamheten från gaturummets väggar till fondmotivet. Takfötterna kan verka som optiska hjälplinjer

¹⁶⁰ Hesselgren, Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, sidan 76 ff, Diss KTH, 1954.

¹⁶¹ Strengell, Gustav: *Staden som konstverk*, Helsingfors, 1923.

och förstora målets dignitet. Stadens gator och torg kan jämföras med fenomen i naturen:

”På platsen utbreder sig gatans rörelse, kommer till vila – på samma sätt som flodens i en sjö.”¹⁶²

Händelserna i gaturummet skapar dess karaktär, såsom affärsgata eller nöjesgata. Där stråken möts bildas viktiga knutpunkter.¹⁶³

Om vi översätter informationen om rörelser i stadens rum till bostadens rum så har rum med olika funktioner historiskt givits specifika rumsuttryck och rumsfigurer. Hallens funktion som kommunikation mellan lägenhetens delar, eller det större rummets funktion som samlingspunkt har betydelse för vår uppfattning om rörelser i rummet. Arkitektoniskt kan dessa grova karaktärer främjas eller motarbetas, det vill säga vår föreställning om rummets karaktär kan aktivt bearbetas.

Det finns också gemensamma föreställningar om att olika arkitektoniska element ger stimulans till rörelser. Ett exempel är trappan som kan frammana olika rörelseimpulser.¹⁶⁴ Trots trappans dubbla förbindelse, förknippar vi en nedåtgående rörelse för källartrappan och en uppåtgående rörelse för vindstrappan.¹⁶⁵

Mårten Bondestam sammanfattar några egenskaper som vi ofta förknippar med rum och rörelse;

”Ett rum är dynamiskt, då det syns innehålla kraftiga rörelser såsom långa vågräta linjer, eller då rummet är långt och smalt, eller då det slingrar sig. /.../ Ett dynamiskt rum inbjuder till rörelse.”¹⁶⁶

¹⁶² Ibid, sidan 47.

¹⁶³ Lynch, Kevin: *The Image of the City*, MIT, USA, 1962.

¹⁶⁴ Hesselgren, Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, sidan 305ff, Diss, KTH-A 1954.

¹⁶⁵ Bachelard, Gaston: *The Poetics of Space*, sidan 26, 1964, (1958).

¹⁶⁶ Bondestam, Mårten: *Upplevelsearkitektur*, Helsingfors, 1978.

Rumsfigurer

Med rumsfigur avses rummets form i plan, sektion och storlek. Ordet rumsfigur är därför en markering av något mer och annat än orden rumsproportion eller rumsform.

Ordet proportion har sitt ursprung i det latinska ordet *proportio*, vilket betyder förhållande till eller jämmmått.¹⁶⁷ De konstnärliga proportionerna formulerades av de ”pytagoreiska filosoferna”¹⁶⁸, vilka ställde samman måttförhållanden utifrån förhållanden mellan olika tonintervall inom musiken. Längden på strängen och tonen ställdes i relation till måtten i exempelvis en byggnad och skönhetsupplevelsen.

Ett av de äldsta och mest kända exemplen på beskrivningar av proportioneringssystem är Vitruvius’ verk *Om arkitektur, 10 böcker*.¹⁶⁹ Återupptäckten av Vitruvius under 1400-talet låg till grund för de proportioneringsläror som utvecklades under renässansen av bland andra Leon B Alberti i *10 böcker om arkitektur*, 1485, och Andrea Palladio i *Fyra böcker om arkitektur* från 1570.¹⁷⁰ I sin nionde bok om arkitektur rekommenderar Alberti olika rumsformer för olika ändamål och storlekar. Kvadratiska proportioner bör användas för mindre rum, medan rektangeln är lämpligare att använda för större rum. Uppskattade rumsproportioner höll sig kring gyllene snittets 2:3 eller 3:5. Genom att använda medeltal erhöles en rumshöjd med utgångspunkt från rummets planform.¹⁷¹

Karakteristiskt för renässansens proportioneringsläror är uppfattningen att vissa beskrivna proportioner äger inne-

¹⁶⁷ Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980.

¹⁶⁸ Nationalencyklopedin, om *proportioneringslära*.

¹⁶⁹ Vitruvius, Pollio: *Om arkitektur, 10 böcker*. Sv övers 1989, Byggförlaget, Stockholm. Vitruvius bok är från 10-talet f.Kr. och ”återupptäcktes” under 1400-talet.

¹⁷⁰ Palladio, Andrea: *Fyra böcker om arkitektur*, sv övers 1928, Wahlström och Widstrands förlag, nytryck 1980, Vinga Press, Göteborg. Originalutgåva 1570, Venedig.

¹⁷¹ Alberti, L B: *Ten Books on Architecture*, London 1965 (1485). Exempelvis så är ett av Albertis beskrivna medeltal: Rumshöjden=(längd +bredd)/2. Uppgifter tagna från F Wulz *Fasaden & stadsrummet*, Stockholm 1991, sidan 189.

boende skönhetsvärden. Proportioneringssystemen sågs som en sorts manualer för det vackra och ett sätt att förutbestämna upplevelsen av rummet. Renässansrummets avvägda fridfullhet ersattes under manierismen och barocken med rörelse och kontrastverkan. Förändringen kunde ske med det klassiska formspråket som bas.

Under upplysningstiden, på 1700-talet, ändrades synsättet på skönhetsbegreppet. Proportioneringssystemens absoluta relation till skönhet ifrågasattes. Istället utvecklades en mer subjektiv föreställning om de estetiska värdena. Det blev möjligt att använda regler och proportioner mer individuellt. Arkitekten skulle behärska ett val av rätt proportionerade delar och med dessa skapa en harmonisk helhet.¹⁷²

Proportioneringslärorna användes aktivt i arkitektundervisningen under hela 1800-talet. I handböcker fanns sammanställningar av arkitekturens proportioner.¹⁷³ I Sverige praktiserade professorn vid Konstakademins byggnadsskola, Claes Grundström, proportioneringslära i sin undervisning fram till början av 1910-talet.¹⁷⁴

De nya bostadsidéer, influerade av Arts & Crafts-rörelsen, som växte fram vid sekelskiftet minskade både bruket och relevansen i renässansens regel- och proportioneringssystem. Arts & Crafts-rörelsen framhävde hantverkets betydelse och det fria konstnärliga skapandet. Rörligheten och anpassningen till platsen var viktiga delar av bostadens gestaltning. En av dess främsta teoretiker, John Ruskin, var mycket negativ till de regelsystem som arkitekterna använde:

”Just så långt som arkitekten arbetar efter gifna regler och modeller, just så långt blifver hans arbete fabriksvara och icke konst.”¹⁷⁵

Istället för renässansens ”tarfliga lagar” ville Ruskin se en arkitektur som hämtade inspiration från naturens former.

¹⁷² Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, sidan 136, Stockholm, 1991.

¹⁷³ Tiersch, August: *Handbuch der Architektur*, från 1883 är ett exempel.

¹⁷⁴ Grundström, Claes: *Arkitektonisk proportionslära, föreläsningar 1884-1911*, Stockholm, 1996. I boken beskrivs också kritiken mot Grundströms ”diagonalsystem” som många elever ansåg förlegat.

¹⁷⁵ Ruskin, John: *Gotikens natur*, sidan 40, sv övers Stockholm, 1905, (1892).

Ett sådant förhållande fann Ruskin i gotiken, en stil som han såg som sprungen ur verkliga praktiska behov och som stod fri från bindande, kvävande lagar.¹⁷⁶

I Sverige förvaltades Arts & Crafts-rörelsens idéer av arkitekter såsom Isak Clason, Ferdinand Boberg, Ragnar Östberg och Lars Israel Wahlman. Äldre svensk byggnadskultur utgjorde förebilder för den nya arkitekturen som växte fram under åren kring sekelskiftet. Frigörelsen från regelsystemen gjorde att arkitekterna kunde verka friare, men med det klassiska mönstret som kunskapsbas.¹⁷⁷

”För att kunna spela ett spel behöver man vissa regler. Man måste med andra ord begränsa valmöjligheterna på något sätt. I realiteten innebär det att man gör valen möjliga.”¹⁷⁸

I tidiga Arts & Crafts-inspirerade bostadsplaner förändrades rummets grupperingen, jämfört med den klassiska bostadens rumsorganisation. Rummen kunde orienteras ut mot en trädgård eller en vacker utsikt och fick därmed en djupare relation till platsen. Först vid sekelskiftet återverkar de nya idéerna också på de enskilda rummens form. I bostadsplaner som Charles F A Voysey utarbetade åren efter 1900 finns en uppdelning och bearbetning av de stora rummen. Vårn vid den öppna spisen, burspråket mot utsikten och särskilda delar för kommunikation med andra rum, formades som rum i rummet.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Arkitekturhistoriskt ter sig denna utveckling något paradoxal då det som avsågs som ursprungligt och svenskt ofta bar tydliga klassiska drag. Detta beskrivs av bl a Werne, Finn: *Böndernas bygge*, sidorna 224ff, Viken, 1993. Werne beskriver hur allmogens vilja att efterlikna ”överklassens” byggnadsskick, i de ofta klassiskt influerade svenska herrgårdarna. Även i *acceptera* 1931, diskuteras det nationella kulturarvets samband med de internationella strömningarna. Sidorna 176 ff.

¹⁷⁸ Linn, Björn: ”En professionell arkitektur”, artikel i *Arkitektur* 1982:2. Linn beskriver arkitekters relation till proportioneringslärorna under 1920-talet.

¹⁷⁹ Richardson, Margaret: *Architects of the Arts and Crafts Movement*, sidan 104. Trefoil Books Ltd, London, 1983.

”Idealvåning av år 1907”. Det beskrivna vardagsrummet är markerat. Rummet har en oregelbunden form där funktionerna är utformade som avskilda delar.

Bild ur *Hemmet*, Hans Rabén, Falun 1942.

Samma genomgripande förändringar redovisar Hans Rabén i sitt tydliga exempel; ”Idealvåning av år 1907”. Idealvåningen är inspirerad av det Rabén kallar för ”engelska bostadsidéer”. Till skillnad från Voyseys rum har det stora rummet i Rabéns exempel en oregelbunden form, där respektive funktion är formad som en avskild del. I ett hörn är den öppna spisen placerad, invid fasaden finns en ”samlingsplats” för familjen och med hjälp av ett burspråk formas även matplatsen som ett rum i rummet.¹⁸⁰

Med modernismen och funktionalismen blev nya aspekter viktiga för rumsfiguren. Genom bostadsforskningen utvecklades standardmått för rum och funktioner i bostaden. Funktionsmått fick stor betydelse för bostadsrummets utformning.¹⁸¹

Standardisering av byggandet var något som många arkitekter betraktade som framtidens lösning på bostadsrummets gestaltungsproblem. Rätt utformad standard ansågs främja kvaliteten i bostadsproduktionen.¹⁸² Standardiseringen betraktades som en nödvändighet för att erhålla bättre ekonomi och högre byggtakt.¹⁸³ Bostadsforskningens funktionsoptimerade rumsmått och möbleringskrav knöts till statliga subventioner och blev på så vis styrande för bostadens arkitektur.

De rumsfigurer som blev följden av bostadsnormernas minimimått sammanföll ofta med de proportioner som fanns i renässansens proportioneringsläror. Vardagsrum-

¹⁸⁰ Rabén, Hans: *Det moderna hemmet*, sidan 10, Falun, 1950.

¹⁸¹ Mustajärvi, Samuli: *Rumsförbindelser till vardagsrum och allrum - utsagor på 80-talet*. Licentiatuppsats, LTH-A 1991. Mustajärvi redogör för diskussioner mellan arkitekter och normgranskare. Estetiken ställs mot det funktionella. I diskussionen medverkar bland andra Bengt Lindroos, Eva Björklund, Anna Borelius Brodd, m fl.

¹⁸² Asplund, Gunnar, m fl: *acceptera*, 1981, (1931). Jämför diskussionen i de inledande delarna där ett nytt synsätt på arkitekturen och bostadsbyggandet diskuteras, sidan 44ff. Jmf Göran Schildts bok om Alvar Aalto. *Moderna tider*, Keuru, 1985.

¹⁸³ Asplund, Gunnar, m fl: *acceptera*, 1981, (1931), i kapitlet; ”*Industriell bostadsproduktion. Standardisering*” sidan 79 ff, förs en diskussion om standardens fördelar för industriarbetarens bostad. Jämförelser görs med de framsteg som gjorts inom industrin med hjälp av standardiseringen.

mets minimimått på 3,6 meters bredd i förhållande till 5 meters längd ger förhållandet 0,72. Ett vanligt sovrumsmått, 3x4 meter, ger måttförhållandet 0,75. Det är två proportioner som Alberti beskriver i sitt proportioneringssystem.¹⁸⁴ Det mindre sovrummet om 10 m² får med bredd-minimimåttet 2,5 meter; Gyllene snittets måttförhållande.

Normernas minimihöjd för ett bostadsrum är 2,4 meter, vilket är mycket lägre än det medeltal som Alberti rekommenderade. För ett 18 m² stort vardagsrum skulle medeltalet innebära en rumshöjd över 4 meter.

I den inledningsvis redovisade historiska utvecklingen för bostaden dominerar de traditionella rumsfigurerna. Ofta förekommande är rektangulära rum med bredd-/längdförhållande mellan 0,7 och 0,8 med variationer i rumshöjder. Proportionerna återfinns i de båda borgerliga lägenhetsexemplen, i den lilla arbetarlägenheten och i de båda exemplen från folkhemsperioden. Under Miljonprogramsepoken kan avvikande rumsformer registreras i form av långa och smala sovrum vars planform ytterligare störs genom lös inredning såsom garderober. I det redovisade planexemplet från Hjällbo har det mindre sovrummet ett bredd-/längdförhållande på 0,4.

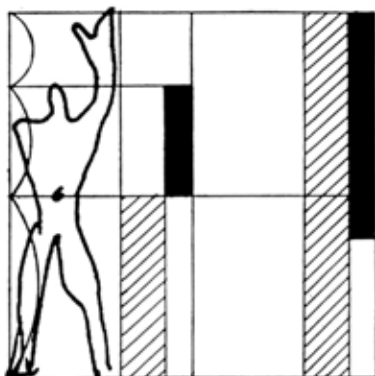
Även om funktionsmått inte nämnvärt förändrade rummens planproportioner innebar de en förändring av rummens storlekar. Det traditionella bostadsrummet i parstugan och i de tidiga arbetarbostäderna i staden var ofta ett kvadratisk format rum med omkring 4 meters längd och bredd. I folkhemmets och miljonprogrammets bostäder finns med mycket små avvikelser fasta rumstyper; halvrummet på 7 m², det mindre sovrummet på 10 m², det större sovrummet på 12 m² och vardagsrummet på 18-20 m². Areorna givna av byggnormens minimimått.¹⁸⁵

Vår tids proportioneringssystem

Många arkitekter har i regel- och proportioneringssystem sökt hjälp och stöd för gestaltungsarbetet. Varför? En del

¹⁸⁴ Alberti, L B: *Ten Books on Architecture*, London 1965 (1485). Uppgifter tagna från F Wulz *Fasaderna & stadsrummet*, Stockholm 1991, sidan 189.

¹⁸⁵ Bostadskapitlet i SBN 1985.

Le Modulor,
Le Corbusier

av svaret ger Le Corbusier då han 1946 i artikeln *Arkitekturen och den matematiska andan*¹⁸⁶ beskriver hur han betraktar några av sina tidiga fasadskisser:

”Godtyckligheten hos öppningarna i fasaden sticker mig i ögonen; jag fyller dem med ritkol och de svarta fläckarna talar ett språk, men ett språk som är inkoherent. Frånvaron av en regel, en lag sticker mig i ögonen; nedslagen konstaterar jag att jag arbetar i totalt kaos.”

Att systematisera och ordna intryck för att undvika ett arbete i gestaltningsmässigt *kaos* är en av förklaringarna till kopplingen mellan arkitektur och proportioneringssystem.

Strax efter krigsslutet 1945 presenterade Le Corbusier proportioneringssystemet *Le Modulor*. Le Corbusiers intresse för proportioneringssystem var inspirerat av industrins tillverkningsmetoder.¹⁸⁷ Han var missnöjd med de franska myndigheternas standardiseringsarbete och utvecklingen av *Le Modulor* var ett förslag till en mer lämplig och harmonisk standard.¹⁸⁸ Formulerat med Le Corbusiers egna, blygsamma, ord:

”Låt oss icke förlora det eftersträvade målet: Att göra världsproduktionens flöde harmoniskt.”¹⁸⁹

Le Corbusier utvecklade i *Le Modulor* ett proportioneringssystem som han ansåg utgöra ett medel för att uppnå en viss arkitektonisk kvalitet.

”En plastisk princip bestämd av siffrornas lag. Makten hos siffrorna som ger proportionerna. Proportionerna bestämmer byggnadens harmoni, dess leende, dess behag, dess förnäma hållning.”¹⁹⁰

¹⁸⁶ Le Corbusier, cit e Linton, Johan: *Arkitekturens matematik* examensarbete Chalmers, 1996. Linton har översatt artikeln ”L’architecture et l’esprit mathématique”, *Les grands courants de la pensée mathématique*, 1948.

¹⁸⁷ Linn, Björn: I en artikel om Le Corbusier i *AT* 9/88 ”Är framsteg möjliga?” beskriver Linn Le Corbusiers försök till att inspirera industrin mot ett nytt estetiskt synsätt.

¹⁸⁸ Linton, Johan, *Arkitekturens matematik*, sidan 27, examensarbete Chalmers 1996.

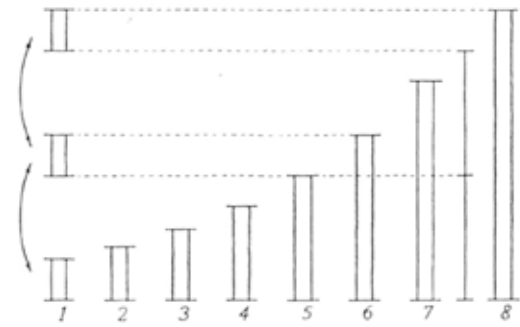
¹⁸⁹ Le Corbusier ur *Le Modulor*, citat hämtat från Torsten Frenndins recension i *Byggnästaren* nr 8 1951, sidan 121 ff.

¹⁹⁰ Le Corbusier: *Vår bostad*, sidan 77, 1976, (1936).

Ett med Le Modulor samtida proportioneringssystem, *the Plastic number*, utvecklades av den tidigare nämnda holländske arkitekten och benediktinermunken Dom Hans van der Laan. The Plastic number, ”det plastiska talet” ger stöd för indelningar av linjen, ytan och rummet. Utgångspunkten för byggnads proportionering är väggens tjocklek. Ett idealförhållande mellan vägg- och rumsbredd är för van der Laan 1/7. Detta breddmått styr rumsstorleken, öppningar, fönsterstorlekar och höjder i byggnaden. En ofta använd rumsproportion är 3/4. Väggens betydelse återspeglas även i dess funktion som gräns och skiljelinje mellan det yttre *naturrummet* och det inre *erfarenhetsrummet*. Van der Laans måttserier bygger på intervaller i form av tröskelvärden och har många praktiska likheter med Gyllene snittet och Le Modulor.¹⁹¹

Van der Laan menar att det plastiska talet är att jämföra med en objektiv måttkala som har likheter med musikens olika tonskalor. Att bestämma måttens inbördes relationer utgör arkitektens uppgift i gestaltungsarbetet. Själva måtten, tonernas lägen, är förutbestämda i systemet. Summan av det första och det andra talet ger det fjärde talet. Summan av andra och tredje talet ger det femte talet och så vidare. Det första talet är lika med skillnaden mellan femte och sjätte talet. Utgångspunkter för måttförhållandena är väggarnas centrumlinje. Linjer, ytor och rum kan proportioneras efter talen i det plastiska talet.

I artiklar och offentliga debatter, under 1940- och 50-talen, diskuterades ändamålsenligheten i estetiska regelsystem och proportionsläror.¹⁹² 1951 hölls the ”First International Congress on Proportion” i Milano. 1957 höll den engelska arkitektorganisationen RIBA ett möte där proportioneringssystemens för- och nackdelar diskuterades. RIBA-mötet konstaterade, men först efter omröstning, att proportioneringssystem inte underlättar ”god design”¹⁹³.

The Plastic number, ”det plastiska talet. Van der Laan. Av summan av det första och det andra talet fås det fjärde talet. Summan av andra och tredje talet ger det femte talet och så vidare. Det första talet är lika med skillnaden mellan femte och sjätte talet.

¹⁹¹ Padovan, Richard: *Modern Primitive*, Amsterdam, 1994. Padovan visar i kapitel 5 likheterna med bland annat det Gyllene snittet.

¹⁹² Wittkower, Rudolf: *Idea and Image*, kap 4, New York, 1978.

¹⁹³ Ibid, sidan 121-122.

Ljus

”Arkitekten kan i förväg beskriva både de kvantiteter och de kvaliteter som han önskar i sin byggnad. Bara dagsljuset undandrar sig bestämning; då det ändrar sig från morgon till kväll, ändrar sig under året och såväl i styrka som i färg. Hur kan man räkna med en så nyckfull faktor /.../?”¹⁹⁴

Orden är Steen Eiler Rasmussens och citatet åskådliggör svårigheterna med att beskriva ljusets såväl mätbara som omätbara egenskaper i bostaden. Samtidigt ryms i citatet alla de möjligheter som ljuset har att erbjuda den gestaltande arkitekten.

Historisk utveckling av bostadens ljus

Ordet *ljus* härstammar från äldre germanska språk och är en beskrivning av något som strålar eller är strålände.¹⁹⁵

Vår rumsliga erfarenhet är ofta sammanbunden med olika historiska ljussituationer och karaktärer. Exempelvis så associerar vi ofta överljuset till en sakral och mystisk stämning. Överljuset förekom redan i de tidiga kristna kyrkornas basilikaform. Det ovanifrån kommande ljuset utnyttjades för att förstärka koret och predikstolens plats i kyrkorummet. Detta fulländades under gotiken. Överljuset genom höga färgade sidofönster gav de gotiska katedralerna ”ett spirituellt och mystiskt” ljus.¹⁹⁶

Det underifrån riktade ljuset var tiden före elljuset teater-scenens ljus.

”Det blev en konvention att sådan var teaterbelysningen, och det skapade därmed en särskild stämning av scenens förtrollande och överkliga värden”¹⁹⁷

Dagsljusets förhållande till den nordiska bostadens arkitektur omfattas av en lång historisk utveckling. Längre var rökhålet i taket bostadens enda ljusintag. När skorstenen under 1700-talet blev vanlig var rökhålet under lång tid kvar

¹⁹⁴ Rasmussen, Steen, Eiler: *Om at opleve arkitektur*, sidan 188, 1989, (1957), Köpenhamn.

¹⁹⁵ Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980.

¹⁹⁶ Gill, Lena: *Daylighting in architecture* uppsats, Washington, 1990.

¹⁹⁷ Rasmussen, Steen, Eiler: *Om at opleve arkitektur* 1989, (1957), Köpenhamn, sidan 193, Rasmussen skriver om associationerna till olika ljus.

som takfönster. Hålet täcktes med ljusgenomsiktliga material såsom tunna djurhudar.¹⁹⁸ De första ljusinsläppen i fasad utgjordes av små gluggar försedda med skjutbara luckor. Först under 1700-talet började glas i fönstren att användas mer allmänt i allmogens bostadshus.

Ordet *fönster* kommer ur det latinska ordet fenestra, som betyder att öppning för att släppa in luft och ljus. Med bruket av glas kom också användandet av ordet fönster. Ett fönster förknippas med användandet av glas.

Glas var dyrt och fönstren gjordes därför små. Antalet fönster var underlag för ”fönsterskatten” och ett hus med många fönster vittnade därför om stor förmögenhet.¹⁹⁹

Genom tekniska förbättringar i glastillverkningen kunde bostäderna under 1800-talet förse med allt större fönster.²⁰⁰ Utvecklingen av glasbyggnadstekniken var en viktig del i den nya typ av kontinental bostad som formades under slutet av 1800-talet. De tidigare djupa och mörka lägenheterna förändrades genom bruket av överglasade ljusgårdar i huskroppens mittdel. Ljuset fick en central och samlande uppgift, estetiskt och organisatoriskt. En förgrundsgestalt var den belgiske arkitekten Victor Horta som ofta placerade den överljusbelysta trappan i bostadens centrum.²⁰¹

Kvantiteten dagsljus var en viktig del i den funktionalistiska bostad som utvecklades under 1920- och 30-talet. Den ljusa bostaden var en reaktion och en symbolisk befrielse från tidigare solfattiga bakgårdslägenheter. Ljusa och väl genomluftade bostäder var tänkta att bland annat ge bättre hygien och därmed motverka sjukdomar. Bostads-

Hotel Tassel, Bryssel. Victor Horta 1893-95.

Den överljusbelysta trappan i bostadens centrum.

Bild ur *Horta*, Aubry, Françoise och Vandembreden, Jos, utställningskatalog, Bryssel, 1996.

¹⁹⁸ Dverre, Ulf och Nilsson, Ove: *Fönster*, examensarbete, Chalmers, 1986.

¹⁹⁹ *Nationalencyklopedin* om fönster och vidare om den sk fönsterskatten.

²⁰⁰ Den tekniska utvecklingen möjliggjorde överljusbelysning av bostadsrum. Arkitekten Sir John Soanes bostad i London från tidigt 1800-tal är ett stilbildande exempel på dagsljusbelysning av en bostad på en djup och smal tomt med hjälp av överljus. En milstolpe i glas-teknikens utveckling var byggandet av Crystal Palace, 1851, där glas tillsammans med järn var de dominerande byggnadsmaterialen.

²⁰¹ Loze, Pierre & Francois: *Belgium Art Nouveau, From Victor Horta to Antoine Pompe*, Gent, 1991.

forskningen under 1930- och 40-talet utvecklade metoder för att kunna beräkna ljuset i bostaden och i bostadsnormerna fastställdes miniminivåer för bostadens kvantitet av dagsljus.

Funktionalismen innebar samtidigt en förändring av det traditionella sättet att föra in ljus i bostaden. Den nya betongbyggnadstekniken möjliggjorde större öppningar och icke bärande fasader. Den tidigare dominerande stående fönsterproportionen med bärande murar på ömse sidor fönstret behövdes inte längre av konstruktionsskäl. Det horisontella fönsterbandet blev en typisk detalj i den funktionalistiska arkitekturen. Le Corbusier förordade det liggande fönstret, fönsterbandet, vilket enligt honom, bättre tog tillvara utsikten, det horisontella panoramat. De som förespråkade det stående fönstret, blanda arkitekten August Perret, menade att det gav ljus längre in i rummet och att rummet genom öppningens höjd erhöll mer av det ljusa himlavalvets ljus.

Förändringarna i normer och standard påverkade också karaktären på det dagsljus som bostaden erhöll. 1945 kom den första officiella svenska fönsterstandarden som reviderades med femårsintervaller. Standardfönstret hade en svagt profilerad karm och båge. 1962 försvann profileringen av bågen till förmån för en rektangulär form och fem år senare, 1967, försvann profileringen även från karmen. Därmed försvann en viktig förutsättning för artikuleringen av det infallande dagsljuset. Det rika skugg- och ljusspel som fanns i fönster med profilerade karmar och bågar ersattes av den enkla ljusbrytningen i släta och rektangulära fönsterdetaljer.

Under 1970-talet ökade medvetenheten om att fönstret var en del av den värmeisolerande väggen. Två- och treskikts isolerglas började användas. I byggnormerna ställdes under 1970-talet krav på bostadens energisnålhet och en åtgärd var att maximera fönstrens area till 15% av de omslutande väggarnas area. Energinormernas ökade krav medförde att treglas isolerruta blev ett standardglas vid all nybyggnad. Det tunga treglaset fordrade kraftigare fönsterbågar och hade ofta dålig ljusgenomsläpplighet. Karmen och bågens andel av den totala öppningens area ökade på bekostnad av den glasade öppningen. I slutet av 1970-talet målades samtidigt fönsterbåge och karm ofta i mörka färger. Följden blev mörkare bostäder.

Större medvetenhet om att fönstret också, genom solinstrålningen, tillför energi, bidrog till att kraven i byggnormen mildrades under 1980-talet och att fönstrens storlek därmed åter kunde ökas.

Utvecklingen av standard och regelverk var en konsekvens av en allt mer rationell syn på bostadens ljus. En stor satsning på fönstrets omätbara egenskaper gjordes på Bommässan 1993. En grupp arkitekter presenterade, tillsammans med fönstertillverkare, ett fönster där upplevelsemässiga, kvalitativa, egenskaper beaktades. I det nya fönstret var karm och båge profilerade. Ett energiglas ersatte det tunga treskiktsglasat, vilket gav en smäckrare fönsterkonstruktion.²⁰²

Intresset för fönstret och dagsljuset vid BO 93 var ingen isolerad företeelse. Under hela 1990-talet har ljuset i arkitekturen fått en alltmer framträdande plats parallellt med en teknisk utveckling av glasets isolerande förmåga och ljusgenomsläpplighet. Framträdande arkitekter såsom Rem Koolhaas, Jean Nouvel, Steven Holl, Henning Larsen med flera har gestaltat byggnader där ljuset och öppenheten är av stor betydelse för uttrycket och upplevelsen. En samlade faktor är intresset för gestaltningen av ljusets inträngande från det yttre in till det inre rummet. Modernismens försök till immaterialitet genom helt glasade väggar, är kompletterad med transparenta skikt som på olika vis fördröjer ljusets väg mellan det inre och det yttre rummet och ger det inre rummet en beslöjad karaktär. Gränsen mellan det yttre och det inre rummet tänjs ut genom att ljuset fördröjs i de material som utgör fasaden.²⁰³ I Jean Nouvels flerskiktade glasväggar i La Fondation Cartier i Paris förhindrar ett extra yttre glasskikt direkt insyn till det inre rummet. Henning Larsen uppnår en liknande effekt, i ett kontorshus i centrala Köpenhamn, genom att utnyttja rastrets dubbla karaktärer av genomsiktighet och yta.²⁰⁴

BT-huset, Köpenhamn.
Arkitekt: Henning Larsen, 1994.

²⁰² Forshed, Kjell m fl: *Utställningskatalog till BO 93*.

²⁰³ Riley, Terence: *Light Construction*, utställningskatalog, New York, 1995

²⁰⁴ Kontorshus för BT, vid Kristen Bernikows Gade, Köpenhamn. Presenterat i *The Architectural Review*, June 1995, sidan 52-53.

Egenskaper i bostadens ljus

Några av ljusets alla egenskaper i en bostad kan regleras och mätas. En av de mätbara egenskaperna är *dagsljusfaktorn*, det vill säga förhållandet mellan ljuset inomhus och ljuset utomhus. En annan mätbar egenskap är bostadens *solighet* där varje rum beroende på orientering i väderstreck kan erhålla ett visst solvärde.²⁰⁵

Mer svårämbar är *bländningseffekten*. Det finns en skala från behagliga kontraster i ljus till obehaglig bländning. Om det direkta ljuset bryts och övergången mellan det yttre och det inre ljuset mildras, minskar risken för bländning. Traditionella sätt att bearbeta ljuskontrasterna är att använda genomsläppliga ljusa gardiner, fasade fönstersmygar där ljuset kan reflekteras, profilering av fönstrets båge och karm samt ljusa färger i övergången mellan ute och inne.²⁰⁶

”Det är obehagligt att titta ut genom ett ‘rakt’ fönster med rektangulära profiler, det blir bländning, mellan inne och ute. En metod att mildra bländningen är att sätta nån form av grenverk, typ spröjsar och poster, som blir belysta från sidan. Det är en metod, det kanske finns andra sätt. Det är därför vi upplever fönstren på V:a Kungshall som behagliga och trivsamma, för att ögat mår bra av det, av den där milda kontrasten.”²⁰⁷

De bländningshämmande åtgärderna bygger på att imaginära rum i rummet bildas; övergångsrum av ljus.

”Ju mer gradvis och ju mera artikulerad denna övergång är desto mindre kan dagsljuskvoten vara innan bländning inträder.”²⁰⁸

Omätbara ljuskaraktärer är överljus, reflekterat ljus, rummets skuggor, ljusnivåer och ljusfördelning. Det är inte deras exakta mängd eller antal som är intressanta utan deras relationer till varandra och till rummet. Tidigare forskning²⁰⁹ har visat att ljusets integrerade och förtydligande

²⁰⁵ *Bostadsbestämmelser*, sidan 68, Statens planverk, okt 1985.

²⁰⁶ Brochmann, Odd: *Om vackert och fullt*, Uppsala, 1954.

²⁰⁷ Citat ur den intervju med Kjell Forshed som ingår i Fallstudie Stumholmen.

²⁰⁸ Hesselgren, Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, Diss KTH, 1954.

²⁰⁹ Om dessa synpunkter diskuterar en mängd författare. Några av dem är: Fritzell, Bo och Löfberg, Allan: *Dagsljus inomhus*, sidan 43ff, 1966, sv övers

verkan kan registreras med hjälp av iakttagelser av reflekterande ytor, ljusnivåer, ljusfördelning, skuggbildningar och modellerande karaktärer.²¹⁰

En finstämd skildring av hur ljuset via fönstret når den nordeuropeiska bostadens rum skildras i holländaren Vermeer van Delfts bilder från 1600-talet.²¹¹ Ett mildt modellerande ljus träffar personer invid fönstret och ljuset är en tacksam förutsättning för handarbete, brevskrivande eller ett förtroligt samtal. I Vermeers bilder framgår det reflekterade ljusets milda skuggeffekt. Undantagsvis avbildas det konventionellt sidoljusbelysta rummet med skarpa skuggor.²¹²

Den danske målaren Vilhelm Hammershøi (1864-1916) har gjort liknande iakttagelser av bostadens rum och ljus. I Hammershøis bilder skildras det spel mellan skuggor och ljus som sker i fönstrets profilerade detaljer. Gränsen mellan det yttre och det inre rummet artikuleras. Fönsternischerna i Hammershøis bilder verkar vara fyllda av det reflekterade ljuset från karmar, bågar och smygsidor. Det direktinfallande ljuset bryter sig igenom detta milda ljus. I mötet mellan det milda, reflekterande och det skarpa direktinfallande ljuset skapas ett intensivt ljus, komprimerat och förtätat till sin karaktär. Det direkta ljuset tydliggörs av Hammershøi och vi kan följa dess väg och reflektion i golvet. Ljusets händelsefulla rörlighet kontrasteras i rummets fasthet.

Genom att visa ljusspelet i fönstret betonas den symboliska vidden av hålet i muren, framhåller ljusforskaren Anders Liljefors.

Solstrålar.
Vilhelm Hammershøi, 1900.

Stockholm, 1970. Löfberg, Hans Allan: *Räkna med dagsljus*, SIB
Gävle, 1987. Zimdahl, Helge: *En arkitekt minns.*, sidan 113, Göteborg, 1981.
Dverre, Ulf, & Nilsson, Ove: *Fönster*, examensarbete, Chalmers, sidorna 68-68, 1986.

²¹⁰ Lundahl, Gunilla: "Vad ljus är", artikel i *Arkitektur* nr 1986:1. Lundahl beskriver olika aspekter av ljuset som kan iakttas. Lundahl beskrivning görs mot bakgrund till hennes verksamhet på Belysningslära, KTH.

²¹¹ Wallinder, Jan: "Bild och bostad", artikel i *Arkitektur*, 1988:10. Wallinder beskriver bostadens arkitektur utifrån bilder av bland andra Vermeer van Delft.

²¹² Fritzell, Bo och Löfberg Allan: *Dagsljus inombus*, utdrag ur *Daylighting* från 1966, svensk övers 1970. Omkring dessa egenskaper för förf en intressant diskussion.

Ute

Bild ur *Skisser och sånt*, sidan 93, Göteborg 1988, Armand Björkman. Björkman visar en lägenhet av Gaudi med en femfaldig djupindelning där varje rum har ett eget ljusförhållande, tydligt och konsekvent skilt från sina grannar.

”De ljusa delarna fungerar som magneter, om de står i kontrast till omgivningen /.../ Om det uppträder en mörkare eller ljusare fläck i detta kontrastlösa fält fångas blicken omedelbart. Den söker sig således till ljuset om detta kan relateras till något som är mörkare. /.../ De ljusaste ytorna bör ge meningsfull information”²¹³

Nischen och dess ljus berättar om öppningen och relationen mellan det inre privata och det yttre offentliga rummet. Väggen insida är i skugga, enbart indirekt belyst av det reflekterade ljuset i rummet. Kontrasten mellan fönster-nisch och mur, det genombrutna och det omslutande, förtydligas.

Ett annat sätt att gestalta med ljus är att tydliggöra skillnaderna i ljus mellan olika rum och delar i bostaden. I kontinentala smala och mycket djupa lägenheter utnyttjades ofta de rumsavskiljande väggarna som ljusuppsamlade ytor. Det gjorde att vissa rum blev ljusa på bakomliggande rums bekostnad. Det centrala hallrummet i många kontinentala lägenheter är ett exempel på sådana indirekt dagsljusbelysta och mörka rum, flankerade av ljusare rum mot gård och gata.²¹⁴ Ett rum med ljus från två sidor hamnar i ett mellanläge med skarpt modellerande ljus intill fönsteröppningarna och milt modellerande ljus i rummets mitt.²¹⁵

²¹³ Liljefors, Anders: ”Att behärska ljuset”, artikel i *Arkitektur* 1986:1.

²¹⁴ Björkman, Armand: *Skisser och sånt*, sidan 93, Göteborg, 1988.

²¹⁵ Fritzell, Bo och Löfberg Allan: *Dagsljus inomhus*, utdrag ur *Daylighting* från 1966, svensk övers 1970. Omkring dessa egenskaper för förf en diskussion.

Rumsorganisation

Med bostadens rumsorganisation avses organisationen av bostadens inre, privata, rum och organisationen av rummen i det yttre, offentliga rummet, samt relationen dem emellan.

Möjligheten att skapa *revir* i stadsrummet intill bostaden är en betydelsefull aspekt av rumsorganisationen. Enligt Nationalencyklopedin avses med revir;

” ... ett område som utgör mer eller mindre varaktig hemvist för en eller flera individer av en viss djurart som aktivt försvaras mot inkräktare av samma art.”²¹⁶

Ordet revir härstammar från franskans *rivière*, – flod och det latinska *ripa* – strand. Naturliga gränslinjer.

Länge ansågs revir vara något som bara berörde djuren. Att även vi människor hävdar revir är en relativt ny kunskap. Torsten Malmbergs sammanfattande arbete *Räkna med revir* från 1983 var ett av de första svenska verken om revir.²¹⁷ Det mänskliga reviret kan enligt Malmberg förekomma i olika omfattningar och skalor. ”Reviret kan utgöras av en stol, men också av planeten vi bor på.” Malmberg definierar revir genom åtta nyckelord: *kännedom* om ett visst område, *disposition* av området, *reservation* av området för en viss grupp, *avgränsning* och *markering* av området. Det skall också finnas *konkurrens* om och möjlighet till *försvar* av området. Sammantaget ger detta en *identitetsrelation* mellan människa och revir.

Bostadens rumsorganisation har genomgått stora förändringar under den period av 150 år som inledningsvis är beskriven. Den borgerliga bostaden karakteriserades av stora rum med rundgångsmöjligheter och parallellitet i indelning och rörelser. Bostaden rymde i den representativa delen en halvoffentlig del. Arbetarbostaden hade generellt användbara rum. Det inre och det yttre rummet samverkade i finstämda revirgränser.

²¹⁶ Nationalencyklopedin, ordet *revir*.

²¹⁷ Malmberg, Torsten: *Räkna med revir*, Stockholm, 1983. Malmberg nämner inledningsvis att hans bok är det första svenska arbetet om revir.

Funktionalismens bostad var uppbyggd av differentierade och funktionslåsta rum. Neutral kommunikation var viktig då samtliga rum, i de fortfarande små lägenheterna, ofta användes som sovrum.

Förhållandet mellan bostad och plats förändrades radikalt under funktionalismens stadsbygge. Stadsrumsidealen utvecklades mot ett mer upplöst stadsrum där husen placerades med hänsyn till solvärden och naturens förutsättningar. De öppna rummen mellan husen gav inte lika goda förutsättningar för revirskapande. Längre fram under folkhemsbyggandet återkom mer slutna stadsrum och samtidigt tydligare gestaltning av det yttre rummets gränser. Under Miljonprogrammet växte storleken på både lägenheter och stadsdelar. Storleken och omfattningen av det byggda försvårade kännedomen om området. En ofta grov markbearbetning minskade möjligheterna till såväl dispositionen som reservationen av reviret. Med bostadsområdenas storlek uppstod också problem med att markera eller avgränsa revir. Sammantaget gav utemiljön få anledningar till konkurrens eller försvar av reviret.

Under Miljonprogrammet befästes en funktionalistisk lägenhetstyp med funktionsdifferentierade rum, reglerade rumsstorlekar, neutral kommunikation in till återvändsrum tillsammans med en väl löst tillgänglighet.

Etnologen Åke Dauns beskrivningar av bostadsmiljöer i svenska Miljonprogramsförorter visar att möjligheterna till revirskapande och identitet ofta givits dåliga förutsättningar. En av Dauns studier berör bostadsområdet Storvreten utanför Stockholm. Få av de boende som Daun kommer i kontakt med är tillfreds med sitt boende. Det finns många problem med skadegörelse, skräpighet, konflikter mellan olika sociala grupper med mera. I en av intervjuerna säger en kvinna följande:

”/.../ Nu vet jag vad som är felet med Storvreten. Det är för mycket hus på en liten plats med för många människor.”²¹⁸

Kvinnans uttalande tyder på brister i möjligheterna till disposition, reservation, avgränsning, konkurrens och försvar av reviområden.

²¹⁸ Daun, Åke: *Boende och livsform*, sidan 72, Stockholm, 1980.

I en fungerande social struktur finns möjligheter att träffa andra och att umgås, men också att kunna vara ensam. I en studie av svensk mentalitet har Daun analyserat vårt behov av ensamhet och hävdar följande:

”Ensamhet erbjuder lättnad och befrielse. Det ger avkoppling från den sociala samvarons förväntningar. Tillfredsställelsen som många svenskar känner när de får ströva ensamma i skog och mark eller ta en långpromenad med hunden skall ses delvis mot denna bakgrund: frånvaron av social press att tala och anpassa sig.”²¹⁹

Eva Hurtig tydliggör i sin forskning sambandet mellan hem och plats. För ett meningsfullt boende krävs att individen förmår att skapa en relation till sin bostad. Reviret är ett sätt att skapa identitet, ett sätt att kunna orientera sig till en plats och ett sätt att höra hemma.²²⁰

Att kunna uppleva hela spännvidden i motsatsparet avskildhet – gemenskap är en viktig del i en fungerande relation mellan bostad och plats. Begreppsparet ingår i dispositionen och reservationen av revirområdet. I ett fungerande revir tydliggörs regler och gränser för umgänget mellan de boende. Kännedomen om reviret, att individuellt kunna markera en del av området kring bostaden och att kunna identifiera gränser för reviret är av central betydelse.

Sten Gromark hävdar att arkitekturen har en större betydelse för det vardagliga livet än vad många kan eller vill inse.

Tillägnelsens mål är att skapa identitet i boendet, en relation mellan plats, bostad och boende. Hemmet är en utgångspunkt för revirskapandet och identifieringen i det yttre offentliga rummet.

”Arkitekturens yttersta mening är att ge innehåll åt tillvaron /.../ boendets tillägnelseprocess tillåter en person att uppfatta sig själv såsom ett subjekt förmöget att anslå innebörd, mening och betydelse i de rum och de platser hon bebor eller beträder. /.../ Den kollektiva tillägnelsen har med arkitektur att göra.”²²¹

²¹⁹ Daun, Åke: *Svensk mentalitet*, sida 78, Stockholm, 1989, (1994).

²²⁰ Hurtig, Eva: *Hembörighet och stadsförnyelse*. Diss Chalmers, 1995.

²²¹ Gromark, Sten: *Befriande arkitektur*, sidan 70. Chalmers, 1993.

En viktig del av tillägnelsen utgörs av deltagandet i olika processer inom bostadsområdet. Tage Wiklund ger detta en vid ram och beskriver egenskaper i vad han kallar *den nordiska staden*. Stadskulturen i Norden och stadskulturen i medelhavsländerna skiljer sig åt, bland annat i vår inställning till staden. Det sydländska stadsboendet karakteriseras som "... bonde av nödvändighet men bonde mot sin vilja, lever medelhavsbon som stadsinvånare". Den nordiska stadskulturen är fem- till tiotusen år yngre än den i medelhavsområdet och karakteriseras av: "... stadsinvånare av nödvändighet men stadsinvånare mot sin vilja, lever nordbon som bonde."²²², det vill säga i motsats till stadskulturen i medelhavsområdet.

Medan det i medelhavsområdet finns en urban distans till naturen väljer nordbon staden för sin överlevnad men har naturen som ideal. För Nordbon utgör naturen en viktig del av boendets värde, "... det nordiska byggnadsverket öppnar sig mot omgivningen samtidigt som det är inflett i den." Till skillnad från *betraktandet* i medelhavsstaden finns ett *deltagande* i den nordiska staden, hävdar Wiklund.²²³

Christian Norberg-Schulz framhäver också naturens centrala betydelse för det som han kallar nordens antiklassiska stadsbyggande. Arkitekturen skall tolka platsen och har en viktig meningsbärande funktion.

"Arkitekturens uppgave er altså ikke bare å skaffe oss tak over hodet, men også å hjelpe å tilfredsstille vårt behov for mening."²²⁴

Förhållandet mellan plats och bostad omfattas av ett poetiskt förhållande till verkligheten och är inte något som enkelt kan mätas fram.

"Å bo betyr å respektere omgivelsene, ja å bli venner med dem. Vi blir aldrig venner med data. /.../ Venenskap har med kvaliteter å gjøre."²²⁵

²²³ Wiklund, Tage: *Det tillgjorda landskapet*, sidan 134, Diss, Nordplan 1995.

²²⁴ Norberg-Schulz, Christian: *Mellom jord og himmel*, sidan 101, Oslo, 1978.

²²⁵ Ibid, sidan 28.

Boendet är inte en värld som är skild från naturrummet, rummet utanför bostaden, utan en värld där boende och plats är förenade; ”... et ‘indre’ som er i harmoni med det yttre”.²²⁶ Att kunna identifiera sig med sitt hus, med sitt boende är därför mycket viktigt.

”Det er først og fremst gjennom identifikasjonen med et sted at vi vier vårt liv til en bestemt slags tilvaerelse. /.../ Att bo vil altså fremfor alt si å vaere kjent med noe, å vaere knyttet til noe.”²²⁷

Arkitekturen kan föra vidare en tradition och göra platsens tidigare historia till en del i de nya brukarnas identitet.

Att rätt tolka platsen, att göra mötet mellan bostad, natur och boende meningsfullt, är av stor betydelse för upplevelsen av bostadens arkitektur. Bostadens rumsorganisation kan rymma förutsättningar för en identifiering i det yttre stadsrummet eller naturrummet. Arkitekturen kan antingen underbygga eller motverka tillägnelseprocessen, processen som sådan är oundvikligt nödvändig.

Huset skall hjälpa oss att meningsfullt tolka platsen. *Genius Loci*. Det måste finnas en meningsfull relation mellan platsen, husen och de boende. Först då kan de boende skapa hem, tillägna sig rum, en plats, en bostad.

²²⁶ Ibid, sidan 16.

²²⁷ Ibid, sidan 17.

Fallstudier

I kapitel Fallstudier behandlas frågeställningen:

- Hur uppträder omätbara arkitektoniska egenskaper i bostaden?

Jag redovisar fyra fallstudier där jag prövat relevansen i de identifierade egenskapsfälten. Arkitekturen i de fyra fallstudierna beskrivs med hjälp av de begrepp och den teoribildning som ställts samman under identifieringsprocessen. De identifierade egenskaperna och de beskrivna begreppen har fungerat som verktyg och möjliga synsätt med vars hjälp jag bearbetat det empiriska materialet. I många stycken har identifieringen och analyserna utgjort delar i en parallell process. Under arbetet med respektive fallstudie har jag upptäckt viktiga arkitektoniska egenskaper. Jag har också, direkt i fallstudierna, prövat relevansen i olika begrepp och teorier för karakteriseringen av upplevelsen av bostadens arkitektur.

I skildringen av respektive fallstudie är citat från mina intervjuer med boende och arkitekter inflätade i den beskrivande texten. Avsikten med citaten är att ge framställningen en närhet till hur bostadens arkitektur upplevs av de boende jag mött och den insikt de intervjuade arkitekterna har förmedlat om bostadens gestaltning.

De redovisade fallstudierna är ordnade kronologiskt efter undersökningsdatum:

- Fallstudie Lindholmen är en lägenhet om 2 rum och kök på Lindholmen i Göteborg, byggd 1992. Arean är 69 m² och arkitekt har varit White arkitekter genom Armand Björkman.

- Fallstudie Stumholmen är en lägenhet om 3 rum och kök, Västra Kungshall på Stumholmen, Karlskrona, byggd 1993. Arean är 82 m² och arkitekt har varit Brunnberg & Forshed Arkitektkontor genom Kjell Forshed.
- Fallstudie Hestra omfattar lägenheter i kvarteret Nielsen, Hestra, Borås, byggda 1992-93. Arkitekt har varit Vattenkonstens Tegnestue genom Jens Thomas Arnfred.
- Fallstudie Norrköping är en lägenhet om 3-4 rum och kök i kvarteret Vattenkonsten, Norrköping, byggd 1987. Arean är 98 m² och arkitekt har varit Bengt Lindroos.

Inledning

Arbetet med fallstudierna inleddes 1995 och avslutades 1997. Till en viss del har praktiska förutsättningar påverkat utformningen av respektive fallstudie. En viktig förutsättning har varit intresserade arkitekter, hyresgäster och hyresvärdar.

De boende kontaktades inledningsvis genom brev, där de tillfrågades om de ville bli intervjuade. I brevet beskrev jag kortfattat min undersökning. Efter en vecka eller två, bokade jag per telefon tider för intervjuer med intresserade hyresgäster. Tider och intresse har avgjort vilka hyresgäster som deltagit i undersökningen. I Lindholmen ordnade den kooperativa föreningens ordförande, efter samråd med mig, namn på intresserade hyresgäster.

Intervjuerna med respektive boende var en till två timmar långa och avslutades med en rundvandring i lägenheten, en fotodokumentation och en möbleringsinventering. Intervjuerna med arkitekterna gjordes på deras kontor och försiggick av liknande förberedelser som boendeintervjuerna. Samtliga intervjuer spelades in på band. Efter renskrivning vidarebefordrades utskriften till de boende och arkitekterna för kommentarer.

På Lindholmen har jag gjort intervjuer med hyresgäster i sex av områdets 60 lägenheter. Jag försökte studera lägenheter i olika storlekar och på ömse sidor gården. Intervjuerna med de boende gjordes under fyra kvällar, våren 1995. Fallstudien avgränsades till planlösningen för 2 rumslägenheten. Planlösningen återkommer på nedre plan i 4 rumslägenheten. Därför är möbleringsplanerna för övre plan i fyra ej redovisade. Intervjupersonerna var i 2 rumslägenheterna ett äldre par, ett yngre par och en ung familj med ett litet barn. I 4 rumslägenheterna var intervjupersonerna en ensamstående kvinna med ett tonårsbarn, en kvinna i en småbarnsfamilj och ett par i övre medelåldern. I juni 1995 gjordes en intervju med Armand Björkman, en av de arkitekter som gestaltat lägenheterna.

I maj 1995 intervjuade jag boende i Västra Kungshall, Stumholmen, Karlskrona. Jag studerade tre likadana lägenheter om 3 rum och kök på 82 m². Intervjuerna med de

boende gjordes i tre av husets åtta lägenheter. Intervjupersonerna utgjordes av en ensamstående medelålders man, ett par i övre medelåldern och en man i en barnfamilj. Under sensommaren 1995 intervjuade jag Kjell Forshed, en av de ansvariga arkitekterna, om intentionerna i gestaltungsarbetet.

Den tredje studien genomfördes i kvarteret Nielsen, Hestra i Borås. Under januari och februari 1996 intervjuade jag boende i fem av de 44 lägenheter som finns i kvarteret. Jag ville studera de olika lägenhetsstorlekarna. De boende som medverkade bodde i 2 – 5 rumslägenheter. De boende utgjordes av tre barnfamiljer, ett par i övre medelåldern och en yngre man i ett sambopar. I slutet av mars reste jag till Köpenhamn och intervjuade den ansvarige arkitekten Jens Thomas Arnfred på Tegnestuen Vandkunstens kontor. Intervjun är översatt av mig till svenska.

Den fjärde och avslutande fallstudien gjordes i kvarteret Vattenkonsten i Norrköping. I februari 1997 intervjuade jag boende i fyra av husets 22 lägenheter. Intervjupersonerna var två äldre par, en ensamstående äldre kvinna och en kvinna i ett yngre par. I denna studie valde jag lägenheter som var lika stora. Tre av intervjuerna ägde rum i 3 – 4 rumslägenheter på 96-98 m² och en fjärde intervju i en mindre 2 rumslägenhet. Den sistnämnda lägenheten visade sig vara en lägenhet specifik för det övre planet och jag valde att inte ha med den i mitt material, mer än då hyresgästen uttalade sig om husgemensamma aspekter, som fasader, portar eller fönster. Några veckor efter boendeintervjuerna gjorde jag en intervju med arkitekten Bengt Lindroos om intentionerna i gestaltungsarbetet.

De boende som intervjuats är samtliga anonyma. För att underlätta läsningen har jag givit dem nya namn och de kallas för följande i texten:

Lindholmen:

- Elsa och Erik, boende i 2 rum och kök.
- Frida, boende i 4 rum och kök.
- Greta boende i 4 rum och kök.
- Harriet och Harry, boende i 2 rum och kök.
- Inga och Ivar, boende i 4 rum och kök.
- Jenny och Johan, boende i 2 rum och kök.

Stumholmen:

- Anders, boende i 3 rum och kök.
- Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök.
- Calle, boende i 3 rum och kök.

Hestra:

- Lars, boende i 2 rum och kök.
- Karin, boende i 5 rum och kök.
- Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.
- Olle och Petra, boende i 4 rum och kök.
- Nina, boende i 3 rum och kök.

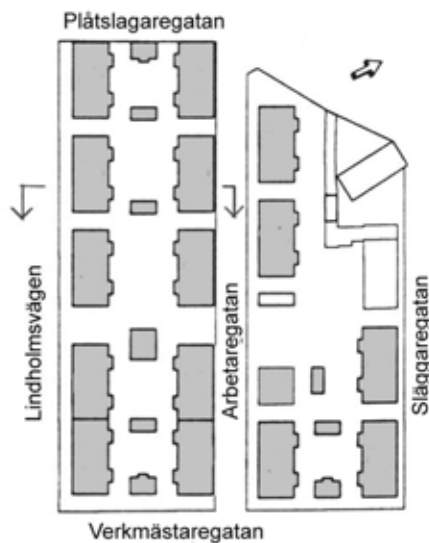
Norrköping:

- Siri, boende i 3 rum och kök.
- Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.
- Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.
- Rut, boende i 2 rum och kök.

Fallstudie Lindholmen

Vy in mot de båda nybyggda kvarteren.

Övre bild: Situationsplan över de två nybyggda kvarteren. Nya hus markerade med grått.

Nedre bild: Gårdsfasad.

Beskrivning

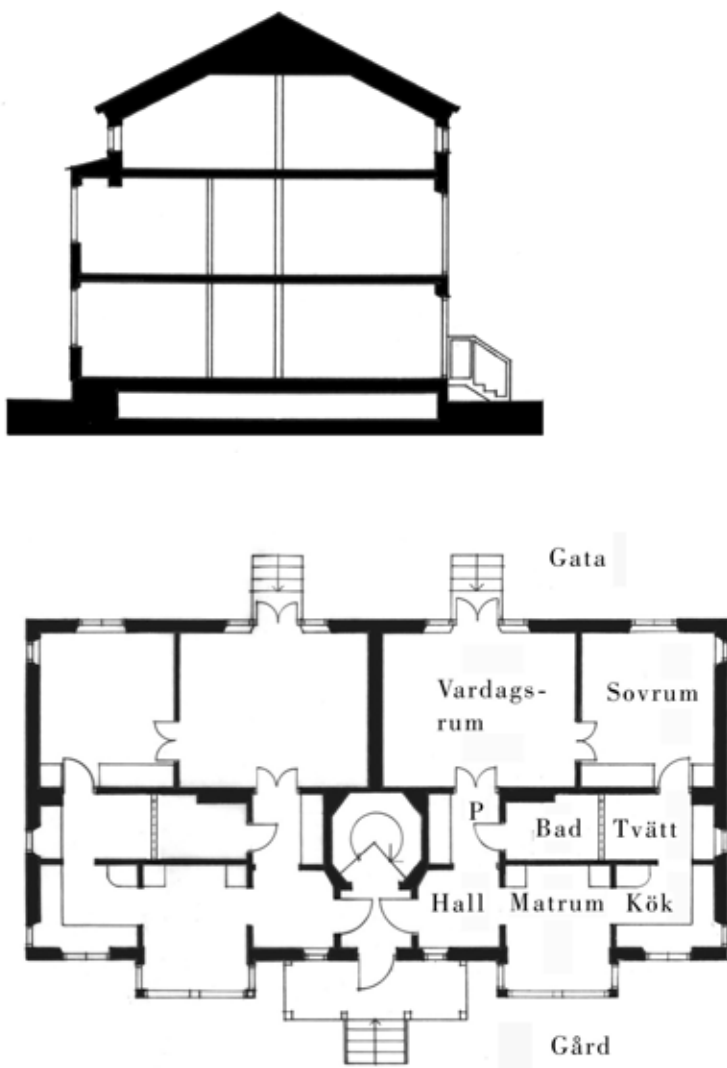
Stadsdelen Lindholmen ligger på en höjd, något hundratal meter från Göta älvs norra strand, i Göteborgs inre hamn. Lindholmen har en lång historia. Namnet förekommer i skriftliga dokument redan 1253 då Lindholmens slott omtalas. Den senare historiska utvecklingen för stadsdelen är intimt sammanvävd med Lindholmens varv, dess tillkomst, blomstring och avveckling. Varvet etablerades 1854 och expanderade snabbt. På 1880-talet arbetade 2000 personer där och varvet var en av Göteborgsregionens största arbetsplatser. Vid tiden för första världskriget bodde det knappt 5000 människor i stadsdelen.

Under 1960-talet började stadsdelen att förslummas och när Lindholmens varv lades ned 1977 var stadsdelen Lindholmen i ett uselt skick. Husen vandaliserades och en del användes som kvartar.²²⁸ I början av 1980-talet började ett omfattande renoveringsarbete i stadsdelen och flera av husen renoverades i de boendes regi. Som komplement till ombyggnaderna planerade Göteborgs stad också nya bostäder i stadsdelen. Det bostadsområde som är föremål för denna undersökning är en del av dessa planer. Området var inflyttningsklart 1992.

De nya husen är förlagda till två kvarter mellan Lindholmsvägen i söder och Släggaregatan i norr, Verkmästaregatan öster och Plåtslagaregatan i väster. Marken sluttar ett par meter från norr ned mot sydväst. De nya husen är elva friliggande Fyrlägenheterhus (normalhus) och två stycken längre hus med åtta lägenheter vardera. I båda kvarteren finns det sammanlagt 60 lägenheter. Det långsmala gårdsrummet är genom olika uthus indelat i mindre gårdsrum. Normalhusen är nio meter breda och 18,6 meter långa. De är två våningar höga med vindsvåning och utan källare. Fasaderna är täckta av en profilerad träpanel. På gårdsfasaden finns en entréveranda. På ömse sidor verandan finns burspråk. Lägenheterna är om 2 och 4 rum och kök. Samtliga lägenhetstyper utgår från 2 rumslägenheten på 69 m², vilken genom etagelösningar utökas till en 4 rumslägenhet i de övre planen. Lägenheterna ligger samlade två och två

²²⁸ Uppgifter tagna från: *Att förnya på Lindholmens villkor*, Holmdahl, Jacobsson, Chalmers, 1988, och *Lindholmen förr och nu*, Mellström och Nilsson, Göteborg, 1973.

kring ett trapphus. Lägenheterna är indelade i en gatudel, en mittdel och en gårdsdel. På golven i gatudelen ligger parkett; i övriga rum linoleummattor. Fönstren har profilerade bågar. Lister och foder är fabriksmålade. Mellan bad och tvättstuga finns en vägg av glasblock.

Entréplan med två lägenheter och sektion, skala 1:200.

Matrummet, vy från köket

Material och detaljer

Lägenheternas material och detaljer har ett tidstypiskt standardutförande. Lister vid dörrar och fönster är fabriksmålade och ej gerade vid hörn.

Få av de intervjuade hyresgästerna kommenterade lägenhetens material. En av dem, Johan, var något negativ:

Vi var inne i en visningslägenhet och tittade, men jag backade ur nästan med en gång. Jag tyckte att ytskikten var plastiga. Det var träimitationer, garderoberna var jag inte så förtjust i heller.

Johan, ur intervju med Johan och Jenny, boende i 2 rum och kök.

Väggen av glasblock mellan badrum och tvättstuga, var en detalj som uppskattades av många av de intervjuade. Frida berättar följande:

Jag tyckte att det var rätt roligt med dom där. Även om det inte var helt nödvändigt så är det ju ändå ganska fint att ha dom. De släpper igenom lite ljus, dagtid. Det är väl snarare så att det som är udda är bra grejer eftersom man flyttar hit ... att man åtminstone inte störs.

Ur intervju med Frida, boende i 4 rum och kök.

Det finns för övrigt få exempel på material och detaljer som uttrycker särskild omsorg eller autenticitet och som kommenteras av de boende. Materialen och detaljerna i Lindholmslägenheterna har en underordnad roll i de boendes upplevelse av bostaden.

Axialitet

I lägenheterna finns fyra arkitektoniska axlar. Redan i hallen framträder lägenhetens två huvudaxlar. En tvärgående huvudaxel sträcker sig från hallen, via passagen, igenom vardagsrummet fram till fönsterpartiet och dörren ut mot uteplatsen eller den franska balkongen. Axelns utgångspunkt, hallen, och målet, fönsterpartiet och dörren mot gatusidan, är två viktiga punkter i lägenheterna. De tre rummen förbinds med breda öppningar; ett rektangulärt valv mellan hall och passage samt en glasad dubbeldörr mellan passage och vardagsrum. Rummen är olika varandra i form, material och storlek.

Den tvärgående huvudaxelns längd, antalet rum, bredden på öppningarna samt utgångspunkt och mål är detaljer som ger axeln hög dignitet.

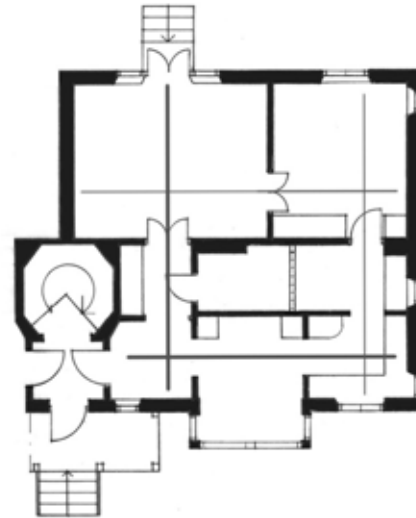
Den längsgående huvudaxeln sträcker sig från hallen via öppningen in till matplatsen, över nästa öppning in till arbetsköket där den avslutas invid det lilla kvadratiska fönstret. Axeln sträcker sig i ljuset längs fasaden genom tre rum med olika ljuskaraktärer. Rummen förbinds av breda öppningar i form av två valv. Rummen har ett asymmetriskt förhållande till den axiella linjen. Mål och utgångspunkter för den längsgående axialiteten utgörs av två viktiga punkter i lägenheten. Ljuset i matrummet och öppenheten ut mot gården frammanar en rörelse längs axeln.

För Elsa var matrummet en detalj hon mindes från det första besöket i lägenheten:

Jag vet inte vad det var i lägenheten som gjorde det. Det här köket tror jag att jag fastnade för.

Ur intervju med Elsa, boende i 2 r rum och kök.

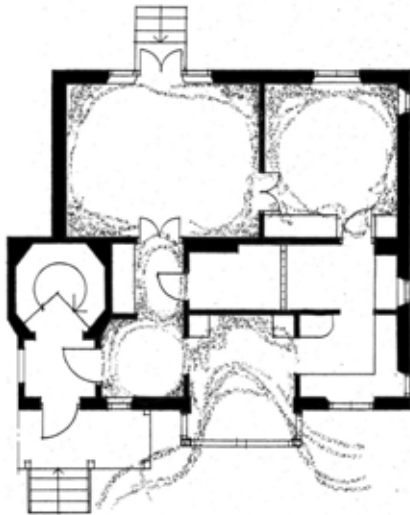
Förekomsten av två sekundära axlar kompletterar det axiala registret. En av dem är tvärgående och verkar från kök över tvättstuga till sovrum. Den andra axeln är längsgående och förbinder vardagsrum och sovrum. Lägenhetens mörka mittkärna gör att de sekundära axlarna inte kan upptäckas från entrén utan först vid rörelse längs med någon av huvudaxlarna. De sekundära axlarna får mindre dignitet dels genom att de verkar via små öppningar och dels då deras utgång och mål är mindre betydelsefulla delar i lägenheten.

Bostadens axialitet. Huvudaxlar och sekundära axlar. Skala 1:200.

Tvärgående huvudaxel, vy från vardagsrum mot passage och hall.

Bostadens omslutenhet grafiskt markerad.
Skala 1:200.

Omslutenhet

Lägenheterna innehåller både öppna och slutna rum. Gårdssidans kök, matplats och hall är mer öppna till sin karaktär medan gatusidans sovrum och vardagsrum är mer slutna. Gatusidans rumsliga slutenheten skapas av tydligt avläsbara rumsformer. Detaljer som distinkta hörn och små öppningar i väggfälten, trösklar i dörröppningarna och ett stycke vägg ovanför dörrar och fönster gör rummen lätta att läsa. I vardagsrummet förstärks omslutenheten genom ett symmetriskt förhållande mellan öppningen mot hallen och fönstret mot gatan.

Gårdssidans öppenhet skapas till stor del av de breda öppningarna mellan rummen och matrummets stora glasparti ut mot gården. Avsaknaden av trösklar förstärker samverkan mellan rummen. Matrummet är lägenhetens mest öppna rum och det stora fönsterpartiet ut mot gården dominerar rummet. Harriet berättar om lägenhetens öppenhet:

Ja, dom ser ju in, egentligen ännu mer än vad vi gör eftersom dom tittar ned på oss. Ibland gör det ingenting men ibland känner man att man inte vill.

Ur intervju med Harriet och Harry, boende i 2 rum och kök.

De små väggdelarna mellan matplatsrum, arbetskök, och hall, väggskivan ovan fönstret och hörnstolparna i burspråket är rumsförtydligande detaljer. Det ger stadga åt relationen mellan öppet och slutet samt relationen mellan det inre och det yttre rummet.

Öppenheten i matrummet är av stor betydelse för sambandet mellan gård och lägenhet och för kontakterna mellan de boende.

Vy från kök mot tvättstuga och sovrum.

Rörelser

I lägenheterna finns olika slags rörelsemöjligheter. Det finns en rundgång, en rörelse från rum till rum, runt den mörka mittdelen, samt rörelser längs de axiella riktningarna.

För arkitekten fanns olika aspekter på rundgångsrörelsen:

Vi hade en idé att inom den begränsade ytan för en 2-rumslägenhet skapa en rymlighetsskänsla genom att kunna gå runt. Passagen mellan kök och sovrum är en del i rundgångsmöjligheten. Nu kan man stänga dörren om man vill. De som inte vill ha det öppet kan ju alltid ställa en bokhylla eller något annat framför dörren. Om vi däremot hade gjort en väg hade ingen sågat upp en dörr där. Sedan kan det också finnas familjesituationer där någon vill vara i vardagsrummet och ha herr- eller dammiddag där medan den andre vill gå och lägga sig, då kan man faktiskt smita den vägen. Eller en ensamstående förälder med tonårsbarn, då kan ju också vardagsrummet bli sovrum och behöver inte användas som genomgångsrum då passagen genom tvättstugan finns.

Ur intervju med Armand Björkman.

I Lindholmslägenheterna förbinder rundgången bostadens tre längsgående delar; gatusida, gårdssida och mittdel. Rundgångsrörelsen omfattas av kontrasterna mellan gård och gata, mellan det halvoffentliga gårdsrummet och det offentliga gaturummet. Rundgången ger ökad flexibilitet i lägenheten och berikar upplevelsen genom stråk och genomblickar från rum till rum. I tre av de sex besökta lägenheterna var rundgången avstängd. Elsa och Erik hade låtit sätta igen dörren då de ville ha större möbleringsmöjlighet::

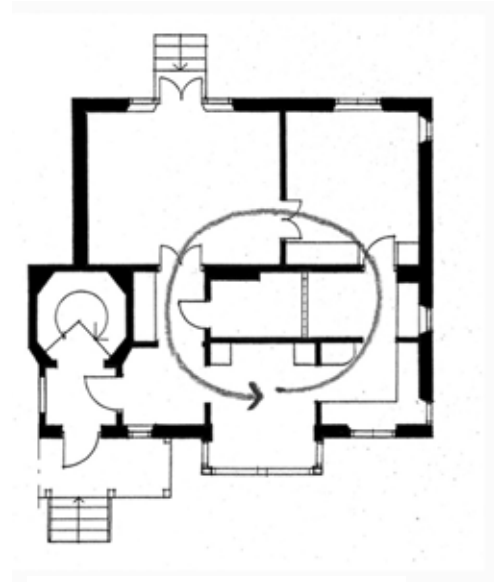
Vi tog väck dörren in där och gjorde en hel vägg där istället. För den dörren, mellan sovrum och tvättstuga, hade man ju ingen nytta utav. Vi ringde hit, under bygget, så fick vi nytta av den väggen både här och där.

Ur intervju med Elsa och Erik, boende i 2 rum och kök.

För Harriet och Harry var istället valmöjligheten en värdefull tillgång:

Det blir ju lite friare på något sätt, annars blir ju sovrummet satt på undantag, så skulle jag känna det i alla fall.

Ur intervju med Harriet och Harry, boende i 2 rum och kök.

Rundgångsrörelse. Skala 1:200.

Gårdsidans rum, vy från hallen in mot matrum och kök.

Ljuset belyser lägenheten genom de axiella stråken. Genom axlarna sker rörelsen fram mot de ljusa rummen intill fasaderna via den mörkare mittdelen. Ljuset är mål för rörelsen mellan de båda sidorna. Rörelsens hastighet varierar genom rummens skillnader i storlek. De små rummen kan snabbt läsas då man passerar dem medan det större vardagsrummet kräver längre tid för överblick och orientering. Rörelsen avstannar och får därmed en viss rytm, avhängig rummens utformning.

I den långsgående rörelsen finns en annan rytm. Beroende av storlek och ljus är matrummet ett mål för rörelser från de mindre och mörkare rummen; hall och arbetskök.

I Lindholmslägenheterna är matrummet lägenhetens *gränsum*. Rörelsen som inleds från trapphusets ställer betraktaren riktad mot rörelsens mål, rummet i det ljusa burspråket. För Jenny var matrummet ett viktigt inledande intryck:

Jo, men jag tyckte det var mysigt att man hade en matplats så här ... så här avskilt med fönster ...

Jenny, ur intervju med Jenny och Johan, boende 2 rum och kök.

Rörelsens karaktär betonas av att de intilliggande rummen är funktionellt betjänande. Maten bereds i arbetsköket och förs fram till måltiden i matrummet. Gäster tas emot i hallen och erbjuds sitta ned i matrummet.

Rumsfigurer

I Lindholmslägenheterna kan rummen inordnas under Albertis proportioneringslära; små rum bör vara kvadratiska och stora rum bör vara rektangulära.²²⁹

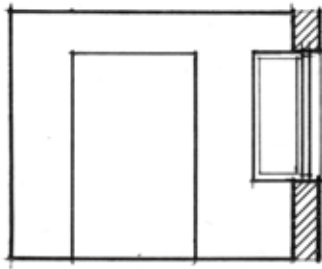
Sovrum, hall och matplats är tre tydliga och nästintill kvadratiska rum. Vardagsrummet har en rektangulär rumsform med ett bredd-/längdförhållande på 0,8. Arbetskök, passage, tvättstuga och badrum är små rum som kompletterats med fast inredning vilket gör det svårt att diskutera upplevelsen av rumsfigurer för dessa rum.

Det finns stora kontraster i rumsstorlekarna. Arean i vardagsrummet är drygt 20 m² och det är lägenhetens stora rum. Sovrummet med en area på 12 m² och matplatsen, med en area på 8 m², är två mellanstora rum. Övriga rum är små, med areor mellan 3-5 m².

Matrummets burspråk. Vy från gården.

²²⁹ Alberti, L B: *Ten Books on Architecture*, London 1965 (1485).
Uppgifter tagna från F Wulz *Fasaden & stadsrummet*, sidan 189,
Stockholm 1991.

Sektion genom matrummet, vy från kök mot hallen.

Ljus

Lindholmen ligger på en höjd omgiven av Sannegårdshamnens hamnbassäng och Göta älv. Det höga läget och reflektionerna från intilliggande vattenspeglar är två faktorer som är betydelsefulla för ljuset i stadsdelen och i lägenheterna.

Jag brukar säga till många som kommer hit att det är ljuset. Det är ett speciellt ljus, man har utnyttjat, det tycker jag, det är något helt otroligt att möta det här ljuset varje morgon, speciellt här inne i matrummets burspråk.

Ur intervju med Greta, boende i 4 r rum och kök.

Gårdssidans rum är grunda och rikligt med ljus reflekteras därför från rummets bakre, längsgående väggar, tillbaka in mot rummets mitt. Detta är tydligast i matrummet med dess många och höga fönster. De tvärgående sidoväggarna har släpljus. Valv och väggsnuttar ökar arean av släpljusbelysta och reflekterande ytor. Matrummet är lägenhetens ljusaste rum och fungerar som ett centrum i lägenheten. Rumsform, fönsterstorlek och reflektioner sammantaget gör matrummet mycket ljust. De koncentrerade ljushändelserna bidrar till att ge rummet dignitet. Ljuset förstärker matrummets funktion som mål för rörelser längs gårdssidans axel.

Gatusidan är inte lika ljus som gårdssidan. Sovrummet är lägenhetens minst ljusa rum och samtidigt det mest privata.

Fönstrens bågar är svagt profilerade vilket ger en artikulering av det instrålade dagsljuset.

Rumsorganisation

Lindholmslägenheternas rumsorganisation skiljer sig på fyra punkter från den funktionalistiska lägenhetstypen. Det finns en rundgång kring en mörk mittdel, det finns en längsgående indelning, det finns rum som enbart nås via passage genom vistelserum och det finns en betydelsefull platsrelation.

Lägenheterna är indelade i tre längsgående rumsfiler; gårds-sida, mittdel och gatusida. Gårdssida och gatusida är två skilda delar vilket är en förutsättning för lägenhetens indelning i olika zoner av privathet och verksamheter. En arbetsdel med kök och tvättrum ligger lite avsides. Sovrummet kan slutas både mot vardagsrum och gårdssida och är lägenhetens mest privata del. Vardagsrum och matrum är för samvaro. Matplatsen blir genom sitt läge intill entrén naturligt lägenhetens mest offentliga rum. Vardagsrummet får därigenom en mer privat prägel.

Matrummet kan möbleras på olika sätt och det finns utrymme för lek och andra aktiviteter. Matplatsens primära funktion är rum för de dagliga måltiderna men det är också där de boende samlas vid många andra tillfällen; där läses tidningen efter jobbet, där görs läxorna, där leker barnen och där tas gäster emot. Det var i matrummet samtliga intervjuer ägde rum. Frida berättar:

Sen kan man ju ha en matplats i vardagsrummet om man vill men för oss är det så att vi sitter ju här. Man har ungar som kommer och springer ut och in och sitter och äter och småungar som ligger på golvet och grannar som kommer in, allting sker här på något sätt.

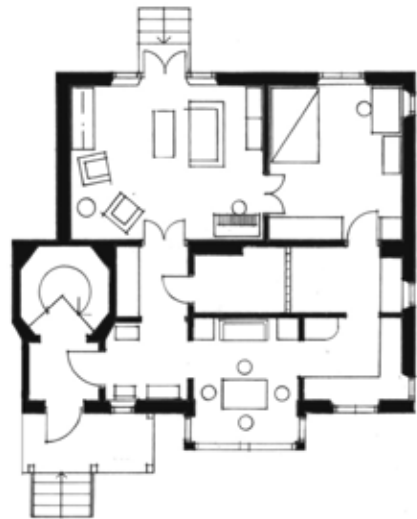
Ur intervju med Frida, boende i 4 rum och kök.

Närheten till andra verksamheter, men ändå inte belastad av deras vardagliga rutin, förstärker den rumsliga dignitet som matplatsen har.

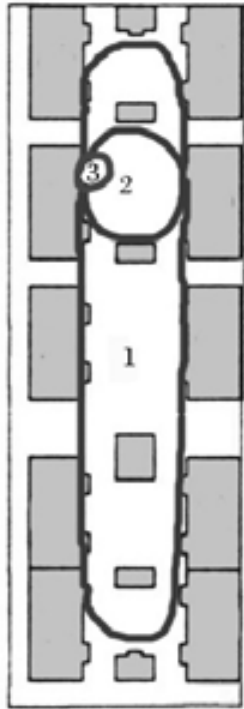
Att lägga köket för sig var också ett sätt att betona matplatsens viktighet.

Ur intervju med Armand Björkman.

Under intervjuerna kommenterades vid flera tillfällen det rika sociala livet på gården, de boende emellan. Utformningen av det yttre rummet och dess relation till lägenheterna var en viktig förutsättning för de boendes tillägnelse av

Möblerade planer från intervju 1 och 2.
Skala 1:200.

Revirmarkeringar på gården.
 1 Den stora gården.
 2 Det lilla gårdsrummet.
 3 Entréverandor.

sin bostadsmiljö. Graden av privathet förtätas stegvis från offentligheten i stadsdelens gator och platser in till den egna lägenheten. Arkitekten berättar om hur den äldre intilliggande bebyggelsen varit en inspirationskälla.

Genom gränsema kan relationen mellan de boende och främlingar regleras. I den gamla bebyggelsen fanns osynliga gränser och revir. Med olika steg ville vi markera hemkänslan ifrån offentligheten, från det stora Lindholmen in till våran gård och förstubro. Det finns många steg invävda i marken tills man är alldeles privat innanför dörren. Porten mellan gata och gård är en detalj, förstubron en annan.

Ur intervju med Armand Björkman.

Gården har tre delar med olika privathet och tillhörighet; *den stora gården*, *det lilla gårdsrummet* och *entréverandorna*. Husen omgärdar en traditionell kringbyggd kvartersgård. Det stora gårdsrummet avgränsas på långsidorna av husraderna och på kortsidorna av staket och uthus. Gården är indelad i ett par mindre gårdsrum vilka bildar mer privata rum vars gränser utgörs av två motstående hus och två uthus. Den mest privata delen av det yttre rummet är entréverandorna vars gränser mot den lilla gården utgörs av verandans staket och stolpar och dess upphöjning, med ett par trappsteg, över gården.

De boende upplever att de mindre gårdsrummen ibland består av fyra hus, ibland av två, beroende på hur de umgås med sina grannar. Den lilla skalan gör att de känner till vem som bor i vilket hus. Jenny berättar följande:

Det är ett lagom avstånd tvärs över, man ser inte fullt in men man ser vem som kommer ut ur husen. Det är lagom för att hälsa på varandra tvärs över.

Jenny, ur intervju med Jenny och Johan, boende i 2 rum och kök.

Samma upplevelse har även Greta trots att hennes lägenhet ligger en våning upp från gården:

Man ser ju människor hela tiden och kommer det då främlingar, ... jag vet ju vilka som bor i de här fyra husen då.

Ur intervju med Greta, boende i 4 rum och kök.

Utanför gårdsrummet utgör stadsdelen, det nybyggda bostadsområdet och det egna kvarteret viktiga delar i ett yttre stadsrum som också tillhör de boendes revir. Om upplevelsen av stadsdelen berättar Elsa och Erik följande:

Vi känner att vi är hemma ... när vi kommer på Miragatan, där man stoppar för själva Lindholmen tycker jag. Jo, det är klart, då känner man ... att man är hemma.

Elsa, ur intervju med Elsa och Erik, boende i 2 rum och kök.

Gränserna mellan gården och stadsdelen utgörs av portar in till det avlånga gårdsrummet från Verkmästarevägen och Plåtslagarevägen, samt öppningar mellan husen ut mot Lindholmsvägen, Arbetaregatan och Släggarevägen. Avgränsningen mellan gata och gård är tydlig. Frida berättar om när och var hon upplever att hon kommer hem till sitt hus:

Det är väl när man kommer från gatan utanför och när man svänger in på gården. Sen kommer man ju ibland med bussen och då är det när man kommer över krönet där på Bonna-backen, då ser man sitt hus.

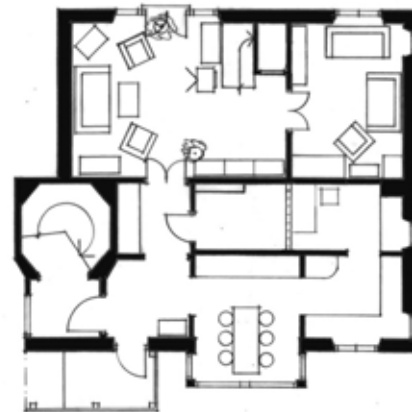
Ur intervju med Frida, boende i 4 rum och kök.

Portarna är tydliga gränser mellan två grader av privatitet och mellan olika revir. Det markerar att gårdsrummet är något annat än gaturummet. Gårdsrummet tillhör de boende, men utestänger inte främlingar eller besökare. Tvärtom, så underlättar avgränsningens tydlighet relationen mellan besökare och boende genom att berätta vem som disponerar vad.

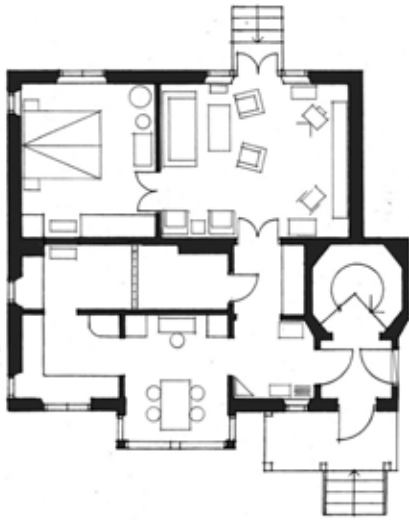
Ja det är verkligen ute och inne här, det kan ju komma en busslast med folk och titta på området. Men på gården, det är ingen som går in här som inte har något ärende.

Jenny, ur intervju med Jenny och Johan, boende i 2 rum och kök.

Genom upplåtelseformen, kooperativ hyresrätt, är samtliga boende medlemmar i en förening som bland annat ansvarar för gårdens skötsel. Föreningen ger legitimitet för de boendes revirskapande genom att klargöra deras dispositionsrätt över gården. På gården planterar de blommor, ordnar med rabatter, ställer i ordning gräsmattor, med mera. De boende markerar med arbetet det revir de disponerar. Elsa är en av dem som tillsammans med sin man aktivt deltar i gårdens utsmyckning av blommor. Hon berättar:

Möblerade planer från intervju 3 och 4.
Skala 1:200.

Det är klart att det är våran gård, det är det. Men de som kommer förbi får gärna gå och titta på våra blommor.

Elsa, ur intervju med Erik och Elsa, boende i 2 rum och kök.

Rumsbildningarna på gården fungerade som etappindelning för de boendes revirskapande. Johan berättar om hur hans och Jennys revir utvecklades:

Det har ändrats, från början var det ju bara här, området invid entréverandan, men det är nu utsträckt mer, så att det gäller hela området.

Johan, ur intervju med Jenny och Johan, boende i 2 rum och kök.

Genom matrummet förmedlas en viktig kontakt mellan gården, det yttre rummet och bostaden, det inre rummet. Från matrummet kan gränser och revir upptäckas, analyseras och göras igenkännliga av de boende. Matrummets öppenhet orienterar lägenheten och de boende ut mot gården. Från matplatsen kan de se och beses och därmed känslomässigt komma att kontrollera hela sitt hus och sin gård. Matrummets utformning som ett burspråk gör att lägenhetens inre rum symboliskt genomtränger fasadlivet och når ut till det yttre rummet. Ljuset, rörelserna, axialiteten och de omslutande detaljerna understödjer detta men ger samtidigt tillräcklig rumslig trygghet för att bejaka viljan att bese gårdsrummet. Matrummet utgör en viktig del i de boendes tillägnelseprocess.

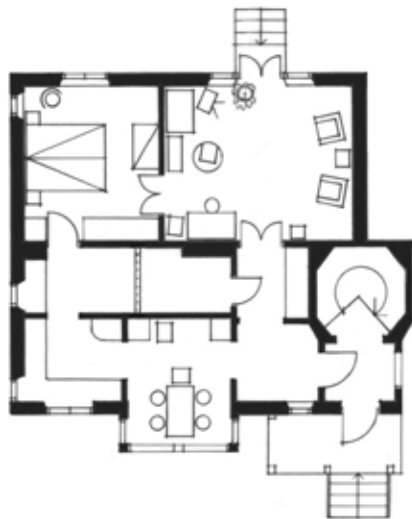
Gretas berättelser visar hur händelserna på gården kan registreras. De tydliga gränserna hjälper de boende att identifiera händelser på gården, vad som utgör gränser och vem som rör sig i vilket revir.

Sen vet jag inte exakt, utan det är precis som om dom här fyra (fyra hus kring ett av de små gårdsrummen, min anm) hör ihop mer. Att vi ser varandra mer.

Ur intervju med Greta, boende i 4 rum och kök.

Genom de nätta gårdsmåtten möjliggörs en visuell kommunikation mellan gårdsrum och lägenhetsrum och mellan lägenheterna. För Frida ingick kontrollen över gården som en vardaglig del av boendet:

Jag vill gärna veta om dom är hemma, jag har börjat bli sådan. Förut var jag mer anonym, men nu när man flyttat tycker man

Möblerade planer från intervju 5- 6.
Skala 1:200.

det är kul, man blir lite japan och ser utan att se, aha, nu är dom hemma och sådär.

Ur intervju med Frida, boende i 4 rum och kök.

Det lilla gårdsrummet som avgränsas av två motstående bostadshus och tvärsållda gårdshus.

Fallstudie Stumholmen

Västra Kungshall, Stumholmen från söder.
Foto: Göran Peyronson.

Beskrivning

Bostadshuset Västra Kungshall ligger på ön Stumholmen, strax öster om Karlskrona centrum. Stumholmen ägdes av Svenska flottan fram till 1991. Fordom var ön flottans proviant- och förrådsbod. På Stumholmen fanns bageri, charkuteri, saltkokeri, tunnbinderi, beklädnadsverkstad samt en mängd olika förråd. 1991 köptes Stumholmen av HSB och året därefter började om- och nybyggnadsarbetet inför bostadsmässan, BO 93. Västra Kungshall är ett av de nybyggda husen som ingick i BO 93. I västra Kungshall finns åtta lägenheter, inrymda i en långsmal och två våningar hög huskropp. Invändigt breddmått är knappt åtta meter. Trapphusen nås från landsidan och betjänar vardera fyra lägenheter, två per plan.

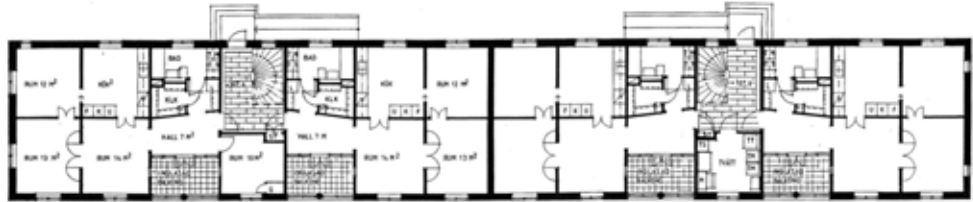
Den undersökta lägenhetstypen är uppbyggd av sex nästintill kvadratiska rum om 12-14 m². I tre av de sex rummen finns fasta funktioner. Mot gatan finns badrum, förråd och kök. Mot havet finns entré och en inbyggd balkong, loggian. De tre övriga rummen har valfri användning. Fasaderna är murade av massiva lättbetongblock, vilka utvändigt putsats gulockra och invändigt tapetserats. Rumshöjden är 2,6 meter. På golven ligger ett ljust, lutat, furugolv.

Västra Kungshall, gavel mot väster.

Stumholmen, Västra Kungshall vid pilen.

Våningsplan, skala 1:400.

Taken är vitmålade och i deras mitt finns takrosetter där armaturer kan anslutas. Lister vid golv och dörrar är plattmålade gråa med gerade hörn. I mötet mellan golvsockel och dörrumfattning finns en fodersockel. Fönstren sitter långt ut i fasaden vilket ger djupa interiöra fönsternischer som snedfasats. Radiatorerna är placerade i nischer, under fönstret. Fönstrens karm och båge är rikt profilerade.

Den inbyggda balkongen, loggian, är en konsekvens av en hårt styrande detaljplan som av hänsyn till den befintliga bebyggelsen inte tillåter utanpåliggande balkonger. Loggian har ett glasparti mot det fria, från golv till tak. I glaspartiet finns fyra öppningsbara fönster. In mot hallen finns ett motsvarande glasparti, med glasad dubbeldörr. På loggia-golvet ligger blå klinkerplattor.

Rumsfil mot havet. Vy från hallen.
Bild från utställningslägenheten vid BO 93.
Foto: Joppe Liljedahl.

Material och detaljer

Material och detaljer i Stumholmslägenheterna uttrycker på många sätt omsorg och autenticitet. För arkitekten har materialvalet varit av betydelsefullt.

Det är trägolvet som är det viktiga. Furugolvet ger en känsla av vacker enkelhet, det är ju ett 1700-talsgolv, då fattigdomen präglade Sveriges boende. Det hänger ihop med allmän bonde- och allmogekultur. Det ger ett mycket kärvare golv. Man kan jämföra med intilliggande östra Kungshall, som är ritat av Myhrenbergs arkitektkontor, där det också är trä. De körde med ek, det är också snyggt, men med en mer burgen känsla. Det är hårdare och det ekar lite mer.

Ur intervju med Kjell Forshed.

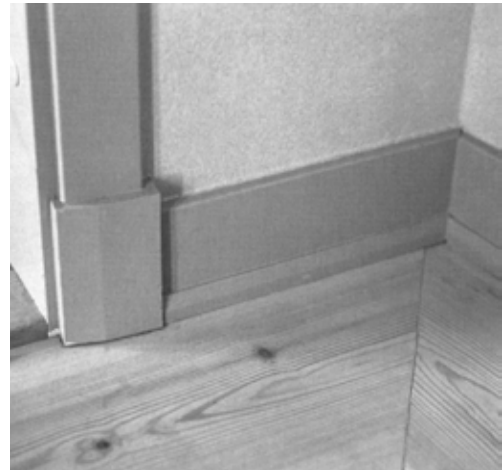
De boende i Stumholmslägenheterna har ett nära förhållande till materialen och detaljerna i sina bostäder, vilket många kommentarer under intervjuerna vittnar om. I detaljerna kan de boende förnimma att någon lagt ned omsorg om deras välbefinnande. Furugolvet i fyra av lägenhetens rum, det blå klinkergolvet i loggian och det runda fönstret är detaljer som kommenterades i uppskattande ordalag.

De boende möter ett välgjort hantverk i bearbetningen av golvet, de gerade listerna och de platsmålade snickerierna. Det finns också många ovanliga detaljer i lägenheterna såsom takrosetterna, dubbeldörrarna, glaspartierna i loggian och fönstrens utformning. Det finns material som de kan erfara som äkta. Calles beskrivning av trägolvet är ett exempel:

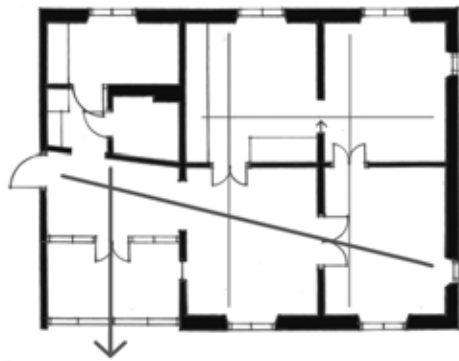
Jo, jag tänker på det, det är något som jag framhåller, här finns inte några jäkla plaster. Det tycker jag är skönt. Det är en sån där känsla som ingår i att det är mysigt och bra. Man önskar ju att fler lägenheter såg ut så här. Sen är det ju härligt när man skurar dom här golven, med gul såpa.

Ur intervju med Calle, boende i 3 rum och kök.

Klinkergolvet och de putsade väggarna i loggian samt de djupa, snedfasade och vitmålade, fönstersmygarna är andra exempel på liknande materialverkan.

Detalj; golv möter vägg och dörröppning.
Foto: Joppe Liljedahl

Bostadens axialitet. Huvudaxlar och sekundära axlar. Skala 1:200.

Axialitet

I Stumholmslägenheterna finns en snedställd längsgående huvudaxel, två sekundära tvärxlar och en sekundär längsgående axel. Det axiala systemet kompletteras med en kraftfull riktning från hallen, via loggians glasskikt, ut mot havet.

Lägenheten presenteras direkt vid entrén via den längsgående huvudaxeln. Calle berättar följande om sitt intryck av att träda in i lägenheten:

Jag tycker det är härligt. Hela det här, just att det inte är den där fyrkanten när man kommer in innanför dörren, det tycker jag är tilltalande. Det händer ju nånting med en gång. Dels den snedställda hallväggen, sen uterummet.

Ur intervju med Calle, boende i 3 rum och kök.

Den längsgående huvudaxeln skapas genom att tre rum ligger i filförhållande till varandra. Rummen är lika varandra i material. Öppningarna mellan de tre rummen består av ett brett rektangulärt valv och en bred dubbeldörr. Axeln genomkorsar rummen. Riktningen genom de tre rummen utnyttjar också maximalt möjligheten att skapa en långsträckt axel i lägenheten. Tillsammans ger detta en tydlig axiell riktning.

Axeln har det inre rummet som mål och en tydlig utgångspunkt i hallen. Från hallen är en möjlig rörelse i axelns riktning avläsbar, i en diagonala riktning genom det mellersta vardagsrummet, via dubbeldörren in till det inre vardagsrummet.”

Det är ett tillskott i lägenheten, en rörelse som sen förstärktes av att man lade mattor i utställningslägenheten på BO 93. Vi satte dörrhålen så att de vandrade.

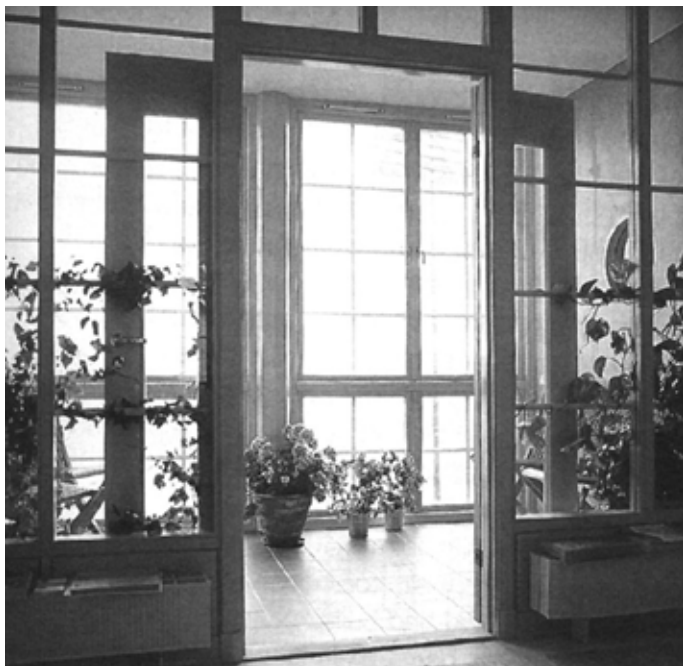
Ur intervju med Kjell Forshed.

Genom rörelse längs axeln bekräftas det som översiktligt kan betraktas i axelns startpunkt, i hallen. Ljuset och rummens dignitet är detaljer som frammanar rörelsen. I gavel-lägenheterna förstärks detta intryck av ett fönster på gavelväggen.

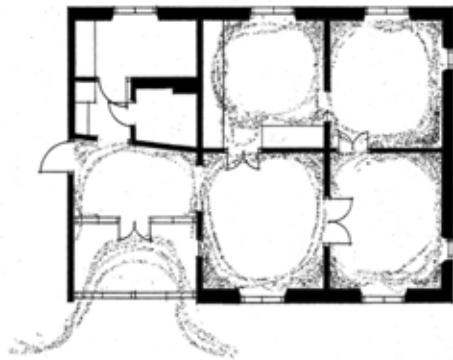
Det två sekundära tvärxlarna sträcker sig från fönstren på norra fasaden till fönstren på södra fasaden, via de smala dörröppningarna i hjärtväggen. I vardagsrummen uppstår möten mellan tvär- och längsgående axlar. I dessa två punkter kan övriga rum och utblickar upptäckas. De axiella

korspunkterna blir därmed viktiga arkitektoniska element med hög intensitet. En viktig plats i lägenheten är hallen, där riktningen ut mot havet och huvudaxeln möts. Mycket tydligt är hallen en plats för mötet mellan det inre och det yttre rummet.

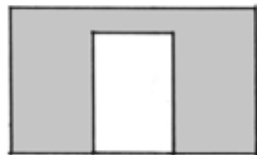
Ytterligare en långsgående axel förbinder de två rummen mot gårdssidan med varandra. I Stumholmslägenheten finns en tydlig skillnad mellan huvudaxeln och de sekundära axlarna. Huvudaxeln får högre dignitet genom de breda öppningarna, ett större antal rum, längden och genom arkitektoniska likheter i form, material och uttryck i respektive rum. Detta kontrasterar mot tväraxlarna som är kortare och sträcker sig genom färre rum och smalare öppningar.

Loggian, vy från hallen.
Foto: Ola Österling.

Bostadens omslutenhet, grafiskt markerad.
Skala 1:200.

Vägg mellan vardagsrummen.
Väggens form dominerar över
öppningen.

Omslutenhet

I Stumholmslägenheterna finns starka kontraster mellan slutna och öppna rum. Öppenheten i hall och loggia kontrasterar mot slutenheten i vardagsrum, kök och sovrum. Anders beskriver hur han kan variera omslutenheten genom de breda dörröppningarna:

Att ha en massa stängda dörrar, det gillar jag inte, utan det skall vara så öppet som möjligt och ge ett luftigt intryck.

Ur intervjun med Anders, boende i 3 rum och kök.

Viktiga förutsättningar för de slutna rummen är formen på och placeringen av öppningarna. Trots relativt stora öppningar hålls uppmärksamheten kvar inom rummens gränser. Trösklar och spröjsar hjälper till att läsa in de borttagna delar av väggfälten som utgör dörr- och fönsteröppningar. Väggstycken ovan dörrhålen och den på väggen neddragna vita takfärgen gör rummen distinkta. Den slutna karaktären förstärks genom tydliga hörn. Materialbearbetningen och olika detaljlösningar kan träda fram.

Trösklarna kämpade vi oss till, vi ville ha det för att rummet skulle vara definitivt, för att material skulle kunna mötas.

Ur intervju med Kjell Forshed.

Omslutenheten förtydligas genom fönstrets symmetriska placering på väggfältet. Väggens form dominerar över öppningen och rummets slutenhet får stöd vilket gör att fönsterväggen kan samverka med de båda tvärväggarnas väggfält.

Fönstret var viktigt, och att sätta fönstret mitt på väggen och göra ett bra rum. Vi ville göra ett rofyllt rum och få balans i rummet. Jag retar mig på fönster som sitter alldeles in till väggen. Folk möblerar ändå framför fönstren och vi har ju så bra fönster nu så det är inga kallras eller sånt längre. Man kan göra sig kvitt gamla regler och sätta dom precis, vackert, mitt på och sätta soffan framför.

Ur intervju med Kjell Forshed.

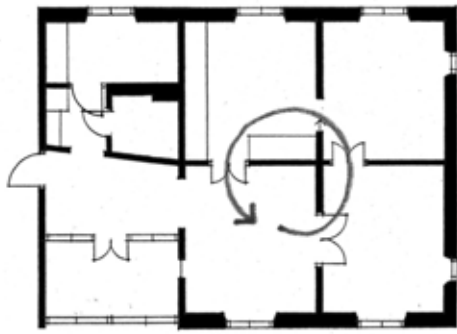
De snedfasade sidorna i fönsternischen betonar väggens tjocklek och därmed även väggens massa. Mötet, mellan det inre och det yttre rummet, sker genom distinkt gestaltade öppningar. I vardagsrummen är den breda dubbeldörren och fönstren placerade mitt på väggen, vilket ger rummen visuell balans.

Lägenhetens öppna rum – hallen och loggia – vänder sig ut mot havet. Utsikten övertar uppmärksamheten från rummens interiör. De spröjsindelade fönsterpartierna mellan hall och loggia och mellan loggia och yttervärld gör rummet öppet och möjliggör ett rumsligt gränsöverskridande. Det inre och det yttre rummet samverkar. Glasskiktet skiljer rummen åt enbart fysiskt, men rumsligt sker en samverkan mellan loggia och hall och yttre rum. I hallen och loggia tas yttervärlden emot samtidigt som husets inre visas.

Det finns olika grader av omslutenhet i lägenheten. Det ger en rumslig kontinuitet och en hierarki, i rumsupplevelsen, från bostadens inre och slutna rum, via loggia, ut mot det yttre rummets öppenhet.

Omslutenhet, tydliga hörn, symmetriskt placerade öppningar, markerad rumskontur, djupa fönsternischer.
Foto: Jill Dufwa.

Rundgångsrörelse.
Skala 1:200.

Rörelser

I lägenheten finns olika slags rörelsemöjligheter. Det finns en rundgångsrörelse från rum till rum, runt hjärtväggen. Det finns rörelser längs de axiella riktningarna med en rytm avhängig rummets storlek och ljus. Det finns även en av arkitekten regisserad rörelse där den ljusa loggian är målet för en rörelse från det mörkare trapphuset.

Rundgången skapar möjligheter för ökad flexibilitet i lägenheten då rummen kan nås från flera håll. Rundgången berikar upplevelsen genom att olika stråk och genomblickar möjliggörs längs de axiella riktningarna.

Anders däremot hade valt att stänga igen passagen mellan kök och sovrum och därmed göra ett återvändsrum av det inre rummet, sovrummet. Sovrummet blev på så vis en tydlig privat del av lägenheten.

Sen tycker jag om att sovrummet är lite avskilt från den övriga lägenheten. Jag vill liksom inte rusa rätt ut i köket från sovrummet. Så jag bad om att få det igensatt och det gick ju att lösa. Det är ju ingen större omväg att gå runt så.

Ur intervjun med Anders, boende i 3 rum och kök.

I Stumholmslägenheten sker rundgången kring hjärtväggen och upplevelsen av de större bostadsrummen samverkar direkt utan mellanliggande mindre rum. Rörelsen får, genom rummets likhet, en jämn hastighet. Rörelsen avstannar i de händelserika axiella korspunkterna och får därmed en viss rytm.

Ljuset i loggian står i kontrast till det sparsamt dagsljusbelysta trapphuset. Kontrasten mellan de båda rummen ingår i en regisserad upplevelse, genom rörelse, som arkitekten medvetet arbetat med:

Folk undrade varför vi hade så mörka trapphus, de tyckte att man skulle lägga trappan vid sjöfasaden. Men vi ville vänta med att bränna av all utsikt innan man kom in i lägenheten. Först kommer man in i ett dunkelt rum och hålls på halster lite grann och sen kommer det.

Ur intervju med Kjell Forshed.

Rumsfigurer

Lägenhetens rum är inrymda i sex ”kvadrater” med en area på 12–14 m². Två av kvadraterna är inredda och indelade i mindre rum, medan tre av dem utgör lägenhetens stora rum. I en fjärde kvadrat finns köket. Hallen och loggian är lägenhetens mellanstora rum med areor omkring 7 m². Resten av lägenhetens rum, klädkammare, kapprum och bad är små rum med areor mellan 2–5 m².

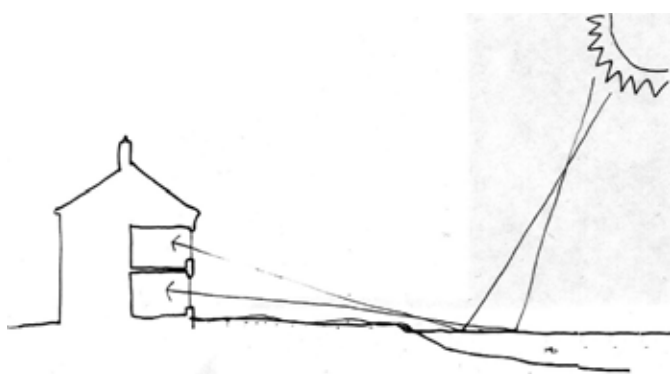
Det har jag länge längtat efter. Om man gör ett rum som vilar, rätt så kvadratisk.

Ur intervju med Kjell Forshed.

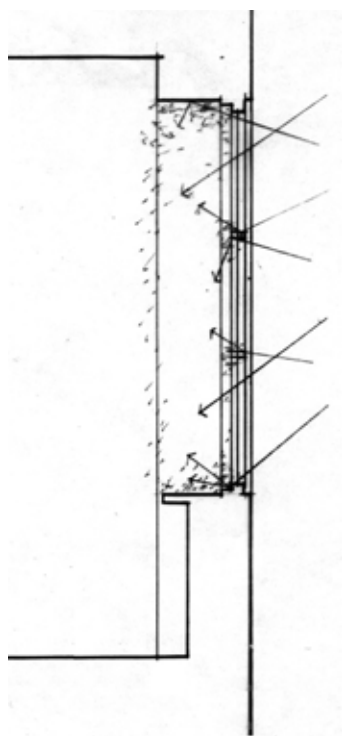
Rummen har 2,6 meter i takhöjd som tillsammans med bredd-/ längdmåtten ger ett kubiskt intryck, ovanligt för ett bostadsrum.

Vy från köket in till vardagsrummet.

Solstrålarna reflekteras i havsviken.

I fönsternischen finns rikligt med reflekterat ljus från karmar, bågar och smygsidor.

Ljus

Ljuset utgör en viktig del i upplevelsen av Stumholmslägenheterna. Dels i form av skillnaderna mellan rummens ljuskaraktärer, men också genom detaljutformningen av fasadens öppningar. Rummen är grunda och fönstren höga vilket gör att hjärtväggen belyses av det direktinfallande ljuset. Hjärtväggen reflekterar ljus tillbaka in mot rummen. Det ljusa golvet är också en reflektor för dagsljuset och mycket reflekterat ljus samlas i rummets mitt.

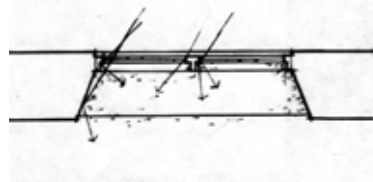
Rummen vid havssidan är ljusare än de vid landsidan. En stor del av ljusets karaktär formas av händelser utanför huset. Solstrålarna reflekteras i havsviken och den direktinfallande ljusmängden kompletteras med ljuset som redan reflekterats i vågorna. Det reflekterade dagsljuset träffar rummen vid söderfasaden parallellt, till och med underifrån. Det medför att även rummens tak blir en dagsljusreflekterande yta. Rummet får både överljus och ökad kvantitet av ljus.

En av de boende, Anders, berättar om upplevelsen av ljuset i lägenheten:

Det är det som är en del av den där sommarkänslan, när solen ligger på och reflekteras mot vattnet då blir det ett speciellt behagligt ljus i hela lägenheten, jag vet inte hur jag skall beskriva det.

Ur intervju med Anders, boende i 3 rum och kök.

Det finns en gradering av rummen i ljusintensitet. Rummet längst in i lägenheten används genomgående som sovrum och är också lägenhetens minst ljusa rum. I en stigande ljusskala finns där efter köket, de båda vardagsrummen, hallen och som avslutning loggian, lägenhetens offentliga och ljusaste rum.

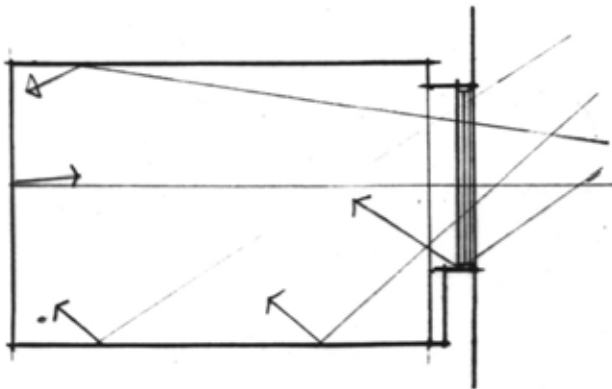
Fönstren är placerade långt ut i fasadlivet vilket ger djupa inre fönsternischer. De snedfasade fönstersmygarna är vitmålade och fungerar som reflektor av dagsljus in i rummet och upplevelsen av större fönster erhålls.

Fönstren är utåtgående vilket tillsammans med de tunna bågarna ger en riklig dagsljusbelysning av karmar och mittpost. Fönstrens karm och båge är profilerade och målade i en matt gröngrå färg. Den matta färgen gör reflektionen vid och jämn. Gränsen mellan det yttre och det inre rummet artikuleras genom det rika spel mellan skuggor och ljus som sker i fönstrets rundade profiler.

I fönsternischen finns rikligt med reflekterat ljus från karmar, bågar och smygsidor. Tvärs nischrummet tränger ljuset från det yttre rummet in till det inre. Reflekterat ljus med olika karaktärer och skarpt direktinfallande ljus blandas och mötet innebär att ljuset får en förtätad och intensiv karaktär i nischrummet. Ljuset studsar emellan nischsidorna. Det direktinfallande ljuset faller tungt och tjockt in i rummet, färgat och mättat av passagen genom nischen. Ljusspelet i fönstret och nischen mildrar bländningseffekten vilket de boende indirekt kommenterade då de berättade om svårigheten med gardinuppsättning i fönstren.

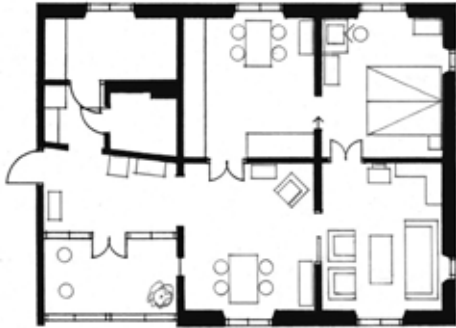
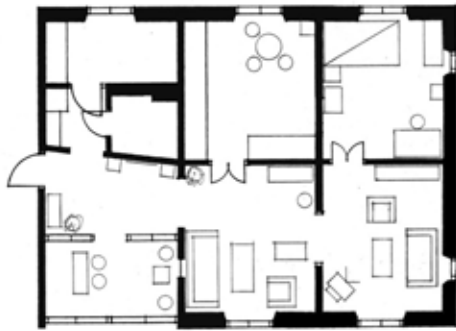
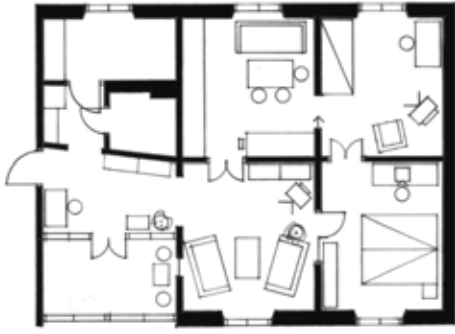
Jag minns när Kjell Forshed var här inne. Vi var ju tvungna att sätta upp gardiner. Vi fick ju ta det vi hade, det var inget fel på dom. Men Kjell sa att de här fönstren är inte gjorda för gardiner. Han hade knappt gått in till sig förrän vi rev ned dom. Det är ju härligt, det behövs inga gardiner!

Ur intervju med Calle boende i 3 rum och kök.

Fönster.
Foto: Joppe Liljedahl.

Det i havsviken reflekterade dagsljuset träffar rummen vid söderfasaden parallellt, till och med underifrån.

Rumsorganisation

Stumholmslägenheternas rumsorganisation skiljer sig i några viktiga detaljer från den funktionalistiska lägenhetstypen. Det finns en rundgång genom lägenhetens rum, det finns rum som enbart nås via passage genom vistelserum och det finns ej funktionsbestämda rum. Lägenheternas rumsorganisation har likheter med äldre bostadstyper, bland annat i dubbelradhusets uppradning av sex rum.²³⁰

Vi diskuterade om 3,60 m moduler och så blev det nästan. Just enhetsrums tanken har funnits med länge och möjligheten med det långsmala huset. Det har man sett i så många fall i gamla fina timmerhus. Varenda prästgård ser väl ut i princip så.

Ur intervju med Kjell Forshed.

De boende har möjligheter att individuellt bestämma nyttjandet av tre rum i lägenheten. Genom systemet med de sex rumskvadraterna kan ett av vardagsrummen vara genomgångsrum samtidigt som det andra vardagsrummet är sovrum. Rummens generalitet och rumsorganisationens flexibilitet skapar förutsättningar för personliga tolkningar av den egna boendesituationen.

I *möbleringsplan 1* är de två sovrummen den mest privata och intima delen. Köket är något mer avskilt än vardagsrum, hall och loggia vilka utgör lägenhetens offentliga del.

I *möbleringsplan 2* är passagen mellan kök och sovrum igenstängd. Sovrummet blir därmed på ett mycket definitivt sätt det mest privata rummet. Det inre vardagsrummet är TV-rum. Detta rum tillhör den boende mer än besökaren. Besökare tas emot i det första vardagsrummet. Till loggian bjuds man in. Köket är en arbetsplats och där sker egentligen inget umgänge. Köket är ett mer privat rum än hall/loggia/vardagsrum.

I *möbleringsplan 3* är delen mot havssidan den offentliga delen. Sovrummet och köket har mer privat karaktär.

Möblerade planer 1 (överst) 2 och 3, från boendeintervjuerna. Skala 1:200.

²³⁰ Erixon, Sigurd: *Svensk bostad*, sidan 494ff, Malmö, 1982, (1947).

Jag brukar tänka så här om jag blir gammal och mycket sjuk och sängbunden. Då skulle jag tänka mig att disponera om och ställa sängen här och kunna ligga här och titta ut mot havet.

Britta, ur intervju med Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök.

Lägenhetens tolkningsdjup, som demonstreras i de möblerade planerna, byggs upp av de egenskaper som beskrivits i tidigare kapitel. Material och detaljbearbetningen av hallen och de tre rummen har samma utformning. Det ger rum-

men likvärdig dignitet. Inget rum är med material eller form degraderat till att vara sovrum, eller upphöjt till att vara vardagsrum. Egenskaper som omslutenhet och proportioner är likvärdiga i samtliga rum. Användningen av rummen är överlämnad till de boende, till deras individuella önskemål. Rummens innehåll och mening bestäms egentligen först då någon nyttjar dem. Lägenhetens organisation möjliggör en flexibel användning av rummen. Den funktiona-

Loggian.
Bild från utställningslägenheten vid BO 93.
Foto: Joppe Liljedahl.

listiska lägenhetens neutrala passage in till återvändsrum är ersatt med rumsfiler och genomgångsrum. Tillsammans skapar detaljeringen, rumsformen och rumsorganisationen möjligheter till olika zoner av verksamheter, karaktärer och privathet.

Stumholmen är de boendes ö, som de använder för promenader och grannumgänge. Stumholmen har en stark identitet som stadsdel i Karlskrona och har en tydlig gräns mot intilliggande stadsdelar. Historien är en påtaglig del av boendemiljön. Minnet av öns tidigare funktion som flottans proviantbod med enkla magasinsbyggnader hålls levande genom de varsamma renoveringarna och de nybyggda hu-

Huset från havssidan. Foto: Ola Österling.

sens traditionella och anpassade gestaltning.

Man har ju kontakt med flera människor här på ön. Det är en del från min arbetsplats och kommunen som bor här.

Ur intervju med Calle, boende i 3 rum och kök.

Vattnet som omgärdar Stumholmslägenheten är ett landskapsrum som vi symboliserar med frihet och oändlighet. Havet är också starkt förbundet med identiteten för Karlskrona som örlogsstad.

I stadsplanen betonas att Stumholmens huvudfunktion är rekreation. All mark är och skall vara tillgänglig för allmänheten. Husets utsida är också en gräns för de boendes besittning av närmiljön. Gränsen mellan det allmänna och det privata sker i fasadernas murliv, juridiskt och upplevelsemässigt. Från loggian, innanför murlivet, kan de betrakta händelser utanför husen, men utan att vara aktiva i det som sker. Från de stora glasade öppningarna vid loggian finns kontakten med havsviken utanför.

Ja, det är ju egentligen ett rum i lägenheten fast det kallas balkong. Fast känslan av ute får jag när jag slår upp de här fyra fönstren, för då hör jag havet, jag hör fåglarna, solen glittrar, du känner vinden här inne. Då blir det en annan känsla.

Ur intervju med Anders, boende i 3 rum och kök.

Loggians funktion som gränsrum förmedlar kontakten mellan havsrum och bostad. Genom hall och loggia öppnar sig lägenheten ut mot omvärlden. Loggian är en viktig del för lägenhetens och husets förankring till platsen. De boende flyttar sommartid ut möbler framför loggians skyddande glashölje. De som bor i markplan klättrar, över det undre fasta fönstret, ut till den allmänna marken.

Men vi var ju medvetna om det. Stumholmen skall ju vara tillgängligt för alla. Hade vi haft dörrar här och kunna komma ut, då hade vi byggt oss ut mer och mer, det hade vi gjort. När vi öppnar upp här, alla fyra fönstren, på sommaren, det är inte detsamma som att sitta på vår altan i villan, det är det inte, men det är ändå något mitt emellan. Först saknade jag känslan av att inte kunna gå rakt ut. Det var en begränsning. Vi har ganska mycket nära vänner och så känner vi väldigt mycket folk här ute. Nu kan de gå fram och titta in, men det är vi som bestämmer om vi skall säga var så god och kom in.

Britta, ur intervju med Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök.

Som besökare upplevs detta som en begränsning, en inskränkning, i boendemiljön att inte ha en privat avgränsad, uteplats. Men ingen av de intervjuade upplever emellertid det som negativt. Några är istället uttalat positiva, såsom Bertil:

”... man slipper ju kröka rygg ute i trädgården.”

Att kunna välja omfattningen av sociala kontakter och praktiska åtagande är i detta fall en tillgång för de boende. Att inte behöva delta är en positiv egenskap med lägenhetsboendet, vilket Brittias kommentar understryker:

Så vi tycker nog att det är rätt skönt att det är vi själva som bestämmer när man vill umgås. Blir man för mycket kompis med grannarna blir det ju en risk att man inte lever sitt eget liv längre.

Britta, ur intervju med Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök.

Kontakten mellan lägenheten och den yttre miljön är främst visuell. Längs strandlinjen, söder om huset, finns ett gång-

stråk som är mycket populärt sommartid. Ibland upplevs allmänhetens tillgänglighet till marken utanför huset som besvärande.

Visst, vissa sommardagar är det en enorm trafik. – Bara dom inte går fram och lägger händerna på rutorna och tittar.

Bertil, ur intervju med Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök.

Gränsen för det privata och det allmänna utanför huslivet är oklar. Att främmande kan gå fram och kika in genom fönstren är ett tecken på att gränser och revir inte fungerar tillfredsställande. Det finns inget utanför huset som tydligt visar tillhörigheten, till de boende eller till det offentligas sfär. Intentionerna i stadsplanen ger inget utrymme för ett förtydligande genom gränzoner eller andra revirmarkeringar.

Fallstudie Hestra

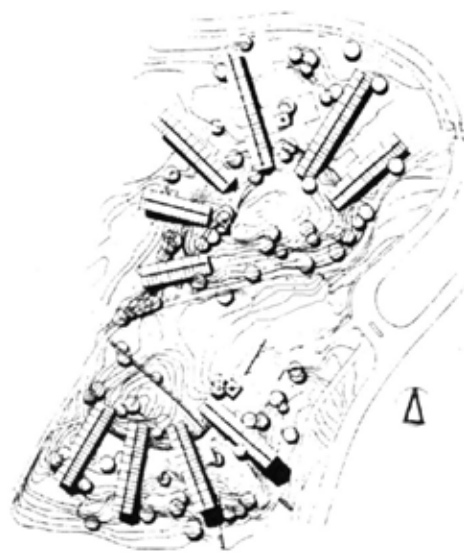
Kvarteret Nielsen, Hestra. Den södra husgruppen.

Beskrivning

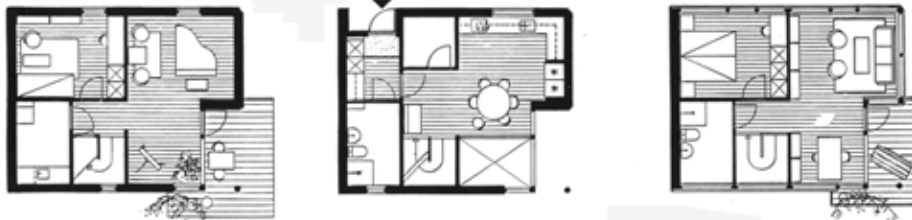
Stadsdelen Hestra ligger i Borås västra utkant. Landskapet är kuperat och består av mörk och tät barrskog uppbruten av ångar och kullar med inslag av lövskog. Äldre vägar och stengårdsgårdar vittnar om en svunnen småjordbruksepok. Kvarteret Nielsen består av tio hus som rymmer 44 lägenheter. Husen är långa och smala och strålar ut i landskapet från två ekbevaxta kullar. Kring ekkullen i söder finns fyra hus och kring ekkullen i norr sex hus.

Husen är en till tre våningar höga. Lägst, en våning, där de möter ekkullen, och högst tre våningar, där marken sluttar ut från kullarna. Genom stora portöppningar i varje huskropp sammanbinds husen av en körbar gångväg. Mellan huskropparna bildas öppna gårdar varifrån lägenhetsentréerna nås. På ett par av gårdarna finns också några p-platser. Husen är klädda med svarta korrugerade skivor. Taken är flackt lutande sadeltak med långa utstickande takfötter. Längs hela takfoten löper ett fönsterband. De svarta fasaderna genombryts av höga och stora glaspartier. I gavelpartiet är en ursparning gjord i huskroppen, glasad från marken, tre våningsplan, upp till takfoten.

Ibland blir man ju själv också överraskad, var kommer inspirationen ifrån? Men det kan jag ju säga till dig; där norr om husen, ligger ju en äldre kåk, en bondgård. Där finns det en lada som står, som jag faktiskt tror är en vanlig svensk princip, en lada där man kan kör in hö den vägen, övervåningen, och jag tror nog att koma är däre och det är rött trä. Det var det

Situationsplan. Illustration Vandkunsten.

Gavellägenhet i tre plan,
5 rum och kök.
Illustration Vandkunsten.

första jag såg när jag kom där, jag tänkte – Vad spännande! Det var faktiskt där inspirationen till de där husen kom. Men inspirationen är inget man studerar, den ligger ofta lite om hörnet och i den nordiska byggtraditionen.

Ur intervju med Jens Th. Amfred.

Perspektiv över den södra husgruppen. Från utställningskatalogen *Borås '94*.

Huskropparnas sidor har olika funktioner. På ena sidan finns entréerna och på andra sidan uteplatserna. Entrédörren sitter indragen i en nisch i fasaden. Det finns inga gemensamma trapphus, varje lägenhet har egen entré direkt från gården. Uteplatserna består av balkonger eller trädäck, beroende på markens lutning.

Lägenheterna är, förutom 2-rumslägenheterna, i två eller tre plan med en öppning i bjälklaget mellan våningsplanen. På samtliga golv ligger en lackad bokparkett. Väggarna består av vitmålade gipsskivor. Badrumsväggarna är klädda med vitt kakel medan taket och övre delen av väggen är målad i blått. I övervåningen följer innertaket yttertaket lutning.

”Överallt där det har varit möjligt har vi undvikit att använda konstmaterial.”²³¹

Uteplatser för 3- och 4 rumslägenheterna.

²³¹Arnfred, Jens Th: ”Hestra Parkstad”, artikel i *Arkitektur* 1992:6.

Material och detaljer

De boende i Hestralägenheterna visar i sina kommentarer ett medvetet förhållande till materialen och detaljerna i sina lägenheter. Niklas beskrivning av de målade gipsskiveväggarna i Hestra är ett belysande exempel:

Perfekt, överlägset. Om man smutsar ned eller så, då tar man klorin bara, eller rullar på med lite färg.

Niklas, ur intervju med Niklas och Lena, boende i 5 rum och kök.

Trägolven som ligger i Hestralägenheternas samtliga rum ger ett samlat intryck, vilket förstärks av de enhetligt vita innerväggarna. Detaljutformningen är på en tämligen grov nivå. Det finns inga profilerade fönstersnickerier eller andra spröda snickeridetaljer. De vita väggarna är ställda i nästan provocerande kontrast till naturrummet utanför. I Hestralägenheterna är materialen inte stoffliga eller hantverkspräglade som i Stumholmslägenheterna.

De vitmålade gipsväggarna upplevs också som uttryck för en medveten enkelhet och blir för några av de boende en symbol för ett sätt att bo, vilket Olles kommentar belyser:

Inget tjafs utan funktionellt och så. Det tilltalade oss bägge två. Vi tyckte om det här strama utan krusiduller.

Ur intervju med Petra och Olle, boende i 4 rum och kök.

Enkelheten har samhörighet med autenticiteten i upplevelsen av att något är äkta och riktigt. Material- och detaljgestaltningen i Hestralägenheterna visar att omsorg är mer än exklusiva lösningar. Det kan likaväl vara det udda, det ovanliga eller något som ifrågasätter det invanda och traditionella. De snedformade gavelfönstren, snedtaket i det övre planet, de stora glasade öppningarna och bjälklagsöppningen är exempel på ovanliga detaljer som de boende kan tolka som tecken på omsorg. Karins kommentar ger uttryck för hur de boende kan uppleva detaljerna:

Jag tycker det är så häftigt med listerna runt dörrarna. Dom framträder, naturmaterial, likadant med ekparketten, på ett helt annat sätt när det är neutralt runt omkring. Man tröttnar ju inte på de vita väggarna. En brokig tapet tröttnar man på. Sen om man har mycket

Rummet i bjälklagsöppningen. Vardagsrum i nedre plan, 5 rumslägenheten.

och häftig konst och sådana saker då framträder det på ett helt annat sätt.

Ur intervju med Karin, boende 5 rum och kök.

Nina beskriver upplevelsen av den vitmålade väggen:

Det där med att allting är vitt ... på något vis så har man talat om att det är inte väggen i sig som är det viktiga utan det man placerar på väggen.

Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

I Hestralägenheterna är det enkelheten i material- och detaljbearbetningen som är viktiga för de boende och som på många sätt fungerar som en inledande fas i deras tilläggnelseprocess.

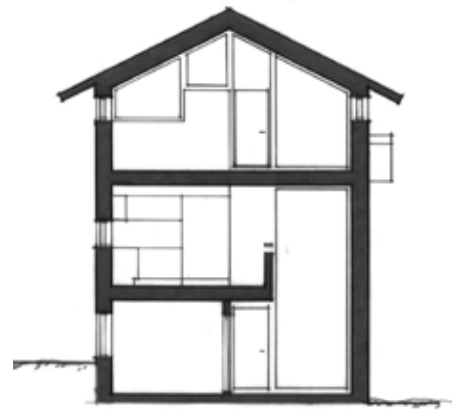
Interiörbild från 5 rum och kök, övre vardagsrum.

Axialitet

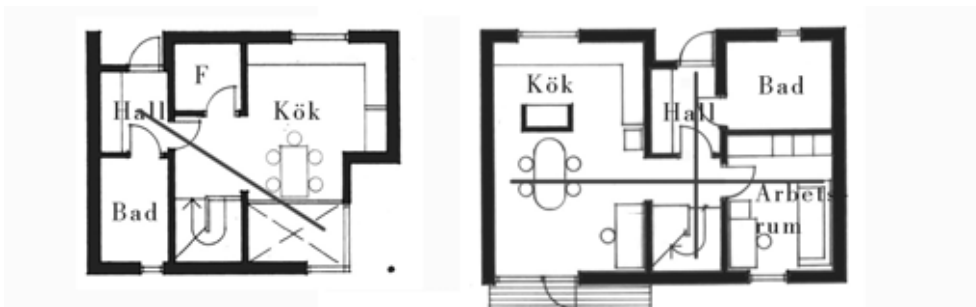
I Hestralägenheterna nås rummen från neutrala utrymmen. Öppningen mellan våningsplanen bildar en vertikal riktning i rummet och skapar en rumslig axialitet. Viktiga förutsättningar är siktlinjer från rum på nedre plan upp mot rum på övre plan. Rummet i bjälklagsöppningen binder samman det nedre planet med entréplanet. Det finns ett möte mellan den vertikala axeln i rummet i bjälklagsöppningen och en riktning utåt via de stora fönsteröppningarna.

I 5 rumslägenheterna finns en kommunikativ zon genom trappa och entréhall, tvärs, genom huskroppen. Det vertikala rummet i bjälklagsöppningen får ett förhållande med entréplanets öppna rumssvit. Etagerlösningarna i både 3 och 4 rumslägenheterna fungerar på ett liknande sätt.

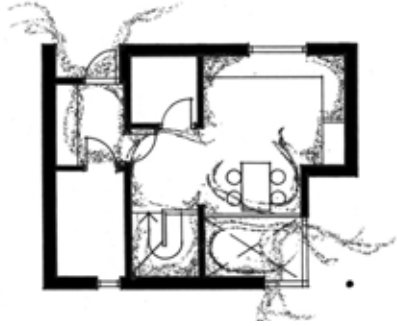
I 4 rumslägenheterna finns en längsgående axiell riktning som förbinder matplatsrum, hallrum och sovrums. Axeln omfattar tre rum med olika form. Öppningarna består av en dörr in till sovrummet och ett öppet samband mellan för-rum och matplatsrum. Även i 4 rumslägenheterna finns en axiell kommunikativ zon, vilken utgörs av hallen, för-rummet och trappan. Det är en kort axel som förbinder tre små rum.

Sektion genom 5 rum och kök. Skala 1:200.

Axialitet och riktningar i entréplan 5 och 4 rum och kök. Skala 1:200. Möblerade planer från intervju 4 till vänster, och intervju 2 till höger.

Bostadens omslutenhet, grafiskt markerad, i entréplanet i 5 rumslägenheterna. Skala 1:200.

Omslutenhet

I Hestralägenheterna finns tydliga kontraster mellan rumsligt öppna och slutna rum. Det finns också en successivt ökande öppenhet, från de inre slutna rummen, via de inre öppna rummen ut mot imaginära rum i det yttre rummet, utanför bostaden. Lägenheternas mest slutna rum är sovrummen på de nedre våningsplanen. De har få och små öppningar. Sovrummen som finns på de övre planerna är, rumsligt sett, betydligt mer öppna. De har fönsterband längs takfoten och stor volym genom snedtaken. Väggarna sluts inte mot taket och väggens funktion reduceras till att vara en rumsavgränsande skärm.

Lägenheternas öppna rum är köken, matplatserna och vardagsrummen. Gränserna mot intilliggande rum är diffusa och öppna och består av väggskivor eller skåpsinklädnader. De öppna rummen har dynamiska former, vilket i bjälklagsöppningarna accentueras även i vertikalled. De stora glasytorna löser upp gränsen mellan naturrum och inre rum och bereder naturrummet rumsligt tillträde in i lägenheterna och vice versa. Öppningarna mot det yttre rummet är stora och dominerar över väggfältets yta. I gavellägen förstärker stora öppningar över hörn ytterligare rummets öppenhet.

Arkitektens vision är att livet inne i husen skall annonseras och vara en del av händelserna i det yttre rummet. Den rumsliga öppenheten skall främja det sociala livet mellan de boende.

Man kan höra varandra. – Går han däruppe? – Sitter pappa där uppe och röker pipa? Du vet att sådant skapar spelregler för det sociala livet. Det är både på gott och ont.

Ur intervjun med Jens Th. Arnfred.

Vardagsrum och kök är sociala rum som samverkar med det yttre rummet. Det finns en inre öppenhet i lägenheten genom bjälklagsöppningen. Men det finns också en öppenhet utåt.

Sambandet mellan dom inne i husen och naturen, det är en utgångspunkt. Det är mycket medvetet det där. Inte bara med en mur, inte bara med ett staket. Vi har aldrig varit särskilt intresserade av privathet på det sättet. Tvärtom privathet kan vara otroligt viktigt, det skall man skapa rum till. Men det all-

männa; vardagslivet; mat, äta, samvaro, det kan gott ske med naturligt liv utanför, inte för stora, men öppna förbindelser.

Ur intervju med Jens Th. Amfred.

Inträddandet från det yttre rummet, gården, in till det inre rummet, lägenheten, sker genom två rumssekvenser. Den ena vid entrén och den andra vid uteplatsen. Entrénischen är ett halvt privat rum, och utgör den yttre delen av gränsen mellan ute och inne. Nischen förtydligar entréns penetration av fasaden och framhäver vägglivet som beskyddande det inre rummet. Nischen förskjuter och förlänger mötet mellan det offentliga och det privata. Mötet sker inte abrupt vid dörrens tröskel. Det andra gränsummet finns i bjälklagsöppningen mellan våningsplanen.

Djupa nischer och långt utstickande tak bildar imaginära, halvt privata yttre rum intill fasaden. En förstärkning av detta rum skapas under de utstickande balkongskivorna vid gavlarna och samverkar med rummet innanför glasskikten. De boendes upplevelse av omslutenhet är något som sparsamt kommenteras under intervjuerna. Ofta inte direkt i termerna slutet eller öppet utan mer som följer av det öppna eller det slutna. Niklas berättar följande om lägenhetens öppenhet:

Det ger ju en närhet till naturen med alla fönster. Var man än sitter och tittar ut så ser man fåglar alldeles utanför fönstret.

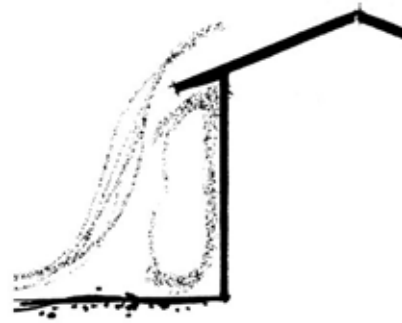
Niklas, ur intervju med Niklas och Lena, boende i 5 rum och kök.

I citatet nedan beskriver Nina hur fönstrens storlek påverkar förhållandet mellan det inre och det yttre:

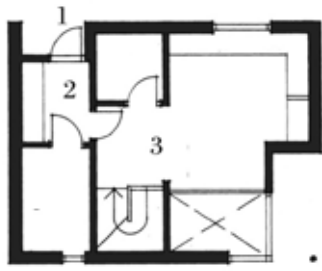
På hösten när rönnbären mognar då kan jag ibland när jag tittar ut tycka att vartenda fönster är som en tavla. Det är vackert. Jag känner att naturen är i min lägenhet. Dels för att den är byggd mycket med naturmaterial och dels för att det är så stor öppenhet, utåt, med de stora fönstren. Ja, den är diffus. Är jag inne eller är jag ute?

Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

Ljuset i det utåt öppna rummet är uppskattat av många av de boende. "Ljuset och läget, rakt ut i naturen" var enligt Karin det viktiga, första intrycket, hon fick av sin lägenhet i Hestra.

Imaginära rum framför fasaden.

Regisserad rörelse, exempel från 5 rumslägenhetens entréplan. Skala 1:200.

- 1 Förväntan.
- 2 Insamlande.
- 3 Överraskning.

Bjälklagsöppningen och den stora glasade öppningen ut mot naturen. Bild från 3 rumslägenhetens vardagsrum på det övre planet.

Rörelser

I lägenheten finns två olika rörelser. En rörelse är av arkitekten regisserad och rymmer tre faser; förväntan, insamlande och överraskning. Genom kontrasterna i de tre berörda rummen och rörelsen genom dem förtydligas respektive rums egenskaper. Det illustrerade exemplet är taget från 5 rum och kök.

1 Förväntan inleds i det yttre rummet, framför entrédörren. Rummet är stort, ljust och dess gränser imaginära. Genom nischen riktas uppmärksamheten mot entrédörren.

2 Insamlandet sker i den rumsligt helt slutna hallen. Den enda dagsljuskällan är entrédörrens lilla runda fönster. Två dörrar leder vidare, ut ur rummet. Hallen är den inre delen av gränsen mellan ute och inne. Stående i hallen kan vi skymta lägenhetens inre rum, men ytterligare en tröskel, en gräns, måste passeras.

3 Överraskningen, rörelsens mål, är inträdandet i det stora och ljusa, dynamiska rummet. Kontrasten från hallens litenhet, slutenhet och mörker är stor och tydlig. Öppningen mellan våningsplanen och i ytterväggen ger rummet dynamik och ljus. Rörelsen sker från det mörka ut mot det som är betydligt ljusare, från slutenheten mot öppenheten.

Den andra rörelsen i lägenheten är vertikal och är mest framträdande i treplanslägenheterna. Öppningen i bjälklaget binder samman våningsplanen i en vertikal axialitet. Den intilliggande trappan visar den fysiska möjligheten till rörelse mellan våningsplanen. I treplanslägenheterna finns en liten öppning i den omslutande trappväggen, som ger kontakt och relation mellan rummet i bjälklagsöppningen och trapprummet.

Trappans jämna stigning bryts av våningsplanen där både rytm och den vertikala riktningen avstannar. Genom de slutna trapprummen koncentreras upplevelsen, inte på rörelsen i sig, utan på rummen, målet för rörelsen.

Rumsfigurer

I Hestralägenheterna har rummen i respektive lägenhetstyp olika rumsfigurer. I 4 rumslägenheterna har sovrummen en tydlig rektangulär planform på 0,75. Planformen återkommer i de större matplats-kök och vardagsrummet, såväl som i den mindre hallen. Ett par rumsdelar har en nästintill kvadratisk form och utgör rum i de stora rummen. Matplatsdelen i köket och vardagsrummets del invid bjälklagsöppningen är exempel på sådana rum. Avvikande från rummens likheter i planform finns i många rum snedtak, ovanlig fönstersättning, öppenhet och riktningar.

Arkitekten har inte medvetet gestaltat rummen efter någon proportioneringsteori. Det har varit en intuitiv process.

Egentligen så ritas vi bara härifrån (visar med handen mot hjärtat, min anm). Vi har inte begreppen helt klara. Vi är inte välstuderade på det sättet, men vi tycker ju om att disponera och vi ritas med stöd här. Men man har ju inte ord för allting, förstår du? Det är inte alltid vi vet precis vad vi gör. Det finns en dimension av både spontanitet och överraskning.

Ur intervju med Jens Th. Amfred.

I 5 rumslägenheterna dominerar rumsproportionen 0,85. Denna rumsproportion finns i sovrummen, en del av vardagsrummet och även i lägenhetens yttermått. Kompletterande rum har bredd-/längdförhållande på 0,7. Genom ursparningen av gaveln skapas ett dynamiskt rum i entréplanet vid kök och matrummet samt vardagsrummen i de övriga planen. De dynamiska rummen är resultatet av en samverkan mellan olika rektangulära rumsformer.

5 rumslägenheternas största rum är kök och matplats med en area på drygt 15 m² och vardagsrummet med en area på knappt 19 m². Sovrummen med areor på drygt 11 m² utgör lägenhetens mellanstora rum. Övriga rum är lägenhetens smårum med areor mellan 3–5 m².

Köket. Bild från utställningslägenhet om 5 rum och kök.

Foto: Tegnestuen Vandkunsten.

Öppningen i bjälklaget, bild från kök och matplats i 3 rumslägenheten.

Ljus

Ljuset är en betydelsefull del i alla de arkitektoniska egenskaper som finns i lägenheterna. Genom skillnader i ljus skapas olika karaktärer och egenskaper för respektive rum och rumsdelar.

Ljuset i lägenheten är något som de boende uppskattande kommenterar. Niklas berättar följande om det övre vardagsrummet:

Om man någon gång vill sitta och titta på fotboll på en lördagseftermiddag och solen ligger på, då ser man knappt TV:n. Men det är också ett positivt intryck, det här att det är ljust och så har man då vita väggar plus att vi inte har några gardiner, det gör ju att vi får in enormt mycket ljus mot vad du får i ett konventionellt hus.

Niklas, ur intervju med Niklas och Lena, boende i 5 rum och kök.

De variationer i ljusstyrka som finns är på en kvantitativt hög nivå, mellan ljusa och mycket ljusa rum. Rummet i bjälklagsöppningen är lägenheternas ljusaste rum. I en fallande skala i ljus finns därefter matplatsen, det något mindre ljusa arbetsköket, sovrummen och avslutningsvis hallen, lägenhetens mörkaste rum. Ljuset i de rum som arkitekten kallar ”sociala” är mer intensivt än i de slutna sovrummen.

Rummet i bjälklagsöppningen är viktigt för lägenheternas ljus. De stora och höga glasytorna ger ett stort ljusinfall. Rummet är dessutom grunt, vilket ger en riklig reflektion av ljus från de omgärdande vita väggarna, trappväggen och räckesfronterna. Den stora mängden direktinfallande ljus förstärks av det reflekterade ljuset, vilket kastas tillbaka, in mot rummets mitt.

Den tvärgående riktning, som finns i samtliga större lägenhetstyper i Hestra, från entrén fram mot rummet i öppningen mellan bjälklagen, får en del av sin dramatik genom skillnaderna i rummens ljusstyrka. Det regisserade överraskningsmomentet erhålls genom kontrasten mellan den mörka entrén och det intensiva ljuset i bjälklagsöppningen. Rörelsen genom rummen är också en rörelse från det mörka fram mot det ljusa.

Fönstren har enkla rektangulära profiler och dagsljusintagen artikuleras därför inte nämnvärt av själva fönstrets utformning.

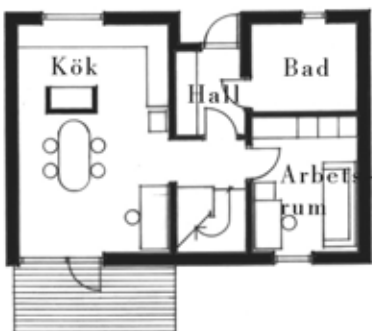
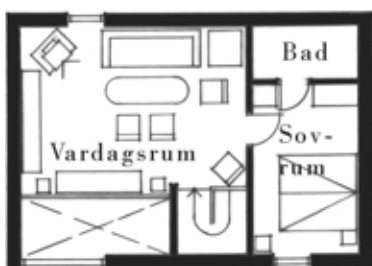
Rummet i bjälklagsöppningen och entrén är två dramatiska poler vilka dominerar lägenhetens ljushändelser. Det intensiva ljuset och öppenheten i bjälklagsöppningen är en viktig del av rummets gränsumskaraktär. Betydelsefullt för gränsummet är också öppningens utformning där fönstrets bröstning går ända ned till golvnivå.

”Exceptionell låg fönsterplacering nära golvet ger ett intryck av att väggen likt en ridå är upplyft från marken, som liksom flyter in i rummet.”²³²

Rummet i bjälklagsöppningen. Vy från 5 rumslägenhetens matplats ned mot vardagsrummet på nedre plan.

²³² Zimdahl, Helge: *En arkitekt minns*, sidan 113, Göteborg, 1981.

Möblerade planer från intervju 1 och 2. 2- och 4 rum och kök. Skala 1:200.

Rumsorganisation

Hestralägenheterna bär på många av den funktionalistiska lägenhetens kännetecken. Lägenheterna har gott om ljus och luft och planlösningarna bygger på kommunikation från neutrala utrymmen in till återvändsrum. Kommunikationen sker vertikalt genom trappan från vilken alla rum nås, via ett litet förrum. De möblerade lägenhetsplanerna visar, förutom 5 rumslägenheterna, ingen större flexibilitet i användningen. Rummen är låsta till specifika funktioner såsom sovrum eller vistelserum. I 5 rumslägenheterna ger emellertid de tre våningsplaner olika alternativ. De två möblerade planerna har en horisontell indelning där entréplanet och köket fungerar som ett socialt och geografiskt nav för lägenheten. Föräldrarna nyttjade det övre planet medan barnen använde det nedre planet och respektive sovavdelning har ett eget vardagsrum.

Relationen mellan hus och plats är av stor betydelse för husens arkitektoniska uttryck och de boendes upplevelse av sina bostäder. Husen ligger i ett skogslandskap kring rumsligt öppna gårdar. Husen är varsamt inplacerade i terrängen. Arkitekten har arbetat med en ambition att finna en samklang mellan hus och natur.²³³

I Sverige har ni ju många landskap, så fantastiska landskap. Men i Danmark har vi så lite, så vi måste ta vara på det. Husen växer fram i landskapet. Landskapet och hus skall tala samma språk, ett hållningssätt, det ena ger det andra och tvärtom.

Ur intervju med Jens Th. Amfred.

Traditionell nordisk arkitektur har omtolkats och de nya husen samverkar verkningsfullt med landskapet. Stengårdsgårdar och äldre grusade stigar är bevarade. Det luktar friskt och gott och det är nära till promenader eller motionslöpning. Trots husens moderna utseende påmindes Olle om sin barndoms boende på landet.

Det är väl det där med naturen. På sommaren blir det ju helt annorlunda. Det är fantastiskt, det är riktigt såna där ... barndomskänslor, jag är ju född på landet. Det luktar gott, fåglar kvittrar. Det gör ju att man får... inte Bullerbykänslan, men lite

²³³ Borås '94, utställningskatalog från den Nordiska bostadsutställningen 1994.

grann så där. Det känns att det är ett kulturlandskap, att man inte rivit ned gamla stengårdsgårdar.

Olle, ur intervju med Olle och Petra, boende i 4 rum och kök.

Husen och närmiljön omfattas av en gradering i privathet. Genom fyra delar, med tydliga gränser, förtätas det offentliga rummet successivt fram till gränsen vid bostadens inre privata rum.

Den första delen utgörs av kvarteret med de båda husgrupperna som strålar ut från den norra och södra ekkullen. Kvarteret utgör en del som är avskiljbar från det yttre naturrummet.

Jag tycker egentligen nu att det är helt genialiskt att bygga på det här sättet, med svart och natur och placera dom i naturen som man då har sparat väldigt mycket. Så nu tilltalar dom mig väldigt mycket, speciellt på kvällen när det lyser i de här höga glasfasaderna, då är det väldigt vackert.

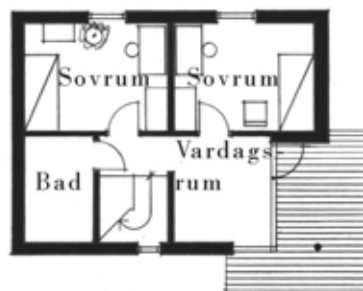
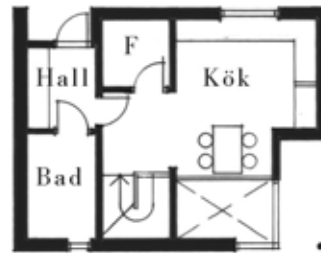
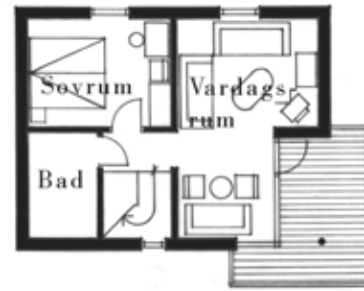
Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

Den andra delen av förtätningen utgörs av gårdsrummet som bildas mellan två huskroppar.

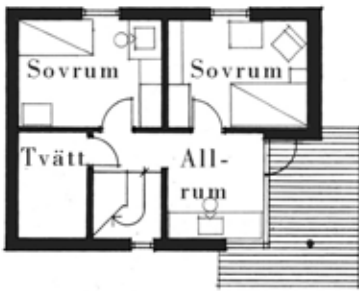
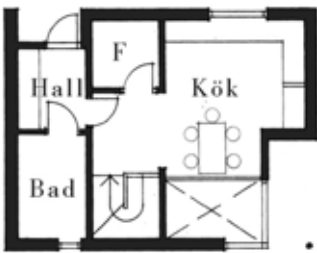
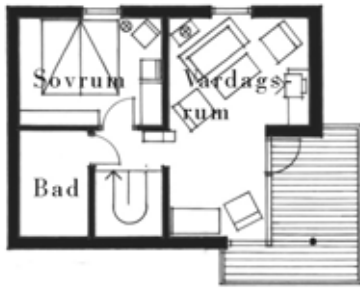
Gårdsrummet i den södra husgruppen består av en vildvuxen gräsmatta som sluttar ned mot söder och successivt övergår till naturmark. På varje gård finns också några mindre träd och buskar. I den norra husgruppen är lutningen flackare och enbart två av de sex husen har trevåningslägenheter.

Den tredje delen av det offentliga rummets ökade privathet utgörs av de gångvägar som leder fram till respektive lägenhetsentré. Gångvägarna går tätt intill fasaden, strax utanför lägenheternas köksfönster. Gångvägen är förlagd till de imaginära rum som bildas framför fasaderna, under de långt utstickande takfötterna.

Den fjärde och mest privata delen av det yttre rummet utgörs av entrénischerna och de boendes uteplatser. Uteplatserna är placerade framför lägenhetens stora glasparti och har därmed en direkt kontakt med lägenhetens inre, privata rum. Entrénischen är en ursparning av huskroppen och innebär ett symboliskt steg in mot det privata rummet. Det yttre rummet möter lägenhetens inre privata rum genom det öppna och höga rum som finns i bjälklagsöpp-

Möblerade planer från intervju 3.
5 rum och kök. Från ovan: Övre plan, entréplan och nedre plan.
Skala 1:200.

Möblerade planer från intervju 4.
5 rum och kök. Skala 1:200.

ningen. Rummet fungerar som ett gränsrum mellan de båda rumsliga ytterligheterna inne och ute.

De stora glasytorna gör att gränsen mellan naturrum och inre rum blir odefinierad och öppen.

De beskrivna rumsbildningarna och gränserna är tillsammans med de varsamma ingreppen på platsen viktiga förutsättningar och delar i de boendes tillägnelseprocess.

Allt är vårt, (sågs med ett skratt) men det känns ... inte som om det är vårt, men att det är allas. Då är det gården, kanske vi fyra hus här, vid den södra kullen, som har det här.

Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

Rumssekvensen i det yttre rummet gör att de boende successivt kan skapa revir utanför bostaden.

Tanken är väl att man skall använda dom här ytorna som allmänning. Men det gör man inte, det blir naturliga gränser. Man går inte ut och lägger sig framför grannens och så där.

Niklas, ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

Bostadens utformning är viktig för hur de boende får kontakt med gården och grannarna. Från alla rum i bostaden kan gården överblickas. Genom lägenheternas öppenhet ser de boende varandra och till varje lägenhet kopplas olika ansikten, olika individer. Niklas beskriver hur detta fungerar när han står och diskar:

Ja, när man står här, då ser man ju dom här grannarna. Kanske omedvetet tänker man på att nu är han hemma och vad gör dom och sånt. Det ser man ju inte i ett vanligt hyreshus på samma sätt. Där stänger man in sig.

Niklas, ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

Utformningen av det privata rummet förbereder bostadens möte med det yttre rummet. Närheten mellan husen ger en kontrollerad form av insyn från gården in i lägenheterna och vice versa. Det finns också insyn från lägenhet till lägenhet, tvärs över gården. Men ingen av de boende upplevde detta som särskilt negativt, tvärtom det var bra och trevligt att kunna se om grannarna var hemma. Insynen begränsas genom trädens lövverk, skuggbildningar och de högt sittande fönstren. Niklas och Lena hade olika åsikter om insynen i lägenheten:

Niklas: Med viden och alla de andra träden här så är vi enormt inneslutna. Men sen upplevde man ... eftersom man kan se ut själv trodde man nog i början att det var insyn, och det var det här med att vi skulle ha persienner där och där uppe. Sen de här fönstren som är i brösthöjd, ett fönster är ju något som man både kan se in i och ut genom, då upplevde man nog att dom kan se mig, men det gör dom ju inte. Det är bara en liten springa sådär.

Lena: Jag tycker nog det är så än idag, att man ser på mig ibland.

Ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

Det är främst in till rummet i bjälklagsöppningen man kan se utifrån. Matplatsen i 5 rumslägenheterna ligger vid sidan av glaspartiet och trappan är omsluten av en vägg. I det övre vardagsrummet hindrar balkongen möjligheterna till vidare insyn. Nina som bor i en 3 rumslägenhet berättar följande om insynen:

Ja, men den enda insyn du har egentligen, det är på nedre bottnen, trappan är ju skymd, det finns två små fönster. Köket ser du aldrig, möjligen från sidan. Övervåningen är ju skyddad av altanens räcke. Så arkitekten har nog ändå fått till det, tycker jag. Men man tror sig att ha stor insyn.

Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

I lägenheterna finns utåtriktade respektive avskärmande detaljer. Ett exempel på detta är gavellägenheternas två uteplatser; en balkong på översta planet som är insynsskyddad och en uteplats framför gavelns glasparti där det är mycket insyn. De boende kan välja och Karin som gärna umgås mycket med sina grannar sitter ofta på uteplatsen.

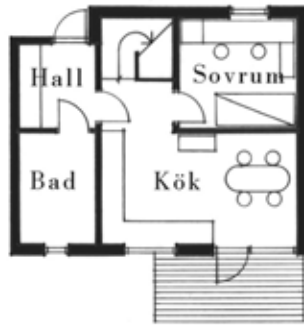
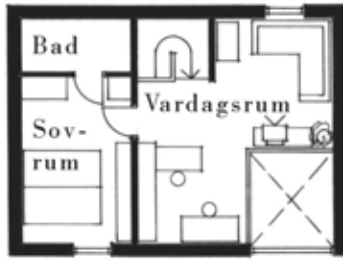
Ja, vi är ju inte sådana som stänger in oss. 'Nej vi vill vara ifred, så vi går upp och sätter oss där så att vi säkert får äta ifred'. Så gör vi inte. Det är ju roligare att sitta dämere.

Ur intervju med Karin, boende i 5 rum och kök.

Hos Lena och Niklas är den övre balkongen flitigare använd.

Gård mellan två hus. Successivt förtätas det offentliga rummet fram till gränsen till bostadens inre privata rum.

Möblerade planer från intervju 5.
3 rum och kök. Skala 1:200.

Balkongen är ju inbyggd och man kan sitta där och käka, väldigt mysigt, tycker vi att det är.

Niklas, ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

Genom öppenheten mellan bostad och gård får grannarna och verksamheterna på gården en identitet. De boende kan steg för steg identifiera sig i och med det yttre rummets delar och gränser. Nina berättar följande om upplevelsen av gården:

Jag är ju så slarvig många gånger men ändå kan jag känna ett större ansvar nu när jag bor här. Jag kan plocka upp skräp här borta för att det stör mig plötsligt. Jag vet inte om det är åldern eller om det är att man ändå känner ett visst ansvar för det här. Man tycker om det och vill att det skall vara lite fint och så.

Ur intervju med Nina, boende i 3 rum och kök.

Uteplatser och frivillig skötsel av gården är exempel på markeringar av revirtillhörigheten. Framför gaveln på ett av husen stod en gammal ek. Familjen som bodde intill eken var rädda om "sitt" träd:

Det har vi sagt ifrån, att vi vill inte ha barn som är här och sitter på grenarna så att de går av. Dom har ju hur mycket som helst och de behöver inte vara i just det här stora trädet.

Lena, ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

En följd av utformningen av det yttre rummets gränser är att det finns en valfrihet i det sociala livet mellan husen. Det finns möjligheter att välja om man vill vara ensam eller umgås med grannarna i kvarteret. På gårdarna kan de boende mötas men där finns också platser som har olika stark privathet. De kan se och beses utan vidare förpliktelser.²³⁴ Värdet av att kunna välja intensiteten i umgänget beskrivs av Niklas:

Man kan gå in och låna grejer, man hjälps åt och plocka bort lite ris och så där. Det är på en nivå där man väljer själv. Många dagar när man kommer hem från jobbet då står det all-

²³⁴ Daun, Åke: *Svensk mentalitet*, Stockholm, 1994, (1989). Daun beskriver den svenska oviljan att kallprata och om behovet av att vara ensam.

tid någon härutan. för och gör någonting. Ibland orkar man inte prata, inte mer än heja. Vill man prata så finns möjligheten.

Niklas, ur intervju med Lena och Niklas, boende i 5 rum och kök.

Valfriheten omfattar också förhållandet mellan besökare och de boende. Genom portarna och gångvägen genom området, kan en besökare komma till gården utan att behöva blottlägga sina avsikter. Porten bryter upp gårdens privathet genom att den ger andra, främlingar, tillträde. Förekomsten av andra i det egna gårdsrummet förstärker gårdens karaktär som fri från påtvingande sociala förpliktelser.

En annan betydelsefull del i de boendes tillägnelseprocess utgörs av den varsamhet med naturen som präglar kvarteret Nielsen. Naturen betyder mycket för de boende. Det växer vildgräs, ljung och lingonris bara några decimeter från husen. De boende kan tolka varsamheten som omsorg om deras välbefinnande, nedlagd av arkitekt och byggare. Det är tyst och rofyllt och mycket frisk skogsluft. Olle berättar följande:

Detta att kunna sova med öppet fönster och vakna till fågelkvitter, inte en bil, ingen trafik, och så mycket syremättad luft, det är nästan obetalbart.

Olle, ur intervju med Olle och Petra, boende i 4 rum och kök.

Närheten till naturen har både praktiska och symboliska aspekter. Barnen har trygga lekplatser. För Niklas och Lena ingick naturen som en viktig del i deras sätt att leva:

Det är enormt nära. Ungarna spelar ju fotboll härmere. Jag vill inte säga att man inte kan bo bättre, det kan man säkert göra, men för vårt sätt att leva, vi gillar att vara ute i naturen och springa och så där. Det är ett fantastiskt sätt att bo, tycker vi.

Niklas, ur intervju med Niklas och Lena, boende i 5 rum och kök.

Genom varsamheten är också en del av platsens historia bevarad. Det omgivande yttre rummet, naturrummet, kan upplevas ur ett förståeligt historiskt sammanhang. De nya husen synliggör platsens historia. Att platsens tidigare historia kan avläsas innebär ytterligare en tillgång i identitetsskapandet. För arkitekten har varsamheten varit en viktig del i gestaltungsprocessen:

Hus möter plats. Bild från den norra husgruppen.

Entrénischer.

Vardagsrum på övre plan, 5 rum och kök.

Vi är bara på besök på platsen, vi har landskapet till låns. Vi tycker på något sätt att vi är på besök i skogen. Det ger en sprödhet, en luftighet, en lätthet och vi tycker också på något sätt att det är sympatiskt att byggnader kan gå sönder. Det skall inte behövas sprängas bort. Vi är bara på besök på den här jorden.

Ur intervju med Jens Th. Amfred.

Naturanpassningen ger de boende hjälp och stöd i skapandet av identitet och insikt i boendet.

Det finns i Hestralägenheterna många tecken på en framgångsrik tilläggningsprocess. En del av de boende berättade om en *vi-känsla* och om en stolthet över att bo i ”de danska husen” på Hestra. Enligt Lars har många boråsare svårt att acceptera husens utseende.

Alla tycker de här ser ut som lagårdar i början. Det tyckte jag också ... men det vänjer man sig vid. Nu tycker jag de är snygga istället, det ser inte vanligt ut. Det är bra, det är inget negativt med det. Jag tycker att det är ett av de finare områdena i Borås.

Ur intervju med Lars, boende i 2 rum och kök.

Liknande berättelser förekom även vid de andra intervjuerna. Berättelser om att andra har svårt att acceptera husens utseende och hur mycket man själv uppskattar dem.

Det har nog med husen att göra i grund och botten. För att vanliga Svenssons tror jag inte vill flytta in, dom som har åsikter om de här husen. Det är väl lite udda människor som bor här, inte stöpta i samma form.

Ur intervju med Karin, boende i 5 rum och kök.

De boende i kvarteret Nielsen är nöjda med sitt boende, de har ett intimt och påfallande medvetet förhållande till sitt boende och till sin bostad. Många av dem berättade att de längtade till våren – intervjuerna gjordes under kalla och snöiga februaridagar – och till livet utomhus, mellan husen, tillsammans med grannarna.

Fallstudie Norrköping

Kvarteret Vattenkonsten, bild från torget.

Beskrivning

Fallstudie fyra är ett hörnhus i utkanten av Norrköpings gamla stenstad. Ena sidan av huset vetter mot ett torg och mot den inre delen av Norrköpings hamn. Entrén till huset sker från Nya Rådstugugatan. Via en port genom huset nås två trapphus och gården, vilken är gemensam för kvarteret. Huset är sex våningar högt mot hamntorget och fyra till sex våningar högt mot Nya Rådstugugatan. I gatuplan finns affärslokaler. Huset är byggt av platsgjuten betong, ytterväggarna består av enstens tjock, bärande, tegelvägg, isolerad på insidan. Taket är plåtklätt.

Lägenheterna har en gårds- och en gatudel som skiljs åt av en indirekt dagsljusbelyst mittdel. Mot gården ligger sovrum och kök, mot gatan ett stort och avdelningsbart vardagsrum. I mittdelen ligger hall, bad och wc, passage och en klädkammare.

Det är nästan alltid så att tomten, belägenheten, omgivningen, talar om hur det skall vara. Även om man börjar i den ände jag nu gjort så styrs man av tomten.

Ur intervju med Bengt Lindroos.

Situationsplan. Bild ur *Och så vidare....*
Lindroos, Bengt: Privatträck, Anders Nyborg,
Stockholm, 1989.

Möblerad våningsplan. Bild ur *Och så vidare....*
Lindroos, Bengt: Privatträck, Anders Nyborg, Stockholm, 1989.

Burspråket, detalj.

Material och detaljer

Materialen har i det här fallet en tillbakadragen roll för de boendes upplevelse av sina lägenheter. Först när jag frågar Siri om hon är missnöjd med något nämner hon avsaknaden av ett bättre golv i hallen:

Det jag tänkte mest på i så fall var golven, för att vi kom från snygga golv. Framförallt i hallen skulle det vara parkett. Jag tycker nog att det är en miss. För lägenheten är ju såpass representativ. Då vill man ju att det skall vara lite stil på det. Det saknar man ju när det är korkmattor när man stiger in.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

Jag får vara lika styrande i min intervjuteknik även i intervjun med Rut innan hon vill säga något negativt om lägenhetens material eller detaljer.

Jag tycker det är jättefint med parkettgolvet. Jag skulle gärna ha haft det i sovrummet också. I hallen och köket är det OK med linoleum, för det sliter man ju på ett annat sätt. Men trägolv i sovrummet skulle inte vara dumt, rent och fräscht.

Ur intervju med Rut, boende i 2 rum och kök.

Materialen i lägenheten är över standardnivån men inte anmärkningsvärda eller säregna på något sätt. En detalj som däremot betyder mycket för de boendes upplevelse är vardagsrummets burspråk. Det är lägenhetens välkomnande och inbjudande detalj, som gjort ett djupt intryck på de boende vid det första besöket i lägenheten.

När vi kom in här och fick se det där fönstret, burspråket, oh vad tjuvigt det är.

Ture, ur intervjun med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

Vera uppskattade de djupa stenbelagda fönsternischerna i burspråket:

Det är ju nåt som man saknade i den förra lägenheten vi bodde, dessa små fönsterbrädor som låg på några spretiga konsoller. Det här är marmor som går in till väggen.

Vera, ur intervju med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Andra detaljer som kommenterades var skjutdörrarna mellan sovrummen och köket. Ture angav praktiska skäl:

Här är det bra, vid matlagning att man kan skjuta för de där dörrarna, och de är ändå inte i vägen.

Ture, ur intervjun med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

Vardagsrummets burspråk.

Men det stora antalet dörrar i köket uppfattades också som opraktiskt. Ulf och Vera hade satt en bokhylla framför en av skjutdörrarna invid fasaden.

Det är lite mycket dörrar. Men det kan man ju åtgärda själv. Att stänga igen en passage.

Vera, ur intervju med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Det fanns också detaljer som fick anmärkningar. Balkongens storlek, de breda balkongdörrarna och listerna kring dörrarna kommenterades negativt av Ulf och Vera. Vera berättar om makens inställning till balkongen:

Du retar dig på balkongen, det säger du nästan varje gång, att den kunde ha varit lite längre.

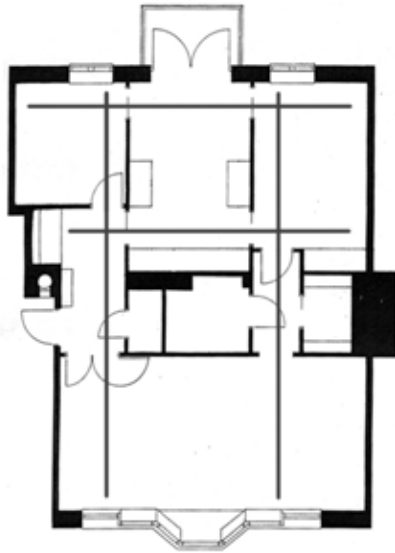
Vera, ur intervju med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök..

Själv har hon svårt att acceptera listerna i lägenheten:

Ovan dörrarna är det inte gerade höm. När jag ligger i sängen så kan jag titta på det. Det ser så billigt ut med fodret. Det är tråkigt. Gerning ger ju ett helt annat intryck. Det gör ju väldigt mycket för utseendet.

Vera, ur intervju med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Det är några av detaljerna, mer än materialen, som är viktiga för de boende i Norrköpingslägenheten, och som på många sätt fungerar som en inledande fas i deras tilläggnelseprocess.

Bostadens axialitet, skala 1:200.

Axialitet

Det finns flera tvärgående och längsgående axlar i lägenheten. De båda tvärgående axlarna sträcker sig från fasad till fasad, från fönstret i respektive sovrum, över hallen eller passagen, fram till ömse sidor om vardagsrummets burspråk. Tväraxlarna är långa och berör tre rum med olika material, form, proportioner, storlekar och innehåll. Det finns också skillnader i öppningarna mellan rummen. In till sovrummen finns vanliga dörrar medan vardagsrummet nås via en dubbeldörr och ett brett, rektangulärt valv. Sovrummen och vardagsrummet är asymmetriskt grupperade kring axelriktningen, medan passagen är symmetriskt delad.

Gårdssidans båda längsgående axlar är av olika slag. Den ena axeln sträcker sig i lägenhetens inre del, från sovrum, via skjutdörren, längs med kökets arbetsdel in till hallen. Den andra axeln sträcker sig längs med ljuset invid fasaden, från sovrum, längs med den breda balkongdörren i köket in till nästa sovrum. De båda längsgående axlarna har mindre längd, mindre viktiga utgångs- och målpunkter samt smalare öppningar än de tvärgående.

I fallstudie fyra erhålls ingen överblick över lägenheten från entrén. Först efter rörelse i det axiella systemet, runt den mörka mittdelen, kan rummen och planens organisation upptäckas. De axiella riktningarna visar begränsade, mindre delar av lägenhetens rum.

Arkitekten hade arbetat medvetet med lägenhetens axiella riktningar och berättar följande:

Den är uppenbar och medveten. Ser man planen så här verkar de ju mycket likvärdiga. Men om du tänker dig att stänga den där, en av skjutdörrarna i köket, så får ju det köket, en helt annan och tråkigare karaktär. Det är ju oerhört att det sker framme vid ljuset.

Ur intervju med Bengt Lindroos.

Tvärgående axel, vy från vardagsrummet in mot hall och det lilla sovrummet.

Omslutenhet

I lägenheten dominerar de slutna rummen. Gårdssidan upplevs som mer slutna än gatusidan.

Det mindre sovrummets öppningar är koncentrerade till de två hörnen mot kök och hall. I den inre delen av rummet finns inget som bryter den omslutande karaktären. Ytterligare detaljer som stärker slutenheten är att fönstret är litet och sitter förskjutet långt ut mot fasaden. Den djupa fönsternischen framhäver ytterväggens tjocklek och därmed också dess omslutande förmåga.

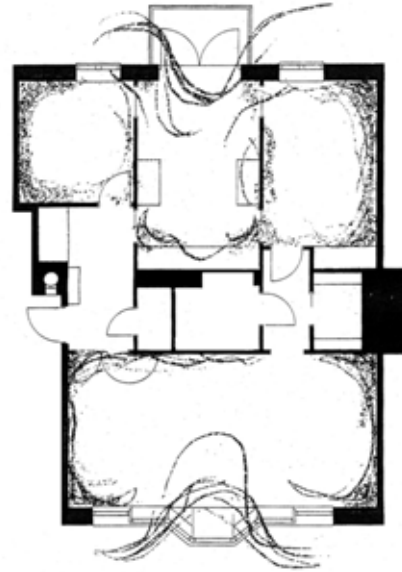
Det större sovrummet har också en tydlig rumsform. Det har samma karaktär på öppningarnas placering och utseende som det mindre sovrummet. Garderoberna är placerade i en nisch vilket gör att garderobsväggen samverkar med de övriga väggarna till en helhet. Skjutdörrarnas placering vid hörn skapar intryck av väggskiva, som gradvis kan regleras med avseende på öppet eller slutet.

Köket är mer öppet och kontrasterar mot de båda sovrummen. En bred och hög glasad dubbeldörr leder ut mot balkongen. Den breda balkongdörren gör väggen till en ram kring öppningen. Köket öppnar sig ut mot gården. De fyra skjutdörrarna mildrar hörnens slutande förmåga. Köket samverkar med de intilliggande rummen.

I vardagsrummet finns ett symmetriskt förhållande mellan öppningarna. De breda dörröppningarna är förskjutna mot rummets inre hörn. Fönsterpartiet är en markering av den upplevda mitten av rummet. Rummets hörn och stora lugna väggytor är tydliga stöd för rummets slutenhet. Burspråksfönstret dominerar intrycket av vardagsrummet och dess form accentueras kring den del som sticker utanför murlivet. Rummets slutna delar är ställda i kontrast till öppenheten i burspråket.

Vera berättar följande om hur det känns att komma hem till lägenheten:

Det är ju lite nytänkande i den här lägenheten. Vi har goda vänner som bor i ett sextiotalshus och där är det en tambur och man går in till små rum. Så det här är väl att arkitekten gått tillbaka i tiden och fått rymd och ljus. När vi kommer

Bostadens omslutenhet, grafiskt markerad. Skala 1:200.

Matplatsen och dörren ut mot balkongen.

hem från våra goda vänner, i sextiotalslägenheten, där det är trångt och kyffigt, då öppnar sig hela lägenheten för en.

Vera, ur intervjun med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

I lägenhetens mittdel finns passagerna och våtrummen som skiljer de båda sidorna åt. De båda passagerna är avlånga rum med många och stora öppningar. Deras öppenhet mot gårds- respektive gatusidan förstärker deras karaktär av förbindelserum.

Ingen av de boende ansåg att något rum var utpräglat öppet. Det finns en viss öppenhet och rymd i vardagsrummet och kanske är det detta som Ture försöker beskriva i citatet nedan:

Jag för min del tycker att vi bor väldigt ombonat, samtidigt ljust och luftigt. Det är en fin känsla vi har, den saken är klar.

Ture, ur intervjun med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

Dynamiken i burspråket kontrasteras mot gårdssidan lugn, vilket kommenterades av Vera:

Det som nu är mitt rum (det större sovrummet, min anm) känns ombonat och tryggt. Men jag har aldrig haft den känslan i vardagsrummet att det blivit för stort. Köket det ligger mittemellan, ja, det gör det, mittemellan det här ljusa, stora och den där trygga lilla vrån.

Vera, ur intervjun med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Rörelser

Rörelserna i lägenheten karakteriseras av stor variation. Det finns flera olika rundgångsmöjligheter, det finns en representativ rörelse och det finns rörelse längs de axiella riktningarna med olika rytm beroende på rummens storlek och ljus.

Rundgången ger lägenheten ökad flexibilitet och upplevelserikedom genom stråk och genomblickar från rum till rum.

Axlarna möjliggör flera sätt att röra sig i lägenheten och olika möjligheter till upplevelser. Dessa möjligheter kan emellertid upplevas stå i motsats till ändamålsenligheten. Ture och Sandra hade valt att stänga för den ena tvärgående axeln. De ville istället ha passagens utrymme som förråd. Sandra förklarar:

För det är ju inte alls nödvändigt att gå genom här. Vi satte för med en gång. Om man har gäster eller själv är i vardagsrummet finns det ju inte så stor anledning att gå den där vägen. Det är ju badrum och förråd och det tar man ju inifrån sovrummet i vanliga fall. Eftersom det finns en toalett i hallen.

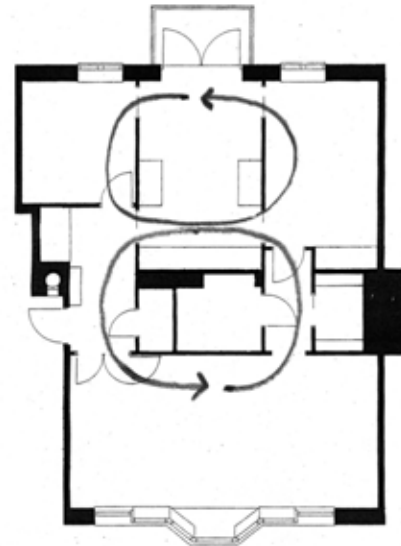
Ture, ur intervjun med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

Samtidigt uppskattar både Ture och Sandra de båda längsgående axlarna i köket. Kanske dessa också är en av förutsättningarna för deras val att använda det lilla sovrummet som matplats och ha köket fritt från möbler. Den öppenhet som finns mellan köket och de två intilliggande sovrummen ger ett praktiskt och flexibelt förhållande mellan de båda rummen, vilket beskrivs av Ture:

Nu kan det vara så att när min fru står här vid arbetsbänken och arbetar och jag kanske dukar matsalsbordet, då går jag den andra vägen, intill fasaden. Då blir det trångt där mellan kylskåp, arbetsbänk och spisen. Varför då gå och trängas?"

Ture, ur intervjun med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

För Siri var de båda passagerna istället en tillgång. Dels gav de rummen öppenhet och dels möjliggjorde de olika sätt att röra sig i lägenheten. När jag frågar henne om hon kunde tänka sig sätta igen den inre passagen var hon bestämd:

Rundgångsmöjligheter.
Skala 1:200.

Burspråket i vardagsrummet. Foto: Sune Sundahl.

Jag tycker det förstör lägenheten.

Ur intervjun med Siri, boende i 3 rum och kök.

Rundgången samverkar med det axiella systemet. Rörelserna sker genom de längs- och tvärgående axlarna. Rundgångsmöjligheterna har Bengt Lindroos kommenterat på följande sätt:

”Om tecknet på en god och vacker bostad är att man skall kunna dansa långdans på julgransplundringen, vilket en lånegranskande arkitekt på fastighetskontoret ansåg på 40-talet, så måste dessa mina lägenheter vara ovanligt bra eftersom man i flera av dem kan dansa i ända upp till åtta olika slingor, en variationsrikedom som jag aldrig tidigare uppnått.”²³⁵

Rörelserna i lägenheten omfattas också av ett äldre, representativt bostadsanvändande. En rörelse av rituell karaktär inleds i hallen varifrån gästerna förs in i vardagsrummets främre del, vilket kan jämföras med den klassiska borgerliga lägenhetens förmak eller kabinett. Därefter intar man det dukade matsalsbordet i rummets borte del, matsalsavdelningen. Efter maten står salongen, det vill säga den centrala delen av vardagsrummet till förfogande. I Siris lägenhet användes dessutom det lilla rummet intill köket som her-

²³⁵ Lindroos, Bengt: *Och så vidare...*, sidan 51, Privattryck Anders Nyborg, Stockholm, 1989.

rum/bibliotek vid middagsbjudningar, ”det blå rummet”. Det var där de manliga gästerna ofta samlades efter middagen.

Det här är som matplats och den där lilla soffan brukar vi brukar skoja om och kalla kabinett.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

De långsgående axlarna samlar upp en rörelse, från de båda sovrummen in mot köket. Rörelsen sker från mindre mot ett större rum, från mörka rum mot ett ljusare rum, från innehållsmässigt enkla rum mot ett mer dynamiskt, socialt intensivt rum. Den långsgående riktningen i vardagsrummet fungerar på liknande sätt. Fönsterpartiet med burspråket i rummets mitt är en samling för rörelser i vardagsrummets långsgående riktning. Det är i fokus av dessa uppsamlade rörelser som två riktningar från det inre mot det yttre rummet sker. Mycket tydligt är dessa båda punkter också där det inre och det yttre rummet möts.

Det finns en välkomnande rörelse in i lägenheten. Från entréhallen in till vardagsrummet, från det mörka mitt i huskroppen, fram mot det ljusa invid fasaden. Ljuset tvärs huskroppen, i den främre tväraxelns riktning gör att också gårdssidan presenteras från hallen.

Rörelserna i lägenheten omfattas av olika rytm beroende på kontraster i ljus och storlekar i rummen. Från ljusa via mörka delar åter till ljusa delar, från stora över små till halvstora rum, från halvstora till små, snabbt orienterbara rum, fram till stora rum som kräver mer tid att orientera sig i. Rumsformerna samverkar till en dramatik i rumsupplevelsen. Passagera är mörka och slutna vilket står i kontrast till vardagsrummets ljus och öppenhet. Rörelsen från sida till sida omfattar också olika grader av omslutenhet. Allt detta ger en livfull rörelse med växlande rytm.

Burspråket, fasad mot Nya Rådstugugatan.

Vy från vardagsrum, in till hall och sovrum.

Rumsfigurer

I lägenhetens geometri har kvadraten en framträdande roll. Vardagsrummet utgörs av två kvadrater, det mindre sovrummet är kvadratisk och det större sovrummet består av en stor plus två små kvadrater. Tillsammans utgör vardagsrum plus den längsgående mittdelen en större kvadrat vilken tillsammans med tre mindre kvadrater formar hela lägenheten.

Detta är inte så överraskande; i Bengt Lindroos arkitektur har ofta kvadraten en betydelsefull roll. En av Lindroos tidigare medarbetare, Anders Wilhelmson, beskriver Lindroos förhållande till kvadraten som ett ”medel att skapa rum och volym, inte som en beskrivning.”²³⁶ Kanske är det så den starka plangeometrin på lägenheten på Nya Råd-
stugugatan upplevs. Rummens ljus, volym, omslutenhet och samband är det som vi kan registrera. Lindroos kommenterade detta förhållande under intervjun:

Jag tror att Anders Wilhelmson skriver så om kvarteret Drottningen, ett bostadsprojekt i Stockholm 1981, att det också var en hård kvadratlösning innan tomten mjukade upp den.

Ur intervju med Bengt Lindroos.

En av de få kommentarerna under fallstudierna om geometri kommer från Siri:

Själva den här ytan har varit så ... geometriskt riktig. Jag skulle tro att nästan hela lägenheten är en kvadrat.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

Lägenhetens stora rum är vardagsrummet med en area på drygt 30 m². Mellanstora rum är sovrummen och köket med areor mellan 9–13 m². Lägenhetens små rum, hall, passage, förråd och bad/wc har areor mellan 3-7 m².

²³⁶ Lindroos, Bengt: *Och så vidare...*, sidan 8, Privatträck Anders Nyborg, Stockholm, 1989.

Ljus

Ljuset i lägenheten har olika karaktärer. Det finns den intensiva södersolen i vardagsrummet och den sparsamma kvällssolen vid gårdssidan. Det finns kontraster mellan de indirekt belysta mittdelarna passage och hall och de direkt solljusbelysta rummen vid fasaderna.

Kontrasterna i ljus förtydligar skillnaderna mellan offentligt och privat. Vardagsrummet är lägenhetens mest offentliga del och samtidigt det ljusaste rummet. Sovrummen är mind-

re dagsljusbelysta, mörkare och mer privata. Ljuset samverkar med rummens olika grader av omslutenhet.

Vardagsrummet och ljusinfallet från burspråksfönstren.

Av stor betydelse för upplevelsen av ljuset i lägenheten är det stora burspråksfönstret i vardagsrummet. I fönstret finns ett intensivt och livfullt ljus, dels genom att två mindre fönster är djupt indragna i murlivet medan övriga fönster är placerade långt ut i fasad och dels genom skillnader i fönsterbröstningarnas höjd. Det utstickande burspråkets

fönster går ned till golvet. För arkitekten var effekten av olika skuggor i fönsterpartiet viktig:

Ja, en väsentlig del är att med enstens tegel kunde jag göra indragningar. Som det där lilla fönstret ... är oerhört verkningsfull i fasaden, i skuggningar, just skuggbilden och reflexen på de snedställda fönsterrutorna.

Ur intervju med Bengt Lindroos.

Det höga fönstret kastar ljus djupt in i det grunda rummet och den långsgående väggen reflekterar ljuset tillbaka in mot rummets mitt.

Passagerna i lägenhetens mörka mittdel belyses av indirekt ljus från två sidor och har ett diffust ljus med milda skuggor.

Fönstren har enkla rektangulära profiler och dagsljusintagen artikuleras därför inte nämnvärt av själva fönstrets utformning.

Under intervjun med Ulf och Vera diskuterades hur de rörde sig från gårds- till gatusidan. Vera valde alltid att gå genom den inre passagen från kök till vardagsrum.

Jag går jämt genom passagen, även om det är längre väg. I vardagsrummet har vi matbordet, men jag är en sån vanemänniska så jag går den vägen. Då tänker jag vad löjligt, det finns ju en väg till, hallen som är mycket närmre, med tallrikarna och maten.

Vera, ur intervjun med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

När jag frågar henne varför förklarar hon att ljuset är anorlunda den vägen, genom att hon går mot ljuset som kommer från ett av vardagsrummets fönster.

I Norrköpingslägenheten är ljuset en viktig del i förtydligandet av meningsinnehållet i detaljer och händelser. Vardagsrummets burspråk och glasparti utgör en stark visuell upplevelse av genombrottet i muren och kontakten mellan det inre och det yttre rummet.

Rumsorganisation

Rumsorganisationen i Norrköpingslägenheten har likheter med 1800-talets borgerliga bostad. Lägenheten är längsgående indelad i gatu-, mittdel och gårdssida. Det finns rumsfiler och möjliga representativa rörelser och användningssätt. En sida, gårdssidan, är betjänande och en del, gatusidan är betjänad, en del för arbete och vila, en del för samvaro.

Samtidigt uppfyller lägenheten de krav på förbindelser och funktioner som kännetecknar den funktionalistiska bostadstypen. Bland annat finns det neutral förbindelse till ett sovrum, kök och vardagsrum.

Huset är ett utpräglat stadshus, vilket skiljer det från de andra fallstudieexemplen. Det finns inga tecken på boendevir utanför lägenheterna. Gården är måttligt använd och det verkar som den av de boende främst upplevs som en vacker utblick från balkongerna.

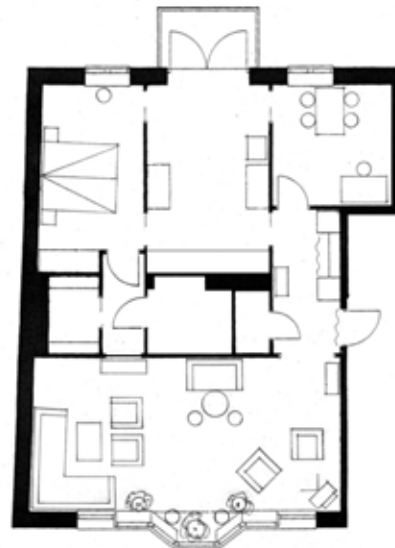
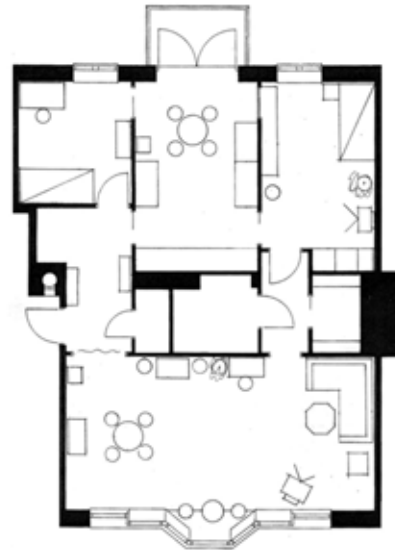
Relationen till platsen karakteriseras av rummets förhållande till gata respektive gård. Rumsfilen mot gården har begränsad kontakt med gatusidan. Mittdelen skiljer effektivt de båda sidorna åt. Gatusidans burspråk och den relation det skapar mellan det inre och yttre rummet är av stor betydelse. Balkongen på gårdssidan har en liknande, men mer återhållsam, funktion.

Lindroos beskriver hur han i tidigare projekt strävat efter en visuell samverkan mellan vardagsrum och kök. I Norrköpingslägenheterna har det blivit tvärtom.

Allt tyder på att det är tomten som styr viljan, så har det då kommit fram andra värden ur den.

Ur intervju med Bengt Lindroos.

De boendes användning av lägenheterna visar att planlösningen rymmer många olika möjligheter. Det finns plats för egna tolkningar av rummen. De intervjuade hyresgästerna använder, till viss del, lägenheterna som gamla stadsvåningar. Det stora rummet kan rymma olika händelser och tillställningar. Genom hyresgästernas möblering av vardagsrummet framgår att de uppfattar tre delar i rummet. En del är matsal, en del är det traditionella vardagsrummet med TV-hörna och en del har mer finrumskaraktär.

Möblerade planer från intervju 1 och 2.
Skala 1:200.

Möblerad plan från intervju 3.
Skala 1:200.

I Siris lägenhet är indelningen av privat och offentligt gjord så att alla rum bär någon grad av offentlig prägel. Se möblerad plan från intervju 3. Det stora sovrummet är lägenhetens mest privata del. Vardagsrummet och det lilla sovrummet, det "blå rummet", är offentliga delar. Köket är likt en buffert mot det större sovrummet och också en mer privat del än det intilliggande lilla sovrummet. Siris vardagsrum är indelat i tre delar som har sin motsvarighet i den borgerliga bostadens matsal, salong och förmak. Båda förbindelserna mellan gårds- och gatusida används. Vid bjudningar används företrädesvis passagen.

Jag dukar gående från köket och så går vi den vägen, genom passagen. Vi kan även gå den vägen, genom hallen, om det är fördraget så att man inte ser några kläder.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

Ture och Sandra har en liknande indelning av sin lägenhet med avseende på offentligt och privat. Se möblerad plan från intervju 2, föregående sida. De har valt att sätta igen den inre passagen med ett skåp. Det stora sovrummet är därmed definitivt en tydligt privat del. Ture och Sandra har tidigare bott i ett mycket stort hus på landet. De ville ha fri yta i köket och använder därför det lilla rummet som matplatsrum.

Ja men det är skönt, tycker jag, att ha golvet fritt...bättre än att ha bord och stolar att köra med.

Sandra, ur intervju med Ture och Sandra, boende 3 rum och kök.

Genom att matplatsen är flyttad från köket ut till det lilla sovrummet har köket fått en mer privat karaktär, ett rum för arbete. Vardagsrummet är även hos Ture och Sandra indelat i tre delar. Vid dörröppningen mot hallen finns en TV-hörna. I rummets motsatta ände finns det traditionella vardagsrumsmöblemang. I mitten finns äldre möbler som ger ett intryck av finrum.

Ulf och Veras lägenhet har en mängd skiftande privata och offentliga delar. Se möblerad plan från intervju 1, se föregående sida.. Vardagsrummet är den mest offentliga delen. Ulf och Vera har varsitt sovrum vilka båda samtidigt används som genomgångsrum. De olika rummens användning har skiftat.

Gårdsfasad

Först gjorde vi ett TV-rum i det lilla sovrummet, men då blev det ju att vardagsrummet stod tomt ganska mycket. Det var ju inte klokt att ha det vackra vardagsrummet så outnyttjat. Så därför satte vi in TV-n där och nu är vi där, verkligen.

Vera, ur intervjun med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Vardagsrummet har även i Ulf och Veras lägenhet tre tydliga delar. Matsalen intill entrén, en finare sittgrupp för utblickarna vid burspråket och soffgruppen med TV-n. Köket används mest privat, undantagsvis sitter man med gäster där.

Vi är ju mycket i köket. Jag sitter här vid köksbordet och jobbar, syr och skriver.

Vera, ur intervjun med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök

Rut bor i en 2 rumslägenhet på översta våningen med utsikt mot Hamntorget. Hennes lägenhet är förminskad variant av de övriga lägenheterna, men mycket är likt. En sådan detalj är indelningen av det stora vardagsrummet. Där har Rut, med sambo, möblerat med en soffgrupp invid TV-n i rummets ena ände, en matplats i rummets mitt, samt en utsiktsvrå med två fåtöljer i hörnrummet. Helt avskilt ligger sovrummet.

Utanför huset finns inte alla de grader av förtätningar som finns beskrivna i övriga fallstudier. Stadshusets enkla och mycket definitiva förhållande till gatan, det offentliga stadsrummet, är traditionellt utformad. Gården rymmer inte förutsättningar för olika grader av revirmarkeringar.

Det finns ju en och annan som sitter dämere på gården. Men annars så sitter det flesta på sina balkonger.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

Burspråket mot gatusidan är ett förmedlande rum mellan det privata inne i lägenheten och det offentliga rummet utanför. Ett gränsrum mellan ute och inne. Burspråket var i de besökta lägenheterna ofta en omtyckt plats för att bara sitta och betrakta händelserna utanför huset.

Jodå, vi sitter ibland där, i burspråket, och tittar ut, ser vad som rör sig ... nyfiken.

Sandra, ur intervju med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

Interiört förtydligar burspråksfönstrets form genombrottet i muren. Fönstrets trappstegsform som avslutas med fönster i golvnivå och det djupt indragna lilla fönstret är detaljer som fokuserar uppmärksamheten på murens tjocklek och massivitet. Genom balkongen träder de boende fysiskt ut i ett rum utanför bostaden. De halvprivata balkongerna är placerade i det halvoffentliga gårdsrummet och utgör en övergång från det privata inre rummet ut mot det offentliga.

För de boende i Norrköpingslägenheterna är husets yttre en viktig del i tillägnelseprocessen. De intervjuade är stolta över huset och dess utseende, vilket Vera kommenterade på följande vis:

Det är ju väldigt nära, men ändå är man inte mitt i. När man kommer över Hamnbron då är det ju väldigt snyggt. Det säger många, bor ni i det där fina huset? Då sträcker man på sig lite grann.

Vera, ur intervju med Ulf och Vera, boende i 3 rum och kök.

Husets yttre är en viktig gräns och markering i de boendes tillägnelseprocess. Det gör att husets form och utseende är av särskild betydelse för de boende. Många uppskattade slutenheten utåt och de kraftfulla grindarna. Det kändes tryggt.

Genom att trapphusen, främst det mot Nya Rådstugugatan, betjänade ett fåtal lägenheter kände de boende till varandra. Problem uppstod när andra också fick tillåtelse att utnyttja det egna husets grind och port. Sandra berättar följande:

Jag vet inte om det hör hit, men Ståhls, bostadsföretaget, ville ju sätta ett plank där (i gränsen mot nästa gård, min anm) men det fick de inte. Det skall vara genomgång, från den fastigheten och hit. Dom går mycket här hos oss. De har vår kod och därmed inträde till vår trappa här. Det känns lite ... känsligt.

Sandra, ur intervju med Ture och Sandra, boende i 3 rum och kök.

De boende känner till varandra och umgås i all enkelhet. Karakteristiskt för grannkontakterna är Siris berättelse:

Vad som är bra i den här lägenheten är att vi är bara sex familjer. Vi har ingen kontakt så att vi står och ringer på dörrarna, det är inget draperi alltså. Vi springer inte ned varandra precis, det är lagom. Men man kan ta telefonen om man behöver hjälp och det är väldigt bra.

Ur intervju med Siri, boende i 3 rum och kök.

Trots avsaknaden av bestämda platser att träffas berättar flera av de intervjuade om liknande grannrelationer.

De boende är nöjda med sitt boende och uttrycker på många vis tillfredsställelsen över bostaden vilket tyder på en lyckad tillägnelseprocess.

Egenskapsfält

— fördjupad karakterisering

I kapitlet *Egenskapsfält – fördjupad karakterisering* utvecklas jämförande analyser och karakteriseringar av hur de sju egenskapsfälten uppträder i fallstudierna. Vidare diskuteras de två återstående frågeställningarna:

- Vilka rumsliga egenskaper och relationer påverkar upplevelsen av omätbara egenskaper i bostadens arkitektur?
- Vilka djupare symboliska betydelser har de omätbara arkitektoniska egenskaperna för de boende?

Presentationen av varje egenskapsfält inleds med en jämförande diskussion kring iakttagelserna från fallstudierna. Diskussionen görs mot bakgrund av den redovisade teori-bildningen i kapitlet *Egenskapsfält – identifiering*. Diskussionerna sammanfattas för respektive egenskapsfält i några generella kriterier som jag anser viktiga för upplevelsen av de omätbara arkitektoniska egenskaperna i bostaden.

Med utgångspunkt främst i Christian Norberg-Schulz *Mellan jord og himmel*, 1978, Gaston Bachelards *The Poetics of Space*, 1964 (1958), Dom Hans van der Laans *Architectonic Space*, 1983 och Magnus William-Olssons *O begränsningens ljus*, 1997, avslutas karakteriseringen av respektive egenskapsfält med en analys av fältets symboliska betydelse för de boende.

De sju identifierade egenskapsfälten kan inte ges specifika mått eller definitivt bestämmas. Deras kriterier och symbolvärden kan emellertid beskrivas genom jämförande analyser på grundval av de fyra fallstudierna. På så vis tillförs de identifierade egenskapsfälten fördjupat innehåll och bestämning.

Material och detaljer

Material och detaljer kommer de boende nära och kan verkningsfullt upplevas som tecken för omsorg.

De fyra fallstudierna visar på två typer av gestaltning med avseende på bostadens material. I en grupp finns Stumholms- och Hestralägenheterna. De karakteriseras av ovanliga och äkta material som de boende har ett medvetet förhållningssätt till. I den andra gruppen finns Lindholms- och Norrköpingslägenheterna. De karakteriseras av mer traditionella materiallösningar som de boende inte har uttalade relationer eller åsikter om. Upplevelsen av bostadens material betyder mer för de boende i Stumholms- och Hestralägenheterna än för de som bor i Lindholms- och Norrköpingslägenheterna.

I Stumholmslägenheterna finns en äkthet, autenticitet, i många av materialen. Det lutade trägolvet är ett material som upplevs som äkta genom att de boende kan uppleva och förstå dess tillkomst, bearbetning och bruk. Trägolvet autenticitet gör att det lätt kan upplevas som tecken på omsorg.

I Hestralägenheterna förstärks det autentiska uttrycket genom husens varsamma ingrepp i naturen. Trägolvet i samtliga rum och träden, skogen, utanför de stora glasade öppningarna, samverkar symboliskt.

Omsorg kan också upplevas genom detaljerna. Väggen av glasblock i Lindholmslägenheterna, snedtaken i Hestralägenheterna eller fönsterutformningen i Stumholmslägenheterna är exempel där detaljernas ovanlighet i uttryck och form skapar en upplevelse av omsorg. En betydelsefull egenskap hos dessa tecken är att de träder fram som avvikelser från det som betraktas som standard och tradition. Ovanliga eller personligt präglade material och detaljer tolkas av de boende som att de själva betyder något för någon. Material och detaljer i de fyra fallstudierna visar att omsorg aldrig kan fixeras eller ges ett värde utan alltid måste ställas i relation till en bestämd plats och situation.

Matrummen i Lindholmslägenheterna, burspräken i Norrköpingslägenheterna, bjälklagsöppningen i Hestralägenheterna och loggiorna i Stumholmslägenheterna är exempel på detaljer som är inbjudande och välkomnande. Det är

Fallstudie Stumholmen. Fönster i vardagsrummet, in mot loggian.

Foto: Göran Peyronson

Matrummets burspråk. Detalj, Fallstudie Lindholmen.

detaljer som har stor betydelse för det första omedelbara intrycket av lägenheten och fungerar som en inledande, positiv, fas i tillägnelseprocessen.

Det goda hantverk som kan registreras i Stumholmslägenheterna kommenterades inte under intervjuerna. Sannolikt är ett väl och riktigt utfört hantverk något som de boende tar för givet. Däremot kommenteras de brister som upplevs i Lindholms- och Norrköpingslägenheterna. Brister i hantverket, ett dåligt utfört arbete, verkar destruktivt och motverkar tillägnelseprocessen.

Följande rumsliga egenskaper och samverkande relationer är viktiga för upplevelsen av material och detaljer i de fyra fallstudierna:

- Material och detaljer kommer de boende nära och kan verkningsfullt upplevas som tecken för omsorg.
- Ett material som upplevs som äkta, autentiskt, kan lättare tolkas som ett tecken för omsorg. Viktigt för ett materials autenticitet är dess tillkomst, bearbetning och bruk.
- Omsorg kan mycket konkret höja självkänslan hos de boende och tolkas som en bekräftelse på social värdighet. Material och detaljer i bostaden har därmed goda förutsättningar att utgöra en inledande fas i de boendes tillägnelseprocess. I utformningen av material och detaljer kan de boende läsa att de betyder något för någon.
- Material- och detaljbearbetningen i Stumholms- och Hestralägenheterna visar att omsorg är mer än exklusiva lösningar. Det kan likaväl vara det udda, det ovanliga eller något som ifrågasätter det invanda eller det traditionella.
- Omsorg är inte något som för alltid kan fixeras eller ges ett värde. Omsorg måste alltid relateras till en situation.
- Ett dåligt utfört hantverk, slarvigt gestaltade detaljer eller material som inte upplevs autentiska verkar destruktivt och motverkar tillägnelseprocessen.

Axialitet

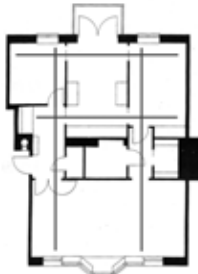
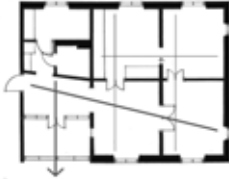
De fyra fallstudierna visar olika arkitektoniska uttryck för axialitet i bostaden. I Hestra- och Norrköpingslägenheterna utgör de axiella riktningarna i förening med rörelse en presentation av bostadens rumsorganisation. Steg för steg presenteras delar av lägenheten. I Lindholms- och Stumholmslägenheterna presenteras en stor del av bostadens arkitektur direkt vid entrén, visuellt, genom de axiella riktningarna. Med hjälp av axialiteten förtydligas lägenhetens organisation.

Genom jämförelser mellan fallstudierna kan betydelsefulla, generella, axiella egenskaper beskrivas.

Axelns utgångspunkter är betydelsefull för dess dignitet. Målet för axlarna skapar förväntningar som frammanar rörelser längs de axiella riktningarna. Ljuset vid ett fönsterparti, från en balkongdörr eller från ett burspråk är

Loggian. Fallstudie Stumholmen.
Foto: Göran Peyronson.

Bostadens axialitet.
Fallstudie 1, 2 och 4.
Skala 1:400.

exempel, från fallstudierna, på axiella mål och samtidigt viktiga delar i lägenheten.

Huvudaxlarna i Lindholms- och Stumholmslägenheterna sträcker sig genom hela lägenheterna. De har betydande längd. Merparten av de sekundära axlarna har begränsad längd och omfattar mindre delar av lägenheten. Även antalet rum som axeln berör har betydelse för digniteten. De analyserade huvudaxlarna i Lindholms- och Stumholmslägenheterna omfattar tre rum, medan merparten av de sekundära axlarna förbinder två rum. Utseendet på öppningarna mellan rummen, förbindelserna i axelns riktning, är också av betydelse för digniteten. I Lindholms- och Stumholmslägenheterna sträcker sig huvudaxlarna genom öppningar som utgörs av breda valv eller dubbeldörrar. Skillnaden är markant vid en jämförelse med någon av de sekundära axlarna som sträcker sig genom rum, via normalbreda dörröppningar. Slutligen är likheter, symmetrier och verksamheter i de berörda rummen av betydelse för det axiella uttrycket. Huvudaxeln i Stumholmslägenheterna sträcker sig genom tre rum som är lika i material och detaljer. Två av rummen är dessutom lika i form.

Följande rumsliga egenskaper och samverkande relationer är viktiga för upplevelsen av axialitet i de fyra fallstudierna:

- Axelns längd är viktig för det axiella uttrycket. Långsträckta axlar har högre dignitet än korta.
- Antal rum som förbinds är viktigt för det axiella uttrycket. De axlar som sträcker sig genom många rum har hög dignitet.
- Likheter, symmetrier och upprepningar i de berörda rummen ger axeln dignitet.
- Öppningarnas utformning är viktig för det axiella uttrycket. Breda öppningar ökar axelns dignitet.
- Axelns utgångspunkt och mål är viktiga för det axiella uttrycket. De axlar som tydligt förbinder viktiga delar i lägenheten erhåller hög dignitet.

Axialiteten omfattas också av symboliska värden. Upplevelsen av axialitet i en bostad omfattas av det visuella intryck som erhålls från någon av axelns utgångspunkter. Intrycket skapar förväntningar vilka fysiskt, genom rörelse i den

axiella riktningen, kan bekräftas. Förespeglningarna fullbordas och först genom rörelsen längs den axiella riktningen omfattas hela egenskapsfältet. Betydelsen av axialitet är sammanbunden med rörelsen. Upplevelsen av axialitet omfattar därmed skapandet av en direkt kroppslig relation till bostadens arkitektur.

De axiella riktningarna kan visuellt betona och framhäva viktiga delar av bostaden. Bostadens axialitet är en del i och ett stöd för de boende i deras tillägnelseprocess. Bostadens axiella riktningar är en viktig del i samverkan mellan inre och yttre rum. Det sker genom att de axiella riktningarna leder fram till de viktiga punkter där det inre rummet möter det yttre. Så sker i hallen i Stumholmslägenheten där den längsgående huvudaxeln möter den kraftfulla riktningen ut mot havet. Samma sak sker i Lindholmslägenheternas matrum där de axiella riktningarna möter varandra och en riktning ut mot gården.

Omslutenhet

Bostadens omslutenhet. Fallstudie Hestra.
Öppet rum i 5 rumslägenheten; stora glasade ytor, en väggskärm som ej ansluts mot tak, fönster över hörn.
Foto: Tegnestuen Vandkunsten.

Fallstudierna visar rum med varierande rumslig omslutenhet. I Stumholms- och Hestralägenheterna finns dramatiska kontraster mellan slutna och öppna rum. I Lindholms- och Norrköpingslägenheterna är kontrasterna betydligt mildare. I Stumholms-, Norrköpings- och Lindholmslägenheterna finns tydliga rumsformer. Viktigt för läsbarheten av rummets form är att väggarna möts i tydliga hörn och att det finns distinkta möten mellan tak och väggar. I Stumholmslägenheterna förstärks rummets kontur av att den översta delen av väggen är vit och avvikande från de färgade tapeterna. Det vita fältet bildar en sammanbindande ram som löper runt rummets väggar vilken förtydligar rummets form.

Öppningens utseende påverkar rummets karaktär med avseende på öppet och slutet. De snedfasade nischsidorna i Stumholmslägenheternas fönsteröppningar betonar väggens tjocklek och därmed väggens massa, Accentueringen av murens massivitet ökar upplevelsen av dess beskyddande och omslutande förmåga. Fönstren i Stumholmslägenheterna är spröjsade vilket tydliggör gränsen mellan det yttre och det inre rummet. Spröjsen visar den penetrerade väggens ursprungliga form.

I Lindholms- och Hestralägenheterna visas inte väggens tjocklek lika tydligt. Väggarna har mer karaktären av omslutande yta än omslutande massa. Fönstrens placering i vägglivet ger inga signaler om väggens beskaffenhet.

Öppningarnas placering är också av stor betydelse. Två motsatspar finns i Stumholms- och i Hestralägenheterna. I Stumholmslägenheterna är öppningarna företrädesvis symmetriskt placerade. Det finns ett stycke vägg under och över fönsteröppningarna och det finns väggyta på ömse sidor fönstren. Öppningen är underordnad väggens form. Fönstrens placeringen skapar tydliga hörn i rummet vilket underlättar läsbarheten av rummets form. Samma förhållande gäller för dörröppningarna. Vaggstycket ovan dörrhålet förtydligar den omslutande väggens förhållande till öppningen. I dörrhålen finns trösklar vilket förstärker rummets kontur genom att väggens ursprungliga form görs läsbar. Effekten av öppningen mildras och rummets omslutenhet stärks.

I Hestralägenheten främjar fönsterbandet i de övre planen och fönster över hörn, rummets öppenhet. Stora rumsavgränsande ytor är av glas.

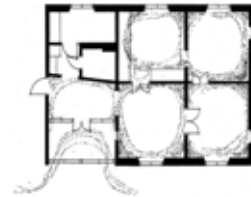
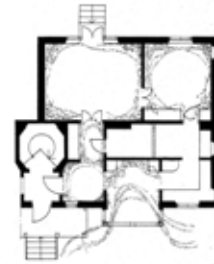
I Lindholmslägenheterna finns inga trösklar mellan arbetskök, matplatsrum och hall. Avsaknaden av en rumskontur i golvnivå, tillsammans med en enhetlig golvbeläggning i de tre rummen, ger en rumslig samverkan.

I de undersökta bostäderna har rumsfigurernas tydlighet och läsbarhet större betydelse för graden av omslutenhet än rummens plan och sektion. Stumholmslägenheternas vardagsrum är nära nog kvadratiska och tydligt omslutet. Matrummet i Lindholmslägenheten har också en nästintill kvadratisk form men de stora öppningarna gör rummet öppet.

Följande rumsliga egenskaper och relationer är viktiga för upplevelsen av rummets omslutenhet i de fyra fallstudierna:

- Öppningarnas antal; många öppningar främjar rummets öppenhet.
- Öppningarnas storlek; stora öppningar främjar rummets öppenhet.
- Öppningarnas placering på väggfältet. Symmetriska förhållanden förstärker rummets slutna karaktär.
- Öppningarnas utformning. Detaljer som spröjsar och trösklar förmedlar ett intryck av den borttagna väggytans form och blir därmed ett stöd vid läsningen av rummet vilket förstärker rummets slutenhet.
- Rummets tydlighet och läsbarhet främjar och förstärker rummets slutenhet.
- Tydliga hörn och obrutna väggfält förstärker rummets slutenhet.
- Väggfältens utformning. Obrutna väggfält som ramar in öppningarna främjar slutenheten i ett rum.
- Tydliga konturlinjer förstärker rummets slutenhet.
- Väggen intryck av massa förstärker rummets slutenhet.

Bostadsrummets omslutenhet är också viktigt för relationen mellan plats och bostad, mellan det omgivande natur-

Bostadens omslutenhet, grafisk markerad.
Fallstudie 1, 2, 3 och 4.
Skala 1:400.

rummet och det personliga erfarenhetsrummet. Upplevelsen av trygghet i bostadens inre rum är en av förutsättningarna för tillägnelsen av det yttre rummet. Utformningen av det inre rummet kan fokusera upplevelsen på viktiga delar av det yttre rummet och därmed utgöra ett stöd i tillägnelseprocessen. Genom relationen mellan slutet och öppet kan upptäckten av förhållanden i det yttre rummet förberedas.

Gemensamt för de fyra fallstudierna är en flexibilitet och mångtydighet i relationen mellan det inre rummet och rummet utanför. De mer slutna rummen dominerar men i varje fallstudie är detta förhållande kompletterat med en i det närmaste gränslös öppenhet och kontakt mellan de båda ytterligheterna inne och ute. Hestralägenheternas två våningar höga och ett par meter breda glaspartier upplöser nästan effekten av gräns. Det yttre rummet erbjuds tillträde in till det privata rummet.

Öppningen i den yttre väggen berättar om karaktären på relationen mellan det privata rummet och det offentliga rummet. Fönstrens utformning i Stumholmslägenheterna är ett exempel där upplevelsen av de omslutande väggarnas massa synliggörs. I öppningen visas och förklaras innebörden av gränsen mellan de två rummen. Det spröjsade fönstret i den tjocka murade väggen skapar en upplevelse av trygghet inne, i förhållande till det okända rummet därute. Spröjsen förtar håltagningens verkan och fasade fönstersmygar accentuerar den omslutande väggens beskyddande förmåga. Det inre, lilla, rummets avgränsbarhet förtydligas och kontrasterar därmed mot det stora gränslösa yttre rummet. Bostaden blir den fasta trygga punkt som möjliggör tillägnelsen, individens identifiering, även i det yttre rummet. ”Hemkänslan förstärks när man blickar ut från hemmets omslutande avskildhet.”²³⁷

²³⁷ Pallasmaa, Juhani: ”Identity, Intimacy and Domicile-Notes on the Phenomenology of Home”, artikel ur *The Home*, 1996, (1995), Averbur Publishing Ltd, England. Citatet är översatt av mig.

Rörelse

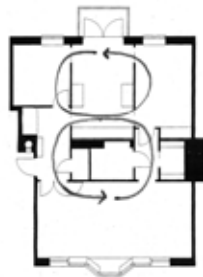
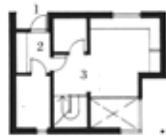
Rörelsens betydelse för bostadens arkitektur samverkar med andra egenskapsområden. Så som tidigare beskrivits har rörelsen stor betydelse i upplevelsen av axialitet. Rörelsen i en axiell linje innebär en direkt kroppslig relation till bostadens arkitektur då vi genom rörelsen upptäcker och erövrar bostadens rum.

I tre av lägenheterna; Lindholms-, Stumholms- och Norrköpingslägenheten finns en rundgångsmöjlighet, en möjlig rörelse från rum till rum. I Hestralägenheten sker en rörelse från hall och trappa in till de övriga rummen. Genom rund-

gången upplevs rummen både som enskilda rum och som en samverkande helhet. De enskilda rummens olika karaktärer med avseende på bland annat ljus och omslutenhet samverkar. Rundgångsmöjligheten utökar lägenheternas upplevelserikedom.

Rörelse genom en fil av rum. Fallstudie
Stumholmen.
Foto: Göran Peyronson.

Bostadens rörelser.
Fallstudie 1, 2, 3 och 4.
Skala 1:400.

Rundgångsmöjligheten ökar flexibiliteten i de tre berörda lägenheterna. Möjligheten att nå ett rum från olika håll är en tillgång och en förutsättning för olika användningar av lägenheten. Några av de boende har valt att stänga för rundgången. Denna valmöjlighet måste ses som en av rundgångens kvaliteter.

Rundgången är mest uttrycksfull i Norrköpingslägenheten. Under rundgången genom lägenheten passeras rum med olika ljus, rum med olika storlek, rum med olika innehåll och lägenhetens tre delar. Gårdssidans dubbla längsgående filer ger valmöjlighet, rumsfilen invid fönstret erbjuder en vid rörelse genom lägenheten.

Rörelsens rytm är avhängig rummens form och storlek. För orientering av det större rummet krävs mer tid än för läsningen av det mindre rummet. Läsningen påverkar hastigheten på rörelsen genom rummet och ger rörelsen en rytm. Det finns en jämn rytm i rundgångsrörelsen i Stumholmslägenheterna, medan Lindholms- och Norrköpingslägenheterna har större variation. Särskilt de stora skillnaderna mellan rummen i Norrköpingslägenheternas tvärgående axlar skapar dramatik i rörelsen och dess rytm. Rytmen förbinder rörelsen med en kroppslig relation till upplevelsen av bostaden. Dels genom själva rörelsen som tidigare beskrivits under axialiteten och dels genom att generera det undermedvetna handlande som sker i den stund hastigheten på rörelsen dämpas för att erhålla nödvändig information om och orientering i de större rummen.

Med hjälp av ljuset kan rörelsen i bostaden regisseras. Regin utnyttjar viljan till rörelse från det mörka mot det ljusa. I de fyra fallstudierna sker detta på två olika sätt. I Stumholms- och Hestralägenheterna är loggian respektive rummet i bjälklagsöppningen – två mycket ljusa rum – ställda i kontrast till en mörkare rumssvit..

I Lindholms- och Norrköpingslägenheterna är burspråken vid matplats respektive vardagsrum ett visuellt mål för en rörelse från mörkt till ljust och exempel på ljusa rum som frammanar rörelser i respektive lägenhet.

Loggian, rummet i bjälklagsöppningen och de båda burspråken i de sistnämnda exemplen är ljusa rum som fungerar som gränsrum där kontakten mellan det inre privata rummet och det yttre offentliga rummet kan utvecklas.

Genom rörelsen fokuseras uppmärksamheten på sådana viktiga punkter i samtliga fallstudier.

I Norrköpingslägenheterna finns en rörelse som kan spåras tillbaka till den borgerliga bostadens bruk. Det är en rituell rörelse genom ett antal rum där bostadens representativitet är viktig. Rummens funktioner är välkända inslag i den borgerliga lägenheten; rum för samvaro, rum för middagen och mindre rum för delar av sällskapet. En äldre rumsorganisation är omtolkad i en ny lägenhet.

I Lindholmslägenheterna finns en annan typ av historiskt förankrad rörelse. Den sker genom ett antal yttre rum där graden av privathet successivt förtätas under rörelsen fram till den egna bostaden. Utformning av gårdsrummen och gränserna har en historisk bakgrund.

Det finns i fallstudierna följande rumsliga egenskaper och relationer som påverkar upplevelsen av rörelser i de fyra fallstudierna.

- Rörelsens rytm är avhängig rummets form och storlek. För orientering av det större rummet krävs mer tid än för det mindre rummet vilket påverkar hastigheten på rörelsen genom rummet. Rörelsen genom en sekvens av rum erhåller därigenom en rytm. Genom rummets ljus, form och storlek kan rörelsen få mer eller mindre dynamik.
- Den regisserade rörelsen utnyttjar kontrasterna mellan mörka och ljusa rum. I de fyra fallstudierna sker det på två sätt, dels som ett överraskande moment och dels som ett visuellt mål för en rörelse fram mot det ljusa, genom en rumssekvens som inleds i ett mörkt rum.
- Det finns rörelser med associationer till äldre bostäder, vilket ger bostaden ett ökat tidsdjup.
- Rundgångsmöjligheten ökar lägenhetens upplevelserikedom och flexibilitet.

Rumsfigurer

Sovrum i den Miljonprogramslägenhet som beskrivs i den historiska bakgrundsteckningen, sidan 31ff.

Rummets inredning, öppningar, symmetri och storlek påverkar upplevelsen av rumsfiguren. De mindre rummen är ofta kompletterade med fast inredning vilket gör att deras planform eller sektion fördunklas. Exempel på detta är garderober och hatthylla i Stumholmslägenheternas kapprum eller köksinredning i Lindholmslägenheternas arbetskök. Även i de mellanstora rummen kan upplevelsen av rumsfiguren påverkas av inredningen, vilket sker genom fast inredning i Stumholms- och Norrköpingslägenheternas kök, men även av stora möbler såsom breda dubbelsängar i sovrummen. I de större rummen finns tillräcklig volym och de rikaste förutsättningarna för att rumsfiguren skall påverka upplevelsen.

I den historiska beskrivningen i kapitel *Problembeskrivningen* finns i lägenhetsexemplet från 1960-talet ett rum med bredd-/längd förhållandet på 0,4. Rummet är endast två meter brett, med dörr och fönsteröppningar på motsatta kortsidor. Rummet upplevs som mycket smalt, med långsidor av massiva betongväggar som tätt sluter sig kring betraktaren. Genom närheten till de slutna väggarna blir öppningarna i rummets gavlar viktiga. Öppningarna förstärker intrycket av den långsmala planformen genom att förtydliga rummets längsgående riktning. Kontrasten är stor i jämförelse med exempelvis Stumholmlägenheternas loggia, som också har en långsmal rumsfigur. Där har de glasade väggarna inte samma förmåga att skapa närhet som de täta väggarna i det ovan nämnda 1960-talsrummet. Loggians visuella öppenhet ger istället en riktning tvärs den långsmala planformen, vilket dominerar intrycket.

Rummens symmetri och läsbarhet har också en relation till upplevelsen av rumsfiguren. Detta framgår genom jämförelser mellan det mindre sovrummet i Norrköpingslägenheterna och ett av vardagsrummen i Stumholmslägenheterna. Rummen har en nästintill kvadratisk planform och likheter i sektion. Rummen i Norrköpingslägenheterna har tre öppningar, asymmetriskt förlagda kring väggen mot köket. En slagdörr, en skjutdörr samt ett fönster, är placerade efter olika förutsättningar på respektive väggfält. En slutna del av rummet är ställd mot en öppen. En mörk del kontrasterar mot en ljus. Upplevelsen av rummets öppningar, fälsam-

band, kontakten med köket och asymmetri dominerar över upplevelsen av planformens kvadratiska proportioner. Proportionerna i plan och sektion har inte någon framträdande roll i upplevelsen av rumsfiguren.

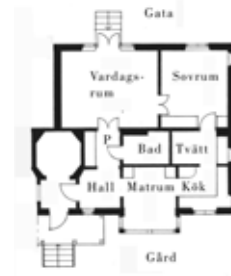
I Stumholmslägenheternas vardagsrum är upplevelsen av rumsfiguren tydlig. Olika detaljer samverkar och skapar detta intryck. Det finns symmetri och balans i rummets öppningar och väggfält. Rummet är jämnt dagsljusbelyst och rumskonturen är förstärkt. Rummet har tydliga hörn. Det finns ingen fast inredning som stör intrycket av planformen. Rummet har en ovanlig storlek och volym. Arean är 14 m², det vill säga mellan byggnormens stora sovrum på 12 m² och vardagsrum på 18 m². Rumshöjden är 2,6 meter istället för normalhöjden 2,4 meter. Rummens tydlighet, tillsammans med erforderlig area, gör att de kan inrymma lös inredning utan att förlora sin karaktär. Allt detta sammantaget skapar förutsättningar för upplevelsen av rumsfiguren.

I Norrköpingslägenheten har vardagsrummet bredd-/längd-förhållandet 1/2. Dörröppningarna och det stora burspråksfönstret är placerade på rummets långsidor. Här är istället öppningarnas placering avgörande för upplevelsen av rummets form. Burspråksöppningen betonar rummets mitt vilket delar upp och motverkar den långsmala planformen. Styrkan i burspråksöppningen gör att rummet blir en volym som riktas mot öppningen.

Rumsfigurerna omfattas också av begreppen statiskt respektive dynamiskt. I Hestralägenheterna finns några av undersökningens få dynamiska rum. Vardagsrummen och köken är rum med stor öppenhet såväl utåt som mot intilliggande inre rum. Planform och sektion är oregelbunden. Rummens intryck av dynamik förstärks av deras läge på gränsen mellan de privata sovrummen och de offentliga gårdsrummen.

I de fyra fallstudierna finns inga tydliga eller påvisbara samband mellan rummets proportioner, de boendes upplevelser eller arkitektens intentioner. Det finns ett fåtal kommentarer om rummets proportioner i intervjuerna med de boende såväl som med arkitekterna.

Historiskt har värderande omdömen ofta knutits till de olika regel- och proportioneringssystemen. Dessa

Planer, Fallstudie 1, 2, 3 och 4.
Skala 1:400.

värderingar är subjektiva och föränderliga över historien. I begreppsutvecklingen visades att rumsproportioner från renässansens proportioneringssystem ofta sammanfaller med de rumsproportioner som erhålls genom byggnormernas krav. Ingen av arkitekterna i de fyra fallstudierna har medvetet gestaltat rummen efter någon proportioneringslära. Det har istället varit en mer intuitiv process, vilket arkitekten Jens Th Arnfred, i Fallstudie Hestra, särskilt påpekar.

Det är viktigt att se proportioneringssystemen för vad de faktiskt utger sig för att vara. van der Laan jämför *The Plastic number* med olika skalor inom musiken. Fasta förhållanden mellan olika tonerna är ingen garanti för god musik. Det är genom användandet av skalor och toner som musiken skapas.

Proportionerna och reglerna måste ses som ett möjligt utgångsläge för arkitektens gestaltungsarbete, varifrån det är hans konstnärliga förmåga som avgör resultatet. Som ett redskap vid skissarbetet kan proportioneringssläror fungera som ett inspirerande stöd likväl som de kan upplevas som hämmande. Det går inte att täcka in den komplexa mångfalden i ett byggt rum, ett hus eller en plats med ett regelverk.

Följande rumsliga egenskaper och samverkande relationer är viktiga för upplevelsen av rumsfiguren:

- Rummets storlek är viktig för rumsfiguren. Ett rum med stor volym har bra förutsättningar för upplevelsen av en tydlighet i rumsfiguren.
- Symmetrier i öppningar och inredning förtydligar rumsfiguren.
- Upplevelsen av rummets proportioner påverkas av rumsstorlek, inredning, gestaltningen av öppningar, ljus och rörelser samt förhållande till intilliggande rum.

Tydligast kan proportionerna registreras i Stumholmslägenheterna. För de övriga tre lägenheterna är andra egenskaper – såsom öppenhet, utblickar och gränsrumskaraktärer – mer betydelsefulla för upplevelsen än rumsfiguren.

Ljus

”Finns det en bild, finns det ett rum – så finns där ljus”²³⁸. Citatets innebörd spänner över allt från ljusets fundamentala betydelse för arkitekturupplevelsen till det hemlighetsfulla och samtidigt ofattbara.

En åskådlig del av ljusets betydelse är hur det påverkar de olika egenskapsfälten. För axialiteten i Lindholms-, Stumholms och Norrköpingslägenheterna utgör ljuset en viktig del som mål och utgångspunkter samt för frammanandet av rörelser. Genom kontraster i ljus blir rörelsen i axlarnas riktning mer händelserik. I Lindholmslägenheterna bidrar rum med olika ljusstyrka till att ge rörelsen en rytm. Ljuset i Hestra- och Stumholmslägenheternas gränssrum utgör en viktig del i deras roll som mål för de av arkitekten gestaltade och regisserade rörelserna. Även rummets grader av omslutenhet förtydligas av ljuset. I de analyserade lägenheterna har rum som är tydligt omslutna till sin karaktär en mer dämpad ljusstyrka. De mer rumsligt öppna rummen är också de ljusaste.

I samtliga fallstudier har ljuset en betydelsefull del i relationen mellan inre och yttre rum. Med ljusets hjälp framhävs viktiga platser i respektive bostad. Så sker i Lindholmslägenheternas matrum, i Hestralägenheternas rum i bjälklagsöppningen, i Norrköpingslägenheternas burspråk och Stumholmslägenheternas loggia. Det är rum som utgör crescendo i en följd av ljusmässiga stegringar i respektive bostad. Ljuset fungerar som meningsbärare genom att ge viktig information om och karaktär åt relationen mellan bostad och plats.

Det finns ett ovanligt intensivt ljus i bland annat Stumholmslägenheternas fönsternischer och i Hestralägenheternas rum i bjälklagsöppningen. Det är ett resultat av mötet mellan reflekterat och direkt ljus. Intensiteten uppstår genom den koncentrerade platsen där mötet sker samt genom den rikliga mängd av både direkt instrålning och reflekterat ljus. I Stumholmslägenheterna ger det reflekterade ljuset från havet en stor ljusmängd. Spröjsar och

Bostadens ljus.
Fallstudie Norrköping, burspråket i vardagsrummet.
Foto: Sune Sundahl.

²³⁸ William-Olsson, Magnus: *Obegränsningens ljus*, sidan 77, 1997, Gedins förlag.

Det förtätade ljuset. Mötet mellan direkt och reflekterat ljus. Fönster i Åskhults by, Halland.

profilerade detaljer i fönstret och de genom fasningen extra breda nischsidorna ger rikligt med reflekterande ytor. I Hestralägenheterna ger de höga och breda fönsteröppningarna en stor ljusmängd. Stora, ljusa ytor omgärdar rummet vilket ger rikligt med reflekterat ljus.

Det ljus som erhålls har en förtätad karaktär. Båda rummen har en liten och koncentrerad form vilket ramar in mötet mellan ljuskaraktärerna. Det förtätade ljuset tydliggör genombrottet i fasaden och mötet med det yttre rummet.

Ljuset i öppningarna visar den omslutande murens funktion. Muren skall skilja det av solen genombelysta naturrummet från det mer sparsamt och enbart punktvis solbestrålade bostadsrummet. Den glasade öppningen skapar ett visuellt samband mellan de båda rummen men utgör samtidigt en definitiv gräns för de båda rummens egenskaper. Genom husets väggar skiljs de båda rummen åt och solstrålarna som via öppningen tränger in till bostadens inre rum är en viktig symbol för det som rummen har gemensamt. Samtidigt som ljuset förtydligar skillnaderna mellan de båda rummen påminner det om det yttre rummets existens.

Genom ljuset utanför den privata bostadens mörkare rum initieras också ett led i tillägnelseprocessen. Den rumsliga rörelsen från det mörka mot det ljusa avslutas först i rummet utanför bostaden. Denna möjlighet till rörelse mellan inre och yttre rum förstärks av ljuset.

Visuellt förtydligas öppningens relation med muren och med rummet genom belysningen av öppningens alla detaljer. Gestaltningen av ljuset i lägenheten och ljuset i öppningen blir därmed en del i de boendes tillägnelseprocess, ett led i deras identifiering och meningsskapande, då de gör gården eller platsen till en del av det som tillhör hemmet. Den belysta öppningen utgör det konkreta beviset för detta förhållande vilket kan exemplifieras av det intensiva ljuset i Stumholmslägenheternas fönsternischer eller Hestralägenheternas stora glasade öppningar.

Det som jag beskrivit som ljusets förtätning förtydligar vägen från det yttre rummet in till det inre. Det förtätade ljuset utgör en viktig visuell del av tillägnelseprocessens meningsskapande. Ljuset behöver mörkret som bakgrund.

Följande rumsliga egenskaper och relationer är viktiga för upplevelsen ljuset i bostaden:

- Det förtätade ljuset. I koncentrerade, avgränsade rum, med stor ljusmängd och rikligt med reflekterat ljus finns förutsättningarna för ett förtätat ljus. Det förtätade ljuset visar öppningens betydelse för bostadens relation med det yttre rummet och den omslutande muren.
- Det symboliskt laddade ljuset. Ljuset visar skillnaderna mellan bostadens inre privata rum och det yttre offentliga rummet samt förstärker viktiga delar och händelser i bostaden. Solstrålarna som faller in via öppningen in till bostadens inre rum är en viktig symbol för det som rummen har gemensamt. Genom att skapa sekvenser av rum med olika ljushet kan mötet mellan det inre och det yttre rummet tydliggöras.
- Ljuset har en avgörande betydelse i samtliga egenskapsområden; det utgör mål för riktningar och rörelser samt förstärker rummets karaktär av omslutenhet.

Rumsorganisation

De fyra fallstudielägenheterna har olika arkitekturhistorisk bakgrund vilket avspeglas i deras rumsorganisation. Hestralägenheten bär drag av den funktionalistiska bostaden. Stumholmslägenheten har likheter med den klassiska traditionen. Lindholms- och Norrköpingslägenheterna har likheter med den funktionalistiska, såväl som med den klassiska bostaden.

Gemensamt för de fyra lägenheterna är att de på olika sätt visar en utveckling av den funktionalistiska lägenhetstypen. Exempel på sådana egenskaper är den finstämda och var samma platsrelationen för Hestralägenheterna, de generella rummen och den klassicistiska planen i Stumholmslägenheterna samt rundgången och den långsgående indelningen i Lindholms- och Norrköpingslägenheterna.

De fyra fallstudierna har också ovanligt stark historisk anknytning till sin plats eller genom rumsorganisationens tidsdjup. Lindholmslägenheterna kan ses som ett exempel på hur den enkla förfunktionalistiska lägenhetens finstämda revir- och gränsmarkeringar kan återskapas. Hestralägenheterna knyter an till en platsrelation som var under progressiv utveckling fram till slutet av 1950-talet. I Hestra fullföljs många av de idéer som inte förverkligades då, med bland annat småskalighet och flexibilitet i mötet mellan hus och plats. Huset i Norrköping är väl anpassat till intilliggande hus men är samtidigt arkitektoniskt framträdande och tidsspeglade.

Den funktionalistiska bostaden indelades i typerna lamellhus, punkthus, terrarsshus och loftgångshus.²³⁹ Av de fyra fallstudierna kan husen på Stumholmen och i Norrköping beskrivas som lamellhus, korta tvåspännare. Huset på Stumholmen är ett smalt lamellhus med knappt åtta meters husdjup, medan huset i Norrköping är ett tjockt hus med tolv meter husdjup.

Lindholmslägenheterna kan inte inordnas i de ovan nämnda typerna. En lämplig benämning är det lilla flerfamiljshuset eller stadsvillan, bestående av några få lägenheter kring ett trapphus. Det är en hustyp som var vanlig under 1940- och

Stadsvillor.
Fallstudie Lindholmen, Arbetaregatan.
Foto: Charles Hörnstein.

²³⁹ Thiberg, Sven, red: *Bostadsboken*, BFR, 1985, sidan 53 ff.

50-talen, framförallt i mindre städer. Hestralägenheterna bygger på radhusets idé som omformats till ett flerfamiljs- hus, ett hyreshus, där de gängse privata gårdsbildningarna istället tillhör det allmänna. Det har givit förutsättningar för en unik varsamhet med platsen men också upphov till en ny sorts flerbostadshus, med likheter med det lilla flerfamiljs- huset och stadsvillan.

En viktig egenskap för Stumholmslägenheten är dess tolkningsmöjligheter. Ramen för möjligheterna har satts av arkitekten. Tolkningsdjupet byggs upp av egenskaper som verkar på olika nivåer. Samverkan mellan detaljer, material och form ger rum med hög dignitet. Rummen är i material, detaljer och form inte gestaltade för specifikt anvisade funktioner. De är istället generella och deras innehåll och mening bestäms först då någon nyttjar dem. I lägenhetens rumsorganisation har rumsfiler och genomgångsrum ersatt den funktionalistiska lägenhetens neutrala passage in till återvändsrum. De tre delarna tillsammans ger möjligheter till olika zoner av verksamheter, karaktärer och privathet. Rummens generalitet och rumsorganisationens flexibilitet skapar förutsättningar för personliga tolkningar av den egna boendesituationen. Tolkningsdjupet utgör en viktig förutsättning för meningsskapandet i boendet.

Hemmet är den privata delen av de rum som finns mellan det offentliga naturrummet och det personliga erfarenhetsrummet. Det finns i fallstudierna två sorters möten mellan hus och plats som har betydelse för relationen mellan privat och offentligt. I Lindholms- och Hestralägenheterna möter bostaden det yttre rummet genom en sekvens av olika rums- och revirbildningar. Mötet med det yttre rummet förbereds genom gestaltningen av bostadens inre rum. I Norrköpings- och Stumholmslägenheterna sker detta möte mer direkt utan yttre mellanliggande rum.

De olika gränsmarkeringar som finns för Lindholmslägenheterna fungerar som stöd för de boende i deras revirskapande. Symbolerna från den äldre bebyggelsens gränser mellan bostad, gård och gaturum har omtolkats och utgör viktiga delar för de boende i deras besittningstagande av bostadens närmiljö. I besittningstagandet fungerar matrummet som ett gränssrum mellan det inre och det yttre rummet. Gårdens tydliga gränser för olika grader av privathet gör att de boende etappvis kan tillägna sig bostadens

Generella rum i en flexibel plan.
Fallstudie Stumholmen.
Skala 1:400.

närmiljö. Funktionen av gräntrum tydliggörs genom att matrummet är ett burspråk och lägenhetens mest öppna rum. Ett visuellt möte sker mellan de boende och de utanför bostaden. De boende kan via matrummets öppenhet orientera sig om revirens utseende och tillhörighet.

På liknande sätt fungerar gränserna för Hestralägenheterna. Husens enkelhet och varsamma inplacering i landskapet ger förutsättningar för de boendes revirskapande. Det öppna rummet i bjälklagsöppningen fungerar som ett gräntrum mellan det inre och det yttre rummet. Rummet i bjälklagsöppningen är en gräns för en successivt större öppenhet i de interiöra rummen, samtidigt som det är en gräns för det yttre rummets stegring i privathet och omslutenhet. Gränserna inne och ute gör att de boende etappvis kan genomföra tillägnelseprocessen. Visuellt kan de via bostadens öppenhet orientera sig om revirens utseende och vem reviret tillhör.

Fallstudie Norrköping.
Fasad mot Nya Rådstugugatan.

De boende i Hestra- och Lindholmslägenheterna har skapat tydliga revir utanför bostaden. Delar av det yttre rummet används som en förlängning av bostaden.

Norrköpingslägenheterna är stadslägenheter där de boende inte använder platsen eller gården som förlängning av bostaden. Lägenheternas gränser är också revirgränser. Balkongen mot gården och burspråket mot gatan är de två punkter där gränsen ifrågasätts.

De boende i Stumholmslägenheterna kan säsongsvist göra en del av platsen invid husen till sin, men får finna sig i att dela den med besökare och andra Stumholmsbor. Stadsdelen Stumholmen är det stora reviret, därefter kommer bostadshuset. Stumholmslägenheterna visar ett problemfyllt förhållande mellan bostad och plats. Främlingar kan komma för nära hemmet, det privata rummet. Detta är möjligt beroende på avsaknaden av en successiv stegring av privatheten utanför bostadens inre rum. Huset ligger fritt i en park men omfattas av ett liknande revirförhållande som stadslägenheterna i Norrköpingshuset. Det ger otydliga revirförhållanden.

Förekomsten av gränsrum är en viktig del i de boendes upplevelse av identitet i boendet. Gränsrummen fungerar som förmedlande rum, mellan huset och platsen, och har en dubbel tillhörighet med avseende på offentligt och privat. Det är en del av bostaden men också en del i det offentliga rum som finns utanför bostadens skyddande väggar.

I Norrköpings- och Lindholmslägenheterna finns gränsrum i form av burspråk. I Stumholms- och Hestralägenheterna finns gränsrummen i form av loggian respektive rummet i bjälklagsöppningen. Samtliga rum har stora glasade öppningar och rumslig öppenhet. I gränsrummet samverkar olika egenskaper.

I Hestra- och Stumholmslägenheterna fungerar gränsrummet förutom som hjälp för revirskapande också som ett rum där naturen är en påtaglig del av boendeupplevelsen.²⁴⁰ Gränsrummet är ett rum där de boende mycket konkret möter naturrummet.

Gränsrummet i Hestralägenheterna är ett viktigt och framträdande rum för de boende. Deras kommentarer berättar att gränsrummet är betydelsefullt och präglas av olika symboliska värden.

Ljuset i gränsrummet uppskattas av de boende. Det är ingen överdrift att påstå att ljuset är mycket betydelsefullt för de flesta nordbor. Många hävdar att det nordiska tungsinn

Gränsrum. Fallstudie Hestra.
Grafiskt markerad i 5 rumslägenhetens entréplan.
Skala 1:400.

Gränsrum. Fallstudie Hestra.
Glaspartiet, två våningar högt, framför rummet i bjälklagsöppningen.

²⁴⁰ Wiklund, Tage: *Det tillgjorda landskapet*, Diss Nordplan 1995. Wiklund beskriver på sidan 190ff skogens betydelse för oss svenskar.

står i direkt relation till vinterhalvårets mörker.²⁴¹ Vi har därför ett behov av ljus. Gränsrummet är ett rum tillägnat det ritualiserade mötet med ljuset i vår kultur.

Vi svenskar har också ett speciellt förhållande till skogen.²⁴² Till synes mörk och hotfull är skogen samtidigt en symbol för oändlighet och frihet. Skogsrummet som omgärdar Hestralägenheterna påminner de boende om att någon lagt ned omsorg om just deras välbefinnande genom att inte förstöra naturen vid husbygget. De boende upplever att naturen är närvarande också inuti lägenheterna. Gränsrummet i Hestralägenheterna är förutom ett möte med ljuset också ett möte med skogsrummet.

Gränsrummet berör också behovet av att ha och kontrollera ett revir.²⁴³ I gränsrummet kan de boende röra sig mellan det inre och det yttre rummet och mellan olika former av revir. Genom gränsrummet kan de överblicka och därmed kontrollera sina revir.

Det finns också ett socialt behov av att möta andra och för detta möte lämpliga offentliga platser. Många hävdar att det finns ett offentlighetens förfall och att det saknas rum där sådana möten kan ske.²⁴⁴ Gränsrummet berör behovet av att möta andra. Från gränsrummet kan de boende både se och beses. De deltar visuellt i det offentliga rummet, men i skydd av tryggheten i sina privata rum. Gränsrummet är både offentligt och privat och fungerar likt ett substitut för det förlorade offentliga rummet.

Bostadens inre rum, gränsrummet, och det yttre rummet har en omsorgsfull och genomtänkt gestaltning. Utformningen har stor betydelse för upplevelsen. Gränsrummet i Hestralägenheterna är ett rum med en stark identitet och ett rum som de boende uppskattar att vistas i.

²⁴¹ Daun, Åke: *Svensk mentalitet*. Daun beskriver på sidan 180ff det svenska tungsinnat. Stockholm, 1994, (1989).

²⁴² Wiklund, Tage: *Det tillgjorda landskapet*, 190ff, Diss Nordplan 1995.

²⁴³ Van der Laan, Dom Hans: *Architectonic Space*, sidan 20ff, Leiden, 1983.

Redvall, Christina: *Bostadens estetik*, sidan 51-56. Licentiatuppsats, Chalmers, 1987.

²⁴⁴ Wiklund, Tage: *Det tillgjorda landskapet*, Diss Nordplan 1995, sidan 219.

Gränsrummen i Hestra-, Stumholms- och Norrköpingslägenheterna är rum utan specifik verksamhet. Rummen faller därmed utanför den fasta ram av funktioner som karakteriserar den funktionalistiska bostaden. I gränsrummet kan de boende utan förpliktelser betrakta omgivningen.

Den tillfredsställelse med bostaden som är så framträdande i samtliga fallstudier tyder på en fullbordad tillägnelseprocess. Analysarbetet visar att bostaden är en viktig identitetsskapande faktor som har stor betydelse för de boendes revirskapande.

Bostadens och det yttre rummets utformning kan utgöra ett viktigt stöd i de boendes tillägnelseprocess. Tydligast framgår detta i Lindholms- och Hestralägenheterna. Yttre rum med olika privathet innebär att de boende successivt och etappvis kan genomföra tillägnelseprocessen. Rum efter rum kan läggas till det privata, trygga reviret. Genom tydligheten i gränserna kan de boende också markera sina revir. De boendes gemensamma skötsel av gården på Lindholmen visar dispositionsrätten över reviret. Genom resultatet, planteringar, markerar de sina revir. I båda fallstudierna är historiska spår och mönster ett stöd i tillägnelseprocessen.

Gården.
Fallstudie Lindholmen.

För Hestralägenheterna har platsen, skogsrummet, en stor symbolisk betydelse. Varsamheten med naturen under byggprocessen tolkas av de boende som tecken på omsorg och utgör en viktig inledande del i deras tillägnelseprocess. Historiska spår såsom äldre grusade vägar, stengårdsgårdar och gamla bevarade hus förstärker och utvecklar den inled-

da processen. Även för Hestralägenheterna finns tydliga gränser i det yttre rummet, uteplatsen, gården, husgruppen, som gör att tillägnelseprocessen successivt och etappvis kan fullbordas.

Då de boende sköter gårdar och annat i det yttre rummet markerar de sina revir. Gränsummets stora glasade öppningar berättar om dispositionsrätten över en del av reviret.

Följande rumsliga egenskaper och relationer påverkar upplevelsen av rumsorganisationen i de fyra fallstudierna:

- I samtliga fallstudier finns ett gränsum. Ett rum som är placerat inuti bostaden men som upplevelsemässigt förmedlar en nära kontakt med det yttre rummet. I Hestra- och Lindholmslägenheterna ingår gränsummen i en sekvens av inre och yttre rum. Gränsummets förmedlande roll förstärks och rummet får stor betydelse för de boendes tillägnelseprocess.
- Tillägnelseprocessen kan underlättas genom bostadens och det yttre rummets gestaltning. I Lindholms- och Hestralägenheterna finns tydliga gränser mellan delar i det yttre rummet. Delarnas form förstärks genom att de samverkar med bevarade historiska spår. Tydliga gränser i det yttre rummet är en viktig förutsättning för de boendes revirskapande.
- I tillägnelseprocessen skall bostadens inre rum omvandlas till allt det vi associerar till i begreppet hem. Genom tryggheten i det inre rummet kan delar av det yttre rummet införlivas i hemmets sfär. Upplevelsen av närhet med naturen är viktig i processen. Dels visuellt så som sker i Stumholmslägenheten och dels genom den helhet, visuellt, fysiskt och symboliskt, som uppstår i Hestralägenheternas relation mellan inre och yttre rum.

Resultat och slutsatser

Resultatet av mitt arbete är en identifiering av sju egenskapsfält som är betydelsefulla för bostadens arkitektur. De beskrivna egenskapsfälten är; Material och detaljer, Axialitet, Omslutenhet, Rörelser, Rumsfigurer, Ljus och Rumsorganisation. Med egenskapsfält avser jag det urskiljbara komplex av detaljer, egenskaper och karaktärsdrag jag försöker beskriva vid varje fallstudieanalys. Jag har med stöd av tidigare forskning och teoribildning beskrivit viktiga begrepp och förutsättningar för respektive egenskapsfält.

I fyra fallstudier har jag beskrivit hur omätbara arkitektoniska egenskaper uppträder i bostaden. I en jämförande beskrivning har jag diskuterat de rumsliga variabler och relationer som påverkar upplevelsen av omätbara arkitektoniska egenskaper i de fyra fallstudierna. Genom jämförelserna mellan fallstudierna har jag också visat de omätbara egenskapernas symboliska betydelse för de boendes upplevelse av bostaden.

Avhandlingsarbetets centrala slutsats är dels att de omätbara egenskaperna är oundgängliga för bostadens sammanvägda kvalitet och dels att de är särskilt betydelsefulla för upplevelsen av bostaden och intimt sammanbundna med de boendes tillägnelseprocess och meningsskapande.

Analyserna visar att centrala dimensioner i egenskapsfälten sammantaget har en förmåga att bidra till att skapa en verklighetsförnimmelse, en kontakt med nuet, vilket innebär att de har en djup symbolisk betydelse för de boende. I några av intervjuerna beskriver de boende sin relation till bostaden med så starka uttryck som förälskelse.

Men när vi kom in i lägenheten, med loggian, så blev, åtminstone jag störförälskad i den. Det var på söndagen och på måndagen satte vi upp oss på den lägenheten därborta men då var det redan ett par, dom som bor där, som hade första tjing. Vi fick ta denna, så blev det.

Britta, ur intervju med Bertil och Britta, boende i 3 rum och kök, Stumholmen.

Ett exempel på bostadsarkitekturens förmåga att uttrycka en stark närvarokänsla och nu-upplevelse finns i det axiella uttrycket. Upplevelsen av axialitet i en bostad inleds då vi träder in i någon av axelns utgångspunkter. Det visuella intrycket av axeln skapar förväntningar, vilka vi fysiskt, genom rörelse i den axiella riktningen, kan bekräfta. Genom

rörelsen kan de förväntningar som den inledande betraktelsen skapar bekräftas. Upplevelsen av axialiteten omfattar rörelse och innebär en direkt kroppslig relation till upplevelsen av bostadens arkitektur.

Rörelsen förbinder axialiteten med förnimmelsen av tiden. Dels genom förespeglings relation till ett framtida skeende och dels som en upplevelse av nuet i den stund som vi fullbordar, bekräftar, det som förespeglats oss. Intrycken, visuella och kroppsliga, lagras och blir en del av den samlade erfarenhet, de minnen, den dåtid vi alltid bär med oss. Axialitetens tidsrelation är betydelsefull för den undermedvetna upplevelsen av bostadens arkitektur.

På ett liknande sätt är rörelsen i bostaden förbunden med upplevelsen av tid, närhet och verklighet. Liksom axialiteten har rörelsen en kroppslig relation till bostadens arkitektur. Dels genom den rörelse som tidigare beskrivits under axialiteten men också genom rörelsens rytm. Genom ett undermedvetet handlande dämpas hastigheten på rörelsen för att erhålla nödvändig information om och orientering i det stora rummet. Därigenom skapas en kroppslig relation till rummets storlek, ljus, form och tid. Rörelsens rytm blir betydelsefull för den undermedvetna upplevelsen av bostadens arkitektur.

Viktigt för den undermedvetna delen av arkitekturupplevelsen är också det överraskningsmoment som rörelsen i bostaden är relaterad till. Den kraftfulla kontrasten mellan Stumholmslägenheternas mörka, slutna trapphus och loggians ljusa öppenhet ger en stark upplevelse lika den bekräftelse och den fullbordan som ingår i verklighetsförnimmelsen.

Axialiteten och rörelsen har genom det fysiska och kroppsliga en relation till det undermedvetna. I egenskapsfältet ljus finns en visuell relation till verklighetsförnimmelsen. Muren skall skilja på det av solen genombelysta naturrummet från det mer sparsamt och enbart punktvis solbestrålade bostadsrummet. Ljuset i de beskrivna öppningarna visar den omslutande murens funktion men har samtidigt en relation till tidsupplevelsen. När solstrålarna reflekteras och bryts i det avgränsade nischrummet skapas ett förtätat ljus. Det förtätade ljuset åskådliggör ljusets väg från det yttre rummet in till det inre. Ljuset fördröjs visuellt i öppningen och för-

binder på så vis upplevelsen med tiden. Öppningen i muren är därmed inte bara en öppning mellan det avgränsade och det gränslösa rummet, eller mellan rum med olika ljus. Den belysta öppningen är med det förtätade ljuset också en öppning mot nuet. Ljusets tidsrelation är betydelsefull för den undermedvetna upplevelsen av bostadens arkitektur.

Beskrivningen ovan indikerar att axialiteten, rörelsen och ljuset är egenskapsfält som har förutsättningar att skapa en stark verklighetsförnimmelse och förmedla en kontakt med nuet. Denna förmåga delar arkitekturupplevelsen med andra konstupplevelser såsom poesi, skulptur, film och bildkonst.

Ja det är ju egentligen ett rum i lägenheten fast det kallas balkong, Fast känslan av ute får jag när jag slår upp de här fyra fönstren för då hör jag havet, jag hör fåglarna, solen glittrar, du känner vinden här inne ... man är ute, fast man är inne.

Ur intervju med Anders, boende i 3 rum och kök, Stumholmen.

Bostadens arkitektur har en alltför ofta oanvänd potential att beröra och påverka samt att berika vardagsupplevelsen för de boende. Detta kan ske genom de praktiska och funktionella aspekterna av bostaden. Men i bostadens arkitektur ryms också möjligheterna att skapa upplevelserikedom och stort tolkningsdjup i former, ljus och rörelser. Bostaden kan därigenom utgöra ett stöd i de boendes tilläggnelseprocess, men har också förmågan att beröra och förlösa grundläggande undermedvetna känslor såsom lust och nyfikenhet. Ett av boendecitaten tål att upprepas:

Intervjuare (Ola): Det låter som om det var en form av förälskelse vid första ögonkastet?

Karin: Ja, det var det, jag tyckte att lägenheten var ... jag vet inte, det var nog allt. Dels att det inte var det där traditionella, fyrkantiga bygget, dels att det var mycket ljus, sen att det var natumaterial överallt. Där vi bodde innan var det plastlister och plasmattor. Sen var det arkitekturen helt enkelt. Ljuset och läget, det är rakt ut i naturen.

Ur intervju med Karin, boende i 5 rum och kök, Hestra.

De fyra fallstudierna visar hur alla dessa egenskaper kan rymmas i en bostad. De fyra fallstudierna visar på det existentiella djup och den innebörd bostadens arkitektur kan frammana och underbygga i de boendes inre.

De fyra fallstudierna påvisar att bostadens arkitektur har stor betydelse för de boende.

Bostadens gestaltning kan därför, med stöd av rön ur denna explorativt orienterade undersökning, på allvar betraktas som en arkitekturfråga i vidast tänkbara mening.

Summary

Problem Description

The architecture of the home can be regarded as the combined result of measurable practical and functional properties and non-measurable aesthetic properties. Since the unparalleled building boom of the 1960s, our image of residential architecture has been dominated by its functional and practical aspects, and the architectural design of the home has been widely neglected. Many architects today are therefore unaware of the importance of a holistic approach to residential architecture and of the significance that non-measurable aesthetic properties have for the home and its residents.

The measurable functional properties of the home include everything we can physically delineate, measure, and quantify. Its practical properties have been carefully described in the many housing research projects carried out in Sweden since the 1930s. The non-measurable properties of residential architecture, on the other hand, have not yet been given the same attention by researchers. These are the qualitative aesthetic and symbolic properties that are critical to our perception of the home.

The purpose of this thesis is to identify, describe, and analyze the non-measurable architectural properties of the home, to demonstrate the role these properties play in the home, and to describe their influence on residents' perceptions of their homes. By conceptualizing these issues, the study also intends to contribute a greater clarity to the discussion of the architecture of the home.

This study is based on the following questions:

- What are the non-measurable properties of residential architecture?
- How do these non-measurable properties appear in the home?
- What spatial variables and relationships influence our perception of these properties?
- What is the underlying symbolic significance of non-measurable architectural properties for residents?

These four questions are considered against the background of a description of the historical development of Swedish

housing and against my own experiences in the field of residential design during the 1980s and '90s.

The historical description concludes that there has been a change in the relationship between the measurable and non-measurable properties of the home. The preponderance of formal properties in the well-to-do 19th-century home was supplanted in the early Modern era by a balanced integration of measurable and non-measurable properties, and this balance gave way to an overemphasis on technical and functional properties beginning in the 1960s.

The Field of Research

Chapter Two describes the development of Swedish housing research. Until the 1970s the focus was primarily on the functional properties of the home. The results of this extensive research were gathered in books of industry standards—first in *Svensk byggnorm (Swedish Building Standards, 1985)*, then *Nybyggnadsregler (Regulations for New Construction, 1991)*, and later *Bostadsbestämmelser (Housing Guidelines, 1997)*.

During the 1970s, the methodological emphasis of architectural research shifted from quantitative functional analyses to increasingly qualitative analyses. Architectural researchers were inspired by ethnological and sociological research methods and greater attention given to residents' perception of the built environment. The research of this period provided valuable information about residents' perceptions of their homes and revealed many shortcomings in newly-constructed housing developments.

Several of these studies gave methodological support and inspiration to my research. One is a 1986 study of the Berglärkan housing block in which a sociologist and two architects together investigated residents' perceptions of the housing development in relation to specific architectural properties in the apartments. The three researchers relied on qualitative interviews to interpret the residents' perceptions of their homes. The fruitful interaction between architects, the residents, and their apartments allowed the researchers to get close to the non-measurable properties of the home.

Several studies from tangential fields have given greater depth to the picture of the significance for residents of their perception of architecture. Four that have been particularly important to my interpretation and analysis of the case studies are Christian Norberg-Schulz's *Mellom jord og himmel* (*Between Heaven and Earth*) (1978); Gaston Bachelard's *The Poetics of Space* (1964), (1958); Dom Hans van der Laan's *Architectonic Space* (1983) and Magnus William-Olsson's *Obegränsningens ljus*, (*The Light of the Infinite*), (1997).

The Research Method

Chapter Three is a description of my research method. My analysis is based on four case studies of apartments, on interviews with the architects and residents of those apartments, and on my own arrangement, interpretation, and reconstitution of this data. The study deepens and expands the implications of several well-known and widely-used concepts. My work is a tentative attempt to develop a research method that pays particular attention to those aspects of science which are unique to the field of architecture. The information on which it is based is derived from empirical social studies in the form of resident interviews and from observations of empirical conditions and relationships relevant to the architecture.

The study has been inspired by the qualitative methods advanced in the social sciences and the humanities in which the development of concepts is of great importance. Glaser and Strauss's *grounded theory method* has had particular significance for my approach. I have attempted to reinterpret the dimensions with which they worked as *property fields*. These fields are complexes of details, properties, and distinctive characteristics that I attempt to describe in the analysis of each case study.

The gathering of empirical evidence has been an important part of my research. The material in the case studies has been treated in three phases: gathering, compilation, comparative analysis, and conclusions.

I have chosen four apartments as research objects in a series of case studies.

Above: Case Study Lindholmen.
 Central A: Case Study Stumholmen.
 Central B: Case Study Hestra.
 Below: Case Study Norrköping.

- Case Study Lindholmen is a one-bedroom apartment with a floor area of 69 m² built in 1992 on Lindholmen in Gothenburg. The architect was White arkitekter through Armand Björkman.
- Case Study Stumholmen is a two-bedroom apartment of 82 m² in the Västra Kungshall complex on Stumholmen in Karlskrona built in 1993. It was designed by Brunberg & Forshed Arkitektkontor through Kjell Forshed.
- Case Study Hestra includes apartments in the Nielsen block of the Hestra housing development in Borås built 1992-3. The architect was the Danish office of Vandkunstens Tegnestue through Jens Thomas Arnfred.
- Case Study Norrköping is a 98 m² three-bedroom apartment in the Vattenkonsten block in Norrköping from 1987 designed by Bengt Lindroos.

These four apartments are included in many architects' repertoires of prototypes. These homes have given their residents opportunities to establish deep relationships, meaning, and quality of life. An important aspect of my research has been to critically examine the content in these presumed exemplary works. I chose to limit the scope of the study to a few objects that are particularly rich in content in order to provide a suitable basis for in-depth analysis. Not the number but rather the character and quality of the observations have been decisive for the results of my research and the conclusions to which it leads. I have chosen a qualitative methodology in order to allow me to identify non-measurable architectural properties. It has not been my intention to describe any quantifiable aspects of those properties. The qualitative interpretative method was also appropriate given that an important part of the study was my analysis of the residents' perceptions of non-measurable properties in residential architecture.

My research method developed during a number of preliminary studies. The empirical material is taken from structured in-depth interviews and analyses and set in relation to relevant literature. My method has developed successively through the interplay among data collection, observation, literary studies, seminars, and analysis. The

study has also given me a better understanding of and insight into the architectural properties of the home.

Property Fields – identification

Chapter Four addresses the question, What are the non-measurable architectural properties of the home? Residential architecture of high quality standard is described as maintaining a balance between measurable and non-measurable properties. Seven distinct fields of non-measurable architectural properties are identified and described. Each field is presented in its historical context and in the light of relevant theories. The seven fields of properties are:

- Materials and Detailing
- Axiality
- Enclosure
- Movement
- Spatial Form
- Light
- Spatial Organization

The discussion of the first field explores the significance of *materials and detailing* to residents' perception of their homes. Their ability to perceive authenticity and care in a building's materials and detailing is shown to be important indeed, and can be a catalyst for the process of appropriation of the home. Residents can more easily establish a relationship to materials which they perceive as authentic. The authenticity of a material depends upon its origins, finish, and use. As an example, the study examines a floor of wood, a material whose origins in the forest and the individual tree are readily comprehensible, whose production and finish from milling and dressing to the nailing of the boards we can easily understand, and whose surface becomes gradually marked with traces in which we can read the history of its use.

The second property field is the *axiality* of the home. Directional axes help to relate the spaces in the home and make them easy to survey. They connect important points

in the apartment in meaningful patterns. Axiality was a common feature in well-to-do homes of the 19th century. The Arts and Crafts Movement and Functionalism changed the spatial organization of the home, replacing directional axes and axially-aligned sequences of spaces with a system in which the principle rooms of the home were reached from a central hall or circulation space.

The third field, *enclosure*, describes the open or closed character of a space. In Classical architecture each room is clearly enclosed, while Modern space strives for openness. An enclosed space holds one's attention in the room, while an open space invites connections to its surroundings. Enclosure is important to the relationship between the interior, private space of the home and the public, urban and natural environment outside.

The fourth property field is *movement*, an important element in the perception of residential architecture. Some movements stem from purely historical experiences, and for some movements our perception of the space depends upon our experiences of other spaces. Certain details and building elements are symbolically associated with movement, such as a stair. Movement can also be induced by attracting or repelling forms and by contrasting levels of light.

Spatial form, the fifth field, encompasses the form of a space in plan and section, and its size in area and volume, but also the relatively static or dynamic character of the space. Spatial form has been deeply influenced by the standards for proportioning rooms developed during the Renaissance, which attributed higher aesthetic value to certain forms and proportional relationships. The spatial forms of post-war architecture have been generated by construction regulations and housing standards.

The sixth property field is *light*. Historically, we have striven to maximize the amount of daylight in the home. The housing standards developed in the 1940s established the quantity of daylight required for a home. The Nineties have seen the beginnings of a discussion of the quality of daylighting in the home. There is a new awareness of the importance of the articulation of daylight in significant details such as window moldings and window niches. Light has

been a central theme in the work of many artists. The architectural spaces in the paintings of Danish artist Vilhelm Hammershøi are filled with a concentrated, dense light, and make a clear distinction between direct sun and the reflected daylight of a window niche. Architects such as Jean Nouvel and Henning Larsen have explored in their work the path of daylight into the interior of a building. Nouvel's multi-layered vitreous membranes and Larsen's rastered facades momentarily capture the sun at the building's surface and give a veiled quality to the interior lighting.

Finally, the seventh property field is *spatial organization*. This field includes the schematic layout of spaces and circulation patterns, but concentrates on the juncture between the interior, private realm of the home and the public space outside. The opportunity for residents to establish their own territory is critical to their appropriation of the place. The sense of security in the private interior of the home is a precondition for identification and territoriality in the public realm that surrounds it. The purpose of appropriation is to infuse the act of dwelling with identity and meaning. Proximity to nature and the relationship between the home and its site are important aspects of territoriality.

Case Studies

Chapter Five addresses the question, How do non-measurable architectural properties appear in the home? Architectural analysis of each case study allows the fields of characteristics to be described and clarified in concrete contexts.

Case Study: Lindholmen

Case Study Lindholmen is a one-bedroom apartment with a floor area of 69 m² built in 1992 on Lindholmen in Gothenburg. The architect was White arkitekter through Armand Björkman.

The use of materials and the detailing of the Lindholmen apartment is both traditional and typical for its time.

It is organized around two primary architectural axes and two secondary axes. The long main axes extend through several rooms, connecting the apartment's important rooms through broad openings.

Case Study Lindholmen.
Above: View from Verkmästaregatan.
Central: Enclosure. 1:400.
Below: Axiality. 1:400.

The rooms on the street side of the Lindholmen apartment are more enclosed than those toward the rear. There are but a few small openings toward the street. The courtyard-facing rooms have a more open character, and are integrated with one another through wide openings.

There is a circular movement through the apartment, and a movement from darker to lighter areas. The smaller rooms can be comprehended as one walks through them, while the larger require more time for a proper overview and spatial orientation. This difference in tempo gives the apartment's movement a rhythmic articulation.

The spatial forms are those of the Functionalist apartment's standardized room sizes. The smaller rooms are nearly square in plan, while the larger living room is rectangular.

The daylighting of the apartment dramatizes the distinction between the more private and the more public spaces. The least private, the dining room, is the most light-filled; the dimmest space is the bedroom, where privacy is most important.

The spatial organization of the Lindholmen apartment, particularly the relationship between the interior and exterior, is extremely important to the residents' appropriation of the place. The openness of the dining room toward the rear courtyard allows residents to orient themselves in the boundaries of the exterior territory from the relative security of the home. Here they can also see and be seen by their neighbors. The site planning allows residents to establish their territory in stages, gradually identifying first with the courtyard's smaller semi-private outdoor rooms, then with the courtyard space as a whole.

Case Study Stumholmen

Case Study Stumholmen is a two-bedroom apartment of 82 m² in the Västra Kungshall complex on Stumholmen in Karlskrona built in 1993. It was designed by Brunnberg & Forshed Arkitektkontor through Kjell Forshed.

The materials and detailing of the Stumholmen apartment express care and authenticity in many ways. The pine floors in four of its rooms, the blue tile floor of the loggia, the round window, and the plaster ceiling rosettes are all details that residents appreciate.

The apartment has four architectural axes, a longitudinal main axis, two transverse secondary axes, and a longitudinal secondary axis. This system of axes is complemented by a powerful direction from the hall through the glazed loggia toward the sea.

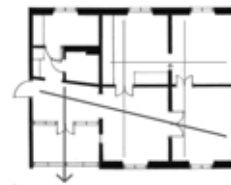
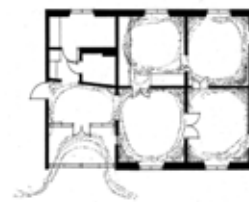
The open spaces of the apartment are the hall and loggia. Floor-to-ceiling glazing open the rooms and allows for spatial integration. Interior and exterior spaces combine. The openness of the hall and loggia is contrasted by the greater enclosure of the living room, kitchen, and bedroom. The thresholds in the doorways and the lintels above them, the muntins of the divided-light windows, and the downward folding of the white ceiling surface about the tops of the walls clarify the spatial forms, making them easy to read. Door and window openings are symmetrically-placed on walls, giving the rooms strong corners and contiguous wall surfaces.

The Stumholmen apartment is built on a circular movement. The progression through identically-shaped rooms has an even tempo. In addition, there is an architect-choreographed movement from the gloom of the stairwell toward the light-filled loggia.

The apartment's spatial forms are six nearly square rooms. Three of the squares are either divided into smaller spaces or articulated by permanent furnishings. The remaining three are rooms of unusual size, compared to conventional housing for an apartment.

The character of the daylighting varies from room to room, the loggia and hall the most well-lit. The windows have molded frames and casements are set in deep niches, articulating the incoming daylight and creating an elaborate play between light and shadow.

The spatial organization of the Stumholmen apartment differs from Functionalist prototypes in its circular integration, the generality of its rooms, and the direct circulation between adjacent spaces. This organization has certain similarities to traditional housing types such as the double row house. The residents are free to individually determine the use of three of the apartment's rooms. Their generality and the flexibility afforded by the spatial organization pro-

Case Study Stumholmen.
Above: View from South.
Central: Enclosure. 1:400.
Below: Axiality. 1:400.

vide the conditions for each resident to form personal interpretations of the dwelling situation.

The boundary between private and public is unclear. Nothing on the exterior gives a clear indication of belonging to either the residents or the public sphere. Territorial definition is inhibited by a master plan that precludes semi-private boundary zones and other territorial markings.

Case Study Hestra

Case Study Hestra includes apartments in the Nielsen block of the Hestra housing development in Borås, built 1992-3. The architect was the Danish office of Vandkunstens Tegnesteue through Jens Thomas Arnfred.

The residents of the Hestra apartments have a conscious relationship to the materials and detailing of the home. Large, unusually-shaped windows, balcony openings, and pitched ceilings are some of the details of which residents are most fond. The many and unusual details are seen as indicative of care taken for the residents' interests. For some, the conscious simplicity of the detailing has become symbolic of their own particular form of housing and an integral part of their lifestyle. The unusual choice of materials and the challenges to standardized architectural detailing have an expression the residents perceive as authentic and appropriate.

An opening in the second floor connects the rooms of the two levels in a vertical axis. There is a great contrast between the open and closed spaces, the most open being the void in the second floor. The apartment is ordered by a movement from darker, enclosed rooms toward open, light-filled spaces that seem to occupy the border region between the interior and exterior.

The spatial forms adhere to the prototypical Functionalist apartment's standard rooms. Some of the rooms share a proportional similarity, so that some smaller spaces have the same proportions as larger spaces.

The Hestra apartment is filled with daylight, and its unconventional fenestration creates a dynamic play of light through the apartment. There is nonetheless a gradation in the intensity of daylight, with the private rooms more dimly

Case Study Hestra.
Above: View from South.
Central: Movement. 1:400.
Below: Enclosure. 1:400.

lit than the more public rooms, and the most light of all in the second-floor opening.

The apartment bears many of the features of the prototypical Functionalist home. There is plenty of light and air. The organization of the floor plan is based on a radial circulation system by which the principal rooms are reached only from a neutral central space. The stair leads up to a small upper hall with access to each of the second-floor rooms. The buildings that make up the Hestra development are carefully fitted into the forest landscape, and arranged to surround open courtyards. There is a strong connection between the buildings and the character of the place. The site planning provides clear boundaries for various territories. This allows residents to gradually identify with the environment surrounding the home, establishing a sense of territoriality in stages. The sensitive intrusions on the natural landscape and the preservation of clear traces of the history of the site are critical to the process of appropriation by the residents.

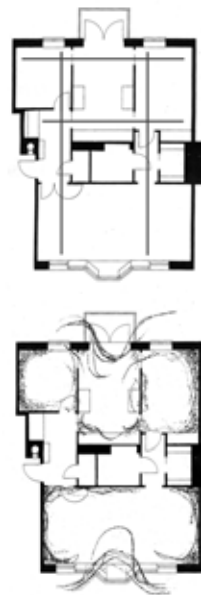
Case Study Norrköping

Case Study 4 is a 98 m² three-bedroom apartment in the Vattenkonsten block in Norrköping from 1987 designed by Bengt Lindroos.

The subtle treatment of materials in the Norrköping apartment is, paradoxically, both traditional and typical of its time. The materials play a subsidiary roll in the residents' perception of the home. The bay window in the living room, however, is a welcoming and inviting detail that proven extremely important to the residents.

There are two transverse and two longitudinal axes in the apartment. The transverse axes reach from facade to facade, from light through the interior gloom and into the light again. There are two different kinds of longitudinal axes on the courtyard side of the apartment: one toward the interior and one along the light-washed inside surface of the facade.

Characteristic for the apartment are the clearly enclosed rooms. The rooms toward the street are somewhat more open than those toward the courtyard. They all have many enclosing attributes such as clearly-defined corners, symmetrically-placed openings and broad, contiguous wall

Case Study Norrköping.
Above: View from Nya Rådstugugatan.
Center: Axiality. 1:400.
Below: Enclosure. 1:400.

surfaces. Two large openings provide a powerful contrast to the enclosing character of the rooms: the living room's bay window and the kitchen's wide balcony door.

There are several different movements through the apartment. There are different opportunities for circular movement, and the movements along the directional axes have various rhythms depending upon the size and lighting conditions of the rooms through which they pass. The circulation system of this apartment also shows the influence of a traditional conception of the ideal representational home.

There are contrasts between the indirectly-lit central parts of the apartment – the hall and corridor – and the sunlit rooms along the facades. A welcoming movement beckons from the entrance hall to the living room, from the dim core of the building toward the light-filled space of the periphery.

The square plays an important role in the formal composition of this apartment. The living room is a double square. The smaller bedroom is square, and the larger bedroom is formed by the addition of two small squares to a larger square.

The spatial organization of the Norrköping apartment has certain similarities to the 19th-century respectable middle-class home. It is divided into three longitudinal zones: one along the street, one through the center, and one along the courtyard side. There are axially-aligned sequences of rooms and opportunities for impressive movements and formal entertaining. At the same time, however, the apartment satisfies the requirements for circulation and functionality that characterize the prototypical Functionalist home. The hall, for example, provides a neutral point of access to bedroom, kitchen, and living room. The building has a decidedly urban character that distinguishes it from the other case studies. There are no signs of resident territoriality outside of the individual apartments.

Property fields – in-depth description

Chapter Property fields – in-depth description is a discussion of the two remaining questions on which the study is

based: What spatial variables and relationships influence our perception of the non-measurable properties of residential architecture? What is the underlying symbolic significance of these properties for residents?

The seven property fields cannot be quantified or unequivocally defined. The criteria for the way in which they influence our perceptions are qualitative. However, the symbolic value they create for residents can be described by analytic comparisons of the four case studies.

Spatial Characteristics and Relationships in the Seven Property Fields

The wood floor of the Stumholmen apartment can serve as an example of a material that residents associate with authenticity and care. The history of the material – the origins, production, and finish of its boards – is easily comprehensible. Unusual materials and detailing can also be read by residents as a sign of care taken on their behalf. The windows, balcony openings, and pitched ceilings of the Hestra apartments are examples of unusual details that their residents greatly appreciate. Such care for the residents can never be given a fixed value; it must be always be evaluated in relation to the given place and situation. Shoddy workmanship, poor quality construction, seems to have a destructive effect that hinders the process of appropriation.

In the Hestra and Norrköping apartments, directional axes generate a movement through which the spatial organization of the home is presented step by step. At Lindholmen and Stumholmen, directional axes give views through the apartment from the entrance, so that much of the architecture is immediately revealed. Important variables for an apartment's axiality are the length of each axis, the number of rooms through which it passes, the appearance and function of those rooms, the form of the openings between them, and the origin and destination of each axis.

There are also a number of important physical preconditions for establishing a sense of enclosure in a residential space. The number and shape of wall openings can either dominate the wall surface or be dominated by it. Surrounding the openings with large expanses of wall surface contributes to the enclosure, and a symmetrical placement

of openings can further strengthen it. The detailing of the openings can underscore the mass of the walls, increasing their ability to enclose.

For the movement field, there are several important possible properties: circular movement, rhythmic tempo, movement patterns with historical connotations, and movements toward daylight. A circular movement unites the rooms of an apartment and can be combined with axuality. The opportunity to see from a room into one or more others enriches our perception of the home. Variations in the size, lighting, and enclosure of rooms can vary the tempo of one's movement through them, lending a rhythmic quality to that movement. The study also documents two movement patterns that call forth associations to historical homes. In two of the case studies, the architects used the impulse to migrate from dimly-lit areas toward areas filled with daylight to elicit choreographed movements.

In smaller and medium-sized rooms, built-in furnishings exert a strong concrete influence on our perception of the form of the space. The proportions of a larger room in plan and section can be more fully appreciated when its boundaries are strongly delineated, its corners clearly defined, and its openings limited.

My analyses of the field of light suggest several important aspects of daylighting that are specific to residential architecture. The light in clearly delineated spaces is more concentrated, with a higher luminance and plenty of reflected light. The concentration of daylight in a window niche demonstrates the importance of openings in establishing the relationship between the interior of the home and the space outside, as well as underscoring the mass of the enclosing walls and indicating the presence of time.

The spatial organization property field includes the interaction of the home with its surroundings. Important concepts in this context are territory, boundaries, appropriation, and interpretive potential. In each of the case studies there are border regions that openly mediate between the interior, private space of the home and the public space outside. These border regions allow residents to acquaint themselves with the conditions outside, to orient themselves in

the exterior space, in preparation for emerging from the privacy and security of the home to meet the public sphere.

The Symbolic Significance of the Property Fields

The second question addressed in Chapter Six is what deeper symbolic significance these non-measurable architectural properties have for residents. My organization of these properties into fields is intimately connected to the process by which residents appropriate their homes. Appropriation is the transformation of house to home as residents use the space of their apartments to generate meaning and significance in their life-worlds. Architecture is thus of great importance to this appropriation, and can actively support the creation of meaning by those who live in it – both in the design of the interior and in the relationship established by the architect between the interior of the home and its surroundings.

The field of materials and detailing offers many opportunities for making gestures that can be interpreted by residents as signs of consideration for their well-being. The choice of materials and the design of details intimately affects a building's residents. Care is an important concept that can concretely improve residents' self-image: they generally interpret careful design as a confirmation of their social dignity. The process of appropriation often begins when residents read in the materials and detailing of the home that they mean something to someone.

The directional axes in a home are an important part of the interaction between the inside and the outside. These axes lead to the important points at which the interior and exterior meet. This is what happens in the hall of the Stumholmen apartment, where the main longitudinal axis meets the powerful transverse movement toward the sea. The same happens in the dining room of the Lindholmen apartment, where directional axes meet and the space opens with a movement toward the courtyard. Axiality contributes to architecture's ability to support the creation of meaning by residents.

Enclosure also plays an important role in the generation of meanings. The walls and their openings do much to determine the character of a room and its relationship to its surroundings. The thick walls and divided-light windows of

the Stumholmen apartment mitigate the diffusing effect of making openings in the walls, underscoring the delineation of the interior space in contrast to the boundless expanse of the exterior. This strengthens the sense of security inside the home.

Openings in the building shell can also both generate and demonstrate the contact between interior rooms and particular areas of the exterior space. The open dining room of the Lindholmen apartment is the point of contact between the home and the courtyard outside. Similarly, the expanses of glass in the Hestra apartment invite and describe the contact between residents and the natural landscape.

Architectural movements contribute to the exploration and perception of the private space of the home. In each of the case studies there are movements from dimly-lit rooms at the core of the building toward the openness and daylight of spaces that occupy the border region between inside and out. Movements toward daylight emphasize the role of these border regions, thereby helping the architecture of the home support the creation of meaning by residents.

The design of a building's wall openings can allow the sun to illuminate important parts of the interface between interior and exterior spaces. Daylight accentuates the effect of directional axes, architectural movements, and the enclosure of space, thus contributing to the process by which residents appropriate their homes.

Many of the other fields of characteristics influence the spatial organization of the apartments. The gradation of the exterior space into zones of increasing privacy as one nears the home facilitates appropriation. Site planning in which boundaries divide common space into clearly-defined areas also helps residents establish a sense of territoriality. An example is the courtyard on Lindholmen which is maintained collectively by the residents themselves. This gives them the authority to use the space as they see fit. They plant flowers and maintain the flower beds, marking their territory.

The generation of meaning described above is part of the comprehensive process of appropriation. There are many indications in the four cases studies that the process has been successful for the residents of these apartments. The

furnished floor plans from the Stumholmen apartments presented in the study bear witness to that success. Identical apartments have been interpreted in a variety of ways by their individual residents, thus contributing to the sense of home and strengthening the identity of each. The personal experiential space of the individual has expanded to embrace the physical space of the home.

A similar process has taken place in the Hestra apartments. Comments from residents suggest that their homes and their way of living in them have become an important element in the personal identity and lifestyle of each. At Hestra some of the exterior space has also been appropriated by the residents. The delineation of spaces in the borderland between inside and out and the sensitive treatment of the natural landscape have been extremely important. The ability of residents to read the preserved evidence of the site's history is a further resource for the creation of identity.

Results and Conclusions

The principal result of this study is the identification of seven property fields – materials and detailing, axially, enclosure, movement, spatial form, light, and spatial organization – which are important to our perception of residential architecture. The study describes the nature of these fields and how each appears in the home.

The primary conclusion drawn from this research is that non-measurable properties are essential to the sum quality of the home. They are particularly important to residents' perception of their homes, which is intimately tied to the process of appropriation and the generation of meaning, assigned to a built space.

My analyses show that the key aspects of the seven property fields taken together can heighten residents' sense of reality, enhance their contact with the present, which suggests that these fields are full of deep symbolic importance to residents. In my interviews with the residents of the case-study apartments several described their relationship to their home in such strong terms as love.

But when we went inside the apartment, with that loggia, I at least fell madly in love with the place. That was on

Sunday and on Monday we bid on the apartment over there, but another couple – the people that live there now – had already taken the place. So we took this one – that’s how it happened.

Britta from an interview with Bertil and Britta,
Residents of a two-bedroom apartment on Stumholmen.

Axiality is an example of the capacity of residential architecture to convey a powerful sense of presence and awareness of the now. Our perception of axiality in the home begins when we find ourselves at the origin of an axis. The visual impression of an axis creates an anticipation which we can physically satisfy by moving along its length. The movement involved in our perception of axiality establishes an immediate corporeal relationship to our perception of the architecture of the home.

Well it’s actually a room in the apartment, although we call it the balcony. But it feels like outside when I open these four windows, because then I can hear the sea, I hear the birds, and the sun glitters, and you feel the breeze in hear. You’re outside, but you’re inside.

From an interview with Anders, resident of a two-bedroom apartment on Stumholmen.

Movement connects axiality with our awareness of time – both in the anticipation of a future event and as an experience of the present at the moment we arrive at the anticipated goal. Our visual and corporeal impressions are stored as elements in the sum of our experiences, our memories, the past we always carry with us. The temporal aspect of axiality is an important part of our subconscious perception of the architecture of the home.

Similarly, movement through the home is intimately connected to our perception of time, physical proximity, and reality. Like axiality, movement has a corporeal relationship to residential architecture – through the movement just noted as part of axiality, but also due to the rhythm of movement. Our movement slows unconsciously upon entering a larger room to allow us to form an impression of the space and gather the information necessary to orient ourselves within it. This establishes a relationship between the body and the room’s size, lighting, form, and time. The rhythm of the changing tempo of our movement is an

important part of our subconscious impression of residential architecture.

Also important to the subconscious architectural experience is the element of surprise as one moves through the home. At Stumholmen, the powerful contrast between the gloom of the windowless stairwell and the light-filled openness of the loggia makes for a striking experience with the kind of culmination and confirmation that come with a sudden awareness of reality.

Axiality and movement have a relation to the subconscious through the physical and corporeal. In the field of light there is a visual relation to our sense of reality. The wall separates the exterior space of nature, thoroughly exposed to the sun, from the more sparsely-lit interior space of the home, where the sun's rays strike only scattered points. The light caught and reflected by the openings in the wall illustrates its enclosing function but also has a relation to our perception of time. As the sun's rays are caught and reflected in the borderline space of the niche, the light becomes more dense.

At the same time, the concentration of daylight momentarily alludes the passage from outside to inside. The visual pause of light in the window opening seems to stop the passing of time for a moment. The window is therefore a breach in the wall between bounded and unbounded space and between contrasting lighting intensities, but with the concentrated light that fills it the sun-lit window is also an opening onto the present. The temporal aspect of light is important for the subconscious perception of architecture.

The description above suggests that axiality, movement, and light are property fields that have the potential to create a sharp awareness of reality and contact with the present moment. Architecture shares this ability with other art forms such as poetry, sculpture, film, and painting.

Architecture has the ability to touch its residents, to enrich their everyday lives, but that potential is far too seldom exploited. The practical and functional aspects of our art are not the only qualities architects can offer residents. There are also opportunities to create a wealth of impressions, open to individual interpretation, through form, light, and movement. Architecture can support residents in the

process of appropriation of the home, and can awaken and release fundamental subconscious feelings such as curiosity and desire.

Nylander: It sounds like it was kind of love at first sight.

Karin: Yes, it was. I thought the apartment was ... I don't know, I guess it was a lot of things: partly that it wasn't the same old rectangular sort of building, and partly that there was so much light, and then that there were natural materials everywhere. Our apartment before this had plastic trim and vinyl flooring. And then just the architecture of the place – the light and the location, with nature right outside.

From an interview with Karin, resident of a four-bedroom apartment at Hestra

The four case studies show how all of these qualities can be incorporated into the home. They demonstrate the kind of existential depth and meaning that architecture can support and inspire in residents. The case studies show that the architecture of a home is of profound importance for its residents.

It is my hope that, with the support of the observations in this explorative study, housing design will again be recognized as a matter of architecture in the fullest sense of the word.

Litteratur

- Abarkan, Abdellah, m fl: *Rapport från Doktorandsymposium*. Föredrag av Björn Linn; "Idé, metodik och kunskap i forskarutbildningen". Chalmers, 1996.
- Alberti, L B: *Ten books on Architecture*, London 1965, (1485).
- Almqvists Oswald: *Praktiska och hygieniska bostäder*, Stockholm 1921
- Anderson, Birgitta: *Idealbostad eller nödbostad*, Diss Chalmers, 1976.
- Andersson, Sten: *Positivism kontra hermeneutik*. Göteborg, 1979.
- Andersson, Torbjörn & Olsson, Enar: *Hitta hem*, KTH, 1986.
- Andersson, Torbjörn och Olsson, Enar: *Mellan människor och rum*, BFR R53:1993.
- Andersson, Torbjörn: "Människan och miljön", artikel i *Miljöprogrammet*, redaktör Mats Theselius. Stockholm, 1993.
- Andersson, Åke, E, red: *Bostadsmarknaden på 2000-talet*. SABO 1997.
- Arnstberg, K O: "Snigeln och hans hus", artikel i utställningskatalogen *Hem*, Stockholm, 1994.
- Asplund, Gunnar, m fl: *Acceptera*, Facimilutgåva av 1931 års upplaga, Arlöv 1981.
- Asplund, Gunnar; *Installation föreläsning*, KTH, 1931.
- Bachelard, Gaston: *The Poetics of Space*, 1958, Paris. Engelsk övers 1964, uppgift tagen från 1994 edition, Beacon Press, Boston.
- Bergström, Inger: *Rummet och människans rörelse*, Diss Chalmers, 1996.
- BFR: *Underlag för BFR:s verksamhetsplan 1991-1993*.
- Björkman, Armand: *Skisser och sånt*, 1988, Göteborg.
- Bodén, Christer: *Modern arkitektur*, Diss, KTH, 1989.
- Bollnow, Otto: "Vara-i-rum och harum". Del ur *Mensch und Raum*, från 1963. Sv övers 1994, *Nordisk Arkitekturforskning* nr 1994-1.
- Bondestam, Mårten: *Upplivningsarkitektur*, Helsingfors, 1978.
- Boplats 80*, Utställningskatalog, Stockholm, 1980.
- Borås 94*, utställningskatalog från den Nordiska bostadsutställningen 1994.
- Bostadsbestämmelser*, Boverket, sammanställning 1997.
- Bostadsbestämmelser*, Boverket, sammanställning, 1985.
- Bostadsboken*, BFR, 1985, Sven Thiberg, red.
- Boverket, rapport 1997:1 *Arkitektonisk kvalitet och PBL*.
- Branzell, Arne: *Något om O*, Göteborg, Chalmers, 1989.
- Brochmann, Odd: *I ett tomt rum*. Oslo 1961.
- Brochmann, Odd: *Inne*, Oslo, 1960.
- Brochmann, Odd: *Om vackert och fullt*, Uppsala, 1954.
- Caldenby, Claes: "Brist på nytänkande - eller beprövad erfarenhet", *Arkitektur* 1983:7.
- Collins, Peter: *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950*, Montreal, 1967.
- Cornell, Elias: *Arkitekturhistoria*, Stockholm, 1968.
- Daun, Åke: *Boende och livsform*, Stockholm, 1980.
- Daun, Åke: *Förortsliv*, Stockholm, 1974.
- Daun, Åke: *Svensk mentalitet*, Stockholm, 1994, (1989).
- de Laval, Suzanne: *Planerare och boende i dialog. Metoder för utvärdering*. Diss KTH, 1997.
- Dverre, Ulf och Nilsson, Ove: *Fönster*, examens arbete, Chalmers, 1986.
- Edberg, Gösta: *Metoder för rumsanalyser*, KTH, 1976.
- Eneroth, Bo: *Hur mäter man "vackert"?* Göteborg 1992, (1984).
- Engfors, Christina, red: *Folkbemmets bostäder 1940-1960*, Arkitekturmuseet, 1987.
- Eriksson, Eva: "Internationell hemlängtan", artikel i *Arkitektur* 1988:9.
- Eriksson, Jan: *Bostadens värden*, SIB Gävle, 1993.
- Folk och bostadsräkningen 1990, FoB, 1992-
- Forshed, Kjell m fl: Utställningskatalogen till BO 93.
- Forshed, Kjell: "Snedsteg och strubbel", artikel i *Arkitektur* 1988:8.
- Forshed, Kjell: "Bygga i detalj", artikel i *Arkitektur* 1994:1.
- Fritzell, Bo och Löfberg Allan: *Dagsljus inomhus*, Stockholm, 1970.
- Gejvall, Birgit: *1800-talets stockholmsbostad*, Stockholm, 1954.
- Giedion, Sigfried: *Space, time and architecture*, 1954.
- Gill, Lena: *Daylight in architecture* uppsats, Washington, 1990.
- Glaser, Barney och Strauss, Anselm: *The Discovery of Grounded Theory*, New York, 1967.
- Gromark, Sten: *Befriande arkitektur*, Chalmers, 1993.
- Grundström, Claes: *Arkitektonisk proportionslära, föreläsningar 1884-1911*. Stockholm, 1996.
- Göteborg bygger*, Göteborgs stad, 1969.

- Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1980.
- Hentilä, Helka-Liisa: *Vid eget ritbord*, Diss KTH, 1993.
- Hesselgren Sven: *Arkitekturens uttrycksmedel*, Diss KTH, 1954.
- Hjort, Bobo: *Var bör människan hemma?* Diss, KTH 1983.
- Holm, Lennart: *Familj och bostad*, KTH Diss, 1955.
- Holm, Lennart: "Miljonprogrammet nu och då", artikel i *Arkitektur* 1987:7.
- Hurtig, Eva, Paulsson, Jan, Sundberg, Sylvia: *1 Gåtturer*, Chalmers, 1992.
- Hurtig, Eva: *Hembörighet och stadsförnyelse*, Diss Chalmers, 1995.
- Hurtig, Nylander, Redvall: *Rotationslägenheter*, rapport Chalmers, 1994, ej publicerad.
- Jacobsen, Krag, Jan: *Intervjuteknik*, Lund 1993.
- Krantz, Birgit: *Bostadsboken*, Stockholm, 1985.
- Laan, van der, Dom, Hans: *Architectonic Space*, Leiden, 1983.
- Larsson, Ursula. *Landskövdingebusens Göteborg*, Göteborg, 1979.
- Le Corbusier: *Vår bostad*, sv övers från 1962, tredje upplagan 1976, (1936).
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*, Basil Blackwell Ltd, Oxdord, 1991, (1974).
- Levnadsförhållanden, rapport nr 84, SCB 1993.
- Liedgren, Rut: *Så bodde vi*, Stockholm, 1961.
- Lilja, Elisabeth: *Modernitet, urbanitet och vardagsliv*. Stockholm, Nordplan, meddelande 1994:5.
- Liljefors, Anders: "Att behärska ljuset", artikel i *Arkitektur* 1986:1.
- Lindroos, Bengt: *Och så vidare...*, Privattryck Anders Nyborg, Stockholm, 1989.
- Linn, Björn: "Fasadarkitektur - en bortglömd konst", artikel i *AT*, (*Arkitekttidningen*), 1981:1.
- Linn, Björn: "En professionell arkitektur", artikel i *Arkitektur*, 1982:2.
- Linn, Björn: "Är framsteg möjliga?", artikel i *AT*, (*Arkitekttidningen*), 1988:9.
- Linn, Björn; "Idé, metodik och kunskap i forskarutbildningen". Artikel i *Rapport från Doktorandsymposium*, Chalmers, 1996.
- Linton, Johan: *Arkitekturens matematik*, examensarbete, Chalmers 1996.
- Loze, Pierre: *Belgium Art Nouveau, From Victor Horta to Antoine Pompe*, Gent, 1991.
- Losberg, Boel och Mattsson, Ingemar: *Hagas första nybyggda kvarter*, BFR T11:1986.
- Lundahl, Gunilla: "Vad ljus är", artikel i *Arkitektur* 1986:1.
- Lundberg, Erik: *Svensk bostad*, Samfundet för hembygdsvård handböcker, Stockholm, 1942.
- Lundberg, Ingrid: *Balansens arkitektur*, examensarbete, Chalmers, 1995.
- Lynch, Kevin: *The Image of the city*, MIT, USA, 1962
- Löfberg, Hans Allan: *Räkna med dagsljus*, SIB Gävle, 1987.
- Lövgren, Orvar & Frykman, Jonas: *Den kultiverade människan*, Lund 1979.
- Malmberg, Torsten: *Räkna med revir*, Stockholm, 1983.
- Merleau-Ponty, Maurice: *Phénoménologie de la perception*. Bengtsson, Jan: *Sammanflätningar*, Göteborg, 1993. Bokförlaget Daidalos
- Moberg, Wilhelm: *Sänkt sedebetyg*, Stockholm, 1951.
- Moberg, Wilhelm: *Sömmlös*, Stockholm, 1937.
- Molander, Bengt: *Kunskap i handling*, Göteborg, 1993.
- Mustajärvi, Samuli: *Rumsförbindelser till vardagsrum och allrum*. Licentiatuppsats, LTH-A 1991.
- Nationalencyklopedin, 1989-96: Band 1-20, Bokförlaget Bra Böcker, Höganäs.
- Norberg-Schulz, Christian: *Meaning in Western Architecture*, revised edition, London 1980. Cassel Ltd.
- Norberg-Schulz, Christian: *Mellom jord og himmel*, Oslo, 1978, Universitetsforlaget.
- Nordström, Anna: *Resolvera*, examensarbete, Chalmers, 1996.
- Nylander, Ola: Delrapporter *Kvarteret Mjölaren*, 940622 och *Orustgatan 16*, 950310.
- Nylander, Ola: "Någoting speciellt", artikel i *Arkitektur* 1995:5.
- Nylander, Ola: "För forskningens framtid" Inledning till diskussion i *AT*, (*Arkitekttidningen*), juni-, augusti- och oktobernumren 1995.
- Nylander, Ola: "Ingen vill ha lägenheten lagom", artikel i *Sydöstran*, 960305.
- Nylander, Ola: "Arkitekturforskningens traditioner", artikel i *Nordisk Arkitekturforskning* 1996:2.
- Nylander, Ola: *Bostadens gestaltning*, licentiatuppsats, Chalmers 1996.
- Nylander, Ola: "Nya fönster föder nya skuggspel", artikel i *Göteborgs-Posten*, 961031
- Nylander, Ola: "Det vackra ved vinduet", artikel i *Samtiden* 1997:1
- Nylander, Ola: "The individuality of the home", artikel i *arg*, (*architectural research quarterly*), summer 1997.
- Olivegren, Johannes: *Brukarplanering, ett liit sambälle föds*. Diss KTH-A 1975.

- Olsson, Bibbi, Raffone, Pietro, Östnäs, Anna: *Berglärkan*, Chalmers 1986:4.
- Olsson, Sören: *Stadsliv och grannskap*, SIB, 1991.
- Padovan, Richard: *Modern Primitive*, Amsterdam, 1994.
- Palladio, Andrea: *4 böcker om arkitektur*, svensk övers 1928, (1570, Venedig), Wahlström och Widstrands förlag, nytryck 1980, Vinga Press, Göteborg.
- Pallasmaa, Juhani: "Identity, Intimacy and Domicile-Notes on the Phenomenology of Home", artikel ur *The Home*, 1995, omtryckt 1996, Averbur Publishing Ltd, England.
- Paulsson, Gregor: *Konstens världshistoria, del 1 Antiken*, Stockholm 1963.
- Paulsson, Gregor: *Konstens världshistoria, del 3 Renässansen*, Stockholm 1963.
- Paulsson, Gregor: *Svensk stad*, 1972, Stockholm (1950).
- Pettersson, Thorleif: "Drömmen om villa", artikel i *Bostadsmarknaden på 2000-talet*, Anderson, Åke, E, red
- Rabén, Hans: *Det moderna hemmet*, Falun, 1950.
- Rasmussen, Steen Eiler: *Om at opleve arkitektur*, Nytryck 1989, Köpenhamn, (1957).
- Redvall, Christina: *Bostadens estetik*, licentiatuppsats, Chalmers, 1987.
- Riley, Terence: *Light Construction*, utställningskatalog, New York, 1995.
- Ruskin, John: *Gotikens natur*, sv övers Stockholm, 1905, (1892).
- Rybczynski, Witold: *Hemmet*, sv övers Stockholm, 1988, (1986)
- Rånlund, Sven: *Varför trivs man?* BFR R9:1992.
- Rådberg, Johan: "Space, time and architecture - Den stora teorin". Artikel i utställningskatalogen *Rummet på rymmen*, Arkitekturmuseet, 1998.
- Sandström, Ulf: *Arkitektur och social ingenjörskonst*, Diss Linköpings universitet, 1989.
- SBN 1980, Statens planverks författningssamling, 1980:1, BFS 1988:18, Nybyggnadsregler, Boverket.
- SBN 1985, Bostadskapitlet.
- SCB; *Levnadsförhållanden*, rapport nr 84, SCB 1993.
- Strengell, Gustav: *Stadens som konstverk*, Helsingfors, 1923.
- Svedberg, Olle: *Planerarnas århundrade*, Stockholm, 1988.
- Svedberg, Olle: "Asplund, Ahrbom och funktionalismens rumsbegrepp". Artikel i utställningskatalogen *Rummet på rymmen*, Arkitekturmuseet, 1998.
- Thiberg, Sven, red: *Bostadsboken*, BFR, 1985.
- Thörn, Kerstin: "Från kök till rum", Artikel i *Hem*, utställningskatalog, 1995, Stockholm.
- Tiersch, August: *Handbuch der Architektur*, från 1883.
- Torsson, Björner: "Arkitekturens allmoglighet", artikel i *Tidskrift för arkitekturforskning* nr 1987:1.
- Wallinder, Jan: "Bild och bostad", artikel i *Arkitektur*, 1988:10.
- Werne, Finn: *Den osynliga arkitekturen*, Vinga press, Göteborg, 1987.
- Werner, Karla: *Egen bård*, Stockholm, 1981.
- Vidén, Sonja & Lundahl, Gunilla: *Miljonprogrammets bostäder*. Stockholm, BFR T12:1992
- Wikforss, Örjan och Zeitler, Sven-Georg: *Om normfritt byggande*, BFR-rapport R32:1986.
- Wiklund, Tage: *Det tillgjorda landskapet*, Diss 1995. Nordplan.
- William-Olsson, Magnus: *Obeogränsningens ljus*, 1997, Gedins förlag.
- Vitruvius, Pollio: *Om arkitektur, 10 böcker*. Sv övers 1989, Byggeförlaget, Stockholm.
- Wittkower, Rudolf: *Idea and Image*, New York, 1978.
- von Schéele, Annika: *Så vill vi bo – om gemensamt och individuellt i våra bostadsdrömmar*. Seminarietext inför bostads-symposium, Boverket, Karlskrona, 1993.
- Wulz, Fredrik: *Fasaden & stadsrummet*, Stockholm, 1991.
- Zevi, Bruno: *Architecture as Space*, Rom 1957
- Zimdal, Helge: *En arkitekt minns*, Göteborg Chalmers, 1981.
- Ågren, Lars: "Stjärnhusen", artikel i *Miljonprogrammet*, redaktör Mats Theselius, Stockholm, 1993.
- Östberg Ragnar, *Ett hem*, Stockholm 1906, Verdandis småskrifter.

Index

- Abarkan, Abdellah, 57
Alberti, L B, 83, 87
Almqvist Oswald, 26
Anderson, Birgitta, 17
Andersson, Torbjörn, 45, 65, 73
Andersson, Åke, E, 15
arbetarostaden, 23
Arnstberg, K-O, 34
Arts & Craft, 21
Asplund, Gunnar, 27, 42, 74, 86
Asplund, Johan, 57
Bachelard, Gaston, 45, 77, 82
Baronbackarna, bostadsområdet, 30
Bergström, Inger, 57, 80
Björklund, Eva, 41
Björkman, Armand, 7, 52, 96, 103, 109ff
Bodén, Christer, 75
Bollnow, Otto, 45
Bondestam, Märten, 82
Boplats 80, 35
Borås 94, 146
Bostadens gestaltning, lic uppsats, 59
Bostadsboken, 44, 202
Bostadsforskningen, 25
Branzell, Arne, 41
Brochman, Odd, 71, 75, 94
Caldenby, Claes, 35
Collins, Peter, 79
Cornell, Elias, 17, 47, 79
Daun, Åke, 34, 45, 98, 99
de Laval, Suzanne, 43
Den borgerliga representativa 1800-talsbostaden, 18
Dverre, Ulf, 91
Edberg, Gösta, 75
egenskapsfält, 51, 61ff
empiri, 51
Eneroth, Bo, 52
Engfors, Christina, 26
enkätundersökningar, 43
erfarenhetsrummet, 75
Eriksson, Eva, 66
Eriksson, Jan, 43
Folkhemmet, 26
Forshed, Kjell, 37, 52, 96, 103, 125ff
Fritzell, Bo, 96
Frykman, Jonas, 21
Géjvall, Birgit, 17
Giedion, Sigfried, 79
Gill, Lena, 90
Glaser, Barney, 51
Gromark, Sten, 7, 63, 99
Grounded-theory metoden, 51
Grundström, Claes, 84
Hellquist, Elof, 64, 66, 68, 90
Hentilä, Helka-Liisa, 51
Hesselgren Sven, 66, 75, 81, 82, 94
Hjort, Bobo, 46, 65
Holm, Lennart, 34, 42
Hurtig, Eva, 43, 64, 99
Jacobsen, Krag, 54
Krantz, Birgit, 44
kvalitativa intervjuer, 53
Key, Ellen, 47
Laan, van der, Dom, Hans, 58, 75
Larsson, Ursula, 23
Le Corbusier, 88, 92
Lefebvre, Henri, 63
Lidmar, Karin, 41
Liedgren, Rut, 25
Liljefors, Anders, 96
Lindroos, Bengt, 16, 52, 96, 103, 163ff
Linn, Björn, 55, 77, 88
Linton, Johan, 88
Losberg, Boel, 43
Loze, Pierre, 91
Lundahl, Gunilla, 95
Lundberg, Erik, 17
Lundberg, Ingrid, 41
Lynch, Kevin, 82
Löfberg, Hans Allan, 94
Lövgren, Orvar, 21
Malmberg, Torsten, 97
Merleau-Ponty, Maurice, 46
Miljonprogrammet, 31
Moberg, Wilhelm, 66
Molander, Bengt, 17
Mustajärvi, Samuli, 36
Nationalencyklopedin, 70, 83, 91
naturrummet, 75
Norberg-Schulz, Christian, 46, 47, 72, 77, 100, 101
Nordström, Anna, 31
Olivegren, Johannes, 35
Olsson, Bibbi, 44
Olsson, Enar, 45
Olsson, Sören, 25, 35
Padovan, Richard, 89
Palladio, Andrea, 83
Pallasmaa, Juhani, 192
Parisutställningen 1925, 27
Paulsson, Gregor, 17, 71
Rabén, Hans, 17, 86
Rasmussen, Steen Eiler, 90
Redvall, Christina, 45, 65
Riley, Terence, 93
rumfigur, 83
Ruskin, John, 84
Rybczynski, Witold, 21
Råberg, Johan, 79
Rånlund, Sven, 44
Sandström, Ulf, 26, 44
Space time, 79
Stockholmsutställningen 1930, 27
Strauss, Anselm, 51
Strengell, Gustav, 79, 81
Svedberg, Olle, 17
the Plastic number, 89
Thörn, Kerstin, 32
Thiberg, Sven, 44
tilläggsprocessen., 63
Torsson, Björner, 56
Wallén, Göran, 52
Wallinder, Jan, 71, 95
Vaux-le-Vicomte, 18
Weissenhofsiedlung, 27
Werne, Finn, 47, 65
Werner, Karla, 45
Vidén, Sonja, 17
Wikforss, Örjan, 43
Wiklund, Tage, 68, 100
William-Olsson, Magnus, 46
Vitruvius, 42, 83
Wittkower, Rudolf, 89
von Schöele, Annika, 43
Wulz, Fredrik, 41, 72, 74, 76, 79, 84
Zevi, Bruno, 78
Zimdal, Helge, 33, 95
Ågren, Lars, 37
Östberg, Ragnar, 25

Källor, illustrationer

Fotografier är tagna av mig om ej annat angivits i bildtexterna. Samtliga bilder är scannade och digitalt bearbetade av mig.

Samtliga intervjuer är bandade på kassetband och är, tillsammans med utskrifter, förvarade hos mig.

Samtliga illustrationer är scannade och digitalt bearbetade av mig. Förutom planbilderna på sidan 18, 19, 20, 22, 73, 75, 85 samt planer i fallstudie Norrköping har jag ritat om bostadsplanfigurer från bygglov- och arbetsritningar. Samtliga planer är ritade i skala 1:100 och digitalt förminskade till skala 1:200, respektive 1:400.

Följande språkregler har använts vid citat:

Citat från de intervjuer jag gjort är markerade dels med 1 cm indrag från vänsterkanten och dels med citattext, dvs. pkt 10, istället för normaltextens pkt 11.

... avser att delar i en citerad mening är utelämnad

/.../. Avser att en hel mening i ett citat är utelämnad.

/.../ avser att ett stycke, dvs en del och/eller flera meningar, i en citerad text är utelämnat.

Bilaga

Frågor som utgjorde struktur och stöd vid intervjuerna i Fallstudie Norrköping.

Varför valde ni att bosätta er just här, valde ni bland många lägenheter?

Vad var ert första intryck av lägenheten?

Trivs ni? och vad är det i så fall som gör att ni trivs?

Hur bodde ni innan ni flyttade hit?

Vad skiljer lägenheten från era tidigare bostäder?

Var det efter besök i lägenheten eller genom att studera ritningar som ni bestämde er för att bosätta er här?

Var det något speciellt som gjorde att ni tyckte om lägenheten?

Hysesnivån, får ni det ni betalar för?

Fungerar lägenheten bra? Ytekonomin?

Är det något ni saknar eller som ni gärna hade sett annorlunda?

Vad kallar ni de olika rummen?

Lägenheten har två sidor, har de skilda karaktärer på något sätt?

Är det bra? Vilka skillnader finns?

Hur använder ni de olika rummen?

Har ni någon favoritplats i lägenheten, där ni slår er ned efter kommit hem från jobbet eller söndagspromenaden.

Köket, hur upplever ni det? sitter ni ofta i köket, själva eller med gäster?

Hänger köket och vardagsrummet ihop?

Fungerar köket praktiskt med bänkytor och storlek?

Är köket en matsal?

Hur diskuterade ni vid de olika rummens funktioner?

Finns det olika zoner, gränser i lägenheten, något som känns mer eller mindre privat?

Används de olika rummen på skilda sätt beroende på hur väl ni känner era besökare?

Hur har möbleringen gått till, har det varit många möbleringsförsök eller föll allt snabbt in på rätt plats?

Har de olika rummen bytt funktion, sovrum, arbetsrum, matrum ex?

Det mörka badrummen, är det en nackdel?

Har ert hus någon speciell status?

Använder ni området promenader, etc?

Identiteten? Vad är hemma? Var börjar detta? Det egna huset, gatan, trapphuset?

Umgås ni med era grannar?

Flyttar folk?

Uteplatser, finns det några inofficiella sådana intill huset?

Finns ett stycke mark som tillhör huset, eller är marken utanför allmän?

Har ni mött olika reaktioner från bekanta och vänner om huset - lägenheten?

Det första intrycket av lägenheten?

Trapphuset, hur är det, mörkt, lagom stort, påkostat och representativt?

Mötet från gatan?

Finns det skillnader i ljuset i rummen mot gatan och rummen in mot gården?

Upplever ni lägenheten som ljus, är fönstren lagom stora?

Insyn kontra utblickar?

Är ljuset speciellt på något vis i lägenheten?

Skiljer sig ljuset i lägenheten från andra bostäder ni bott i?

Har ni upplevt att det finns riktningar eller axlar i lägenheten. Genomblickar tvärs lägenheten mellan olika rum?

Har den varit uppmanade till en viss möbeluppställning eller annat, andra arrangemang, är detta en tillgång?

De andra genomblickarna genom huskroppen, från kök till vardagsrum, mellan sovrummen och matplatsen, samt hall, kök och sovrum. Tänker ni på det eller upplever ni det som en tillgång?

Hur rör ni er mellan de båda sidorna, via hallen eller passagen?

När ni har gäster på besök, var vill de helst sitta, i köket eller i vardagsrummet?

Har vardagsrummet olika delar, matsalsdel, soffgruppsdel, privat del, arbetsdel etc?

Varje rum har två dörrar. Klarar de små rummen det, blir möbleringen lidande?

Är det bra att kunna gå runt genom lägenheten?

Upplever ni huset som djupt eller smalt?

Öppna och/eller slutna rum, är det något ni tänker på?

Har rummen olika stämningar eller atmosfär, vad beror det på?

Materialen i lägenheten hur upplevs de?

Husens fasader?

Är det skillnad från andra lägenheter ni bebott?

Garderober och andra fasta inventarier, upplevs de som vackra, bra eller klumpigt placerade?

Påminner detaljerna er om andra bostäder ni bott i?

Dubbeldörrarna, skjutdörrarna hur upplever ni dem?

Kvalitetsmässigt är det ett bra hus, liten skötsel? Målarfärg, putskvalitet, plåtdetaljer, trä i fönster?

Köket, utrustning i maskiner och skåp och storlek i yta? Är köket vackert och varför då? Är det praktiskt planerat. Består köket av olika delar?

Är köket ett mörkt rum, deltagandet mellan den som lagar mat och den som sitter vid bordet?

Sovrummet och inbyggda garderober? Sänguppställningar, olika alternativ, finns plats för det extra arbetsbordet, barnsängen?

Förrådsutrymmen. Hur är det med detta? Finns det tillräckligt med garderober etc?

Hallen med garderober, klädhängare, att ta emot gäster etc?

Är hallen representativ?

Vardagsrummets avlånga form, känns det otryggt, att man är på väg ut genom fönsterpartiet?

